

ANN-MARIE NORDMAN & CLAES PETTERSSON

Den centrala periferin

Arkeologisk undersökning i kvarteret Diplomaten,
faktori- och hantverksgårdar i Jönköping 1620–1790

Den centrala periferin

ANN-MARIE NORDMAN & CLAES PETTERSSON

Den centrala periferin

Arkeologisk undersökning i kvarteret Diplomaten,
faktori- och hantverksgårdar i Jönköping 1620–1790,
RAÅ 50, Jönköpings stad

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Arkeologisk rapport 2009:40

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Grafisk form & omslag: Anna Stålhammar
Omslagsbild: Hector Loffmans nivelleringskarta från 1658
Illustration kapitelvinjetter: Annika Jeppsson

Utdrag ur Primärkartan, Jönköpings stad är återgivet enligt tillstånd.
Utdrag ur tryckta och åjourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande MS2007/04833.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2009

ISBN: 978-91-85692-77-4

ISSN: 1103-4076

Tryck: Fälth & Hässler, Värnamo 2009

Innehåll

1. Inledning.....	9
2. Tidigare undersökningar.....	15
Arkeologi i stadsdelen Öster – 1600-talets nya stad.....	16
Undersökningar inom kvarteret Diplomaten.....	19
Förundersökningen 2006.....	19
3. Vetenskaplig målsättning och frågeställningar.....	21
En första bakgrund.....	22
Några centrala problem.....	22
Målsättningar för slutundersökningen i kvarteret Diplomaten 2007.....	24
4. Metod.....	27
Inför fältarbetet.....	28
Arkivstudier 28 Provbörning 28	
Analyser.....	30
Geoarkeologi 30 Dendrokronologi 30 Keramik 31 Osteologi 32	
Praktiskt genomförande.....	32
Kunskapsläge och beslut 32 Fältarbete 33 Prioriteringar och tillgänglighet 33	
Grundvattensänkning 34 Dokumentation 35 Fyndinsamling 35 Fotografering 38	
Metalldetektering 38 Maskinstöd 39 Volym 40	
5. Sentida störningar och logistik.....	41
Sentida störningar.....	42
Grundvattensänkning.....	45
Föroreningar.....	45
Transporter.....	47
Frost och mörker.....	47
6. Publikt arbete.....	49
7. Historisk bakgrund.....	53
Stadens geografi.....	54
Den nya staden.....	54
Grundläggningsarbeten.....	56
Borgarna var ovilliga att flytta.....	57
Kvarteret Diplomaten.....	57
Vilka har bott på Tyska maden?.....	58
Vantmakeriet och Tyska maden.....	59
Boende inom kvarteret Diplomaten.....	60
Krukmakarverkstaden på tomt 218/30.....	60
Stadsbranden 1790.....	61
8. Det arkeologiska materialet 1620–1790.....	63
Inledning.....	64
Fasindelning inom tomterna 208–220 (1696) / 22–32 (1745).....	65
Fas 0 – Före bebyggelsen 65 Fas 1 – Utfyllnadsskedet och den första bebyggelsen	
fram till 1640 66 Fas 2 – Det kompletta kvarteret 1640–1650 74 Första brytpunkten.	

Översvämningarna 1650 78 Fas 3 – Stillestånd & tillbakagång 1650–1680 79	
Fas 4 – Nya konflikter – ny expansion 1680–1720 81 Andra brytpunkten –	
Fredsslutet 1721 85 Fas 5 – Nyorientering mot civila tider 1720–1790 85 Tredje	
brytpunkten – Stadsbranden 1790 91 Fas 6 – Brandens efterspel 1790 92	
Blick på bebyggelsen	95
Terrasseringar och timmerkistor 95 Grunder 97 Hustyper 99 En fråga om boende 104	
En fråga om status 106 En fråga om gränser 109 En fråga om tillgänglighet 110	
En fråga om odling 111 En fråga om det ogripbara 111 Saknade eller fåtaliga anläggningar 113	
9. Verksamheter 1620–1790.....	115
Kronans markarbeten	116
Vantmakeriet 1620–1655.....	117
Arbetets rum 118 Arbetets tomter 119	
Metallhantering.....	120
Gjuteriet 120 Smedjor 120 Klensmide – finsmide 121	
Trähantverk.....	121
Snickerier och stockmakare 121	
Keramiker och Kakelugnsmakare.....	122
Garveri	123
Djurhållning – stall.....	123
Skriftliga källor kontra arkeologi	123
10. Fyndmaterialet.....	125
Insamlingsrutiner.....	126
Konservering	126
Hantverksrelaterade fynd.....	126
Vantmakare och skräddare 126 Krukmakarna i Diplomaten 127	
Kakelugnsproduktionen 137	
Övriga fyndkategorier	138
Övrigt rödgods 138 Keramikfynd i daterade hus 139 Stengods 140 Porslin 141	
Fajans 143 Flintgods 144 Glas 145 Träkärl 145 Metallgrytor 146	
Knivar, bestick och andra hushållsredskap 146 Pressformar 147 Ljusstakar 148	
Kritpipor 148	
Byggnadsdetaljer och möbler.....	150
Beslag, gångjärn 150 Nycklar och lås 150 Fönster och glas 150	
Spisar och kakelugnar 150	
Djurhållning	150
Ett urval personliga tillhörigheter	152
Klädedräkt och skor 152 Smycken 153 Vapen 154	
Kontakter och handel	155
Andra indikationer på handel och köpenskap 155	
Fynd i fyllnadsmassor	158
11. Från Kronans krav till Jönköpingsbornas behov – en summering	159
Metodutveckling	160
Utgångspunkter 1 – Tyska maden 161 Utgångspunkter 2 – Stormaktens stad 161	
Skedet före staden.....	162
Stadsbyggnadsprocessen.....	162
Materialets vittnesbörd 162 Genomförandet 163	

Bebyggelseskick – den lokala särarten.....	164
<i>Husens dolda delar 164 Faktoriets bebyggelse 165 Allmänna observationer 166</i>	
Vantmakeriet – en nytolkning.....	166
Hantverket – krigets och fredens hantverk.....	169
Krisbemötande i olika situationer.....	170
<i>Kalmarkriget 170 Översvämningen 1650 170 Freden 1721 171 Branden 1790 171</i>	
<i>Koleran 1834 171</i>	
Kopplingar till historiska sammanhang och händelser.....	172
Sociala processer.....	173
Främlingskapet – positivt och negativt?.....	174
Den internationella staden.....	174
Jönköpings skilda roller i 1600- och 1700-tal.....	175
Slutord.....	175
12. Den centrala periferin – en ny bild av Tyska maden.	
Sammanfattning och utvärdering.....	177
Undersökningarna 2007.....	178
Specialstudier.....	179
Publicering och utåtriktad verksamhet.....	180
Utvärdering och framtida forskningspotential.....	181
Referenser.....	183
Litteratur.....	183
Tidning.....	185
Källor på internet.....	185
Kartor.....	185
Muntliga & skriftligt lämnade uppgifter.....	185
Bildförteckning.....	186
Administrativa uppgifter.....	187
 BILAGOR	
Bilaga 1. Kartor och planritningar.....	189
Bilaga 2. ¹⁴ C-datering.....	213
Bilaga 3. Dendrokronologiska dateringar.....	215
Bilaga 4. Kritpipor.....	219
Bilaga 5. Det skriftliga källmaterialet.....	(CD)
Bilaga 6. Krukor & kakelugnar (KFL rapport 08/1022).....	(CD)
Bilaga 7. ICP-analys av keramik (KKS Rapport 35, 2009).....	(CD)
Bilaga 8. Fyndlista.....	(CD)
Bilaga 9. Anläggningslista.....	(CD)

KAPITEL 1. Inledning

FIGUR 1. Jönköping kring år 1690. Vy i Erik Dahlberghs praktverk *Antiqua Suecia et Hodierna*.

Den sista äldre bebyggelsen inom kvarteret Diplomaten (tidigare kvarteret Drabanten) revs i samband med stadsförnyelsen av Jönköpings innerstad på 1970-talet. Då gällde det att sanera en svårt förfallen och otidsenlig trästad, samtidigt som man anpassade stadsplanen till en privatbilism som ökade mycket raskt i omfattning. Följaktligen blev den tomtmark som återstod efter att det nya stadsbiblioteket uppförts (invigt 1969) och både Slottsgatan i norr samt Odengatan i söder breddats, utlagd som parkeringsplats.

Nästa stora stadsbyggnadsprojekt på Öster som introducerades lagom till det nya millenniet, har kommit att innebära något av ett paradigmskifte. I *Stadsvision 2000* är det innerstadens boende, service och kultur som står i fokus. Som ett led i denna ambitiösa plan beslutade Jönköpings kommun kring sekelskiftet att åter bebygga rivningstomterna i kvarteret Diplomaten efter tre decennier som öppen plats. Hela exploateringsytan omfattar ca 3000 m², varav den västra tredjedelen kommer att innehålla ett så kallat ABM-hus. I detta annex till dagens museibyggnad och stadsbibliotek kommer utrymmen för såväl stadsarkivet som för en ny stadshistorisk utställning att skapas. På återstående del uppförs ett parkeringshus med ca 325 platser fördelade på fem våningsplan.

Kvarteret ligger i sin helhet inom Jönköpings äldre stadsområde, RAÄ 50, om än i dess södra utkant. Därför krävdes en arkeologisk förundersökning i syfte att klargöra vilken typ

av äldre lämningar som området innehöll. Visserligen hade omfattande insatser gjorts tidigare i de angränsande kvarteren Dolken och Droskan (se Stibéus 2008), men resultaten var i vissa avseenden motsägelsefulla och kunde knappast överföras direkt på de äldre tomter som nu var aktuella. Eftersom kvarteret Diplomaten ej finns utritat på de äldsta kända kartor som på ett trovärdigt sätt visar innerstaden under uppbyggnad (Thome 1624–25, se Karlson 2004), hade bebyggelsen en bakre dateringsgräns. Men när togs marken då i anspråk? Och i vilken grad kom den överhuvudtaget att utnyttjas till permanenta gårdar?

På 1696 års karta finns en noggrann tomtindelning inritad. Det finns också ägare angivna i de samtida ägolängderna. Men innebar detta verkligen att området utgjort en integrerad del av stadsbebyggelsen? Att kvarteret räknades till *Tyska maden*, den del av Jönköping där tyska textilarbetare från klädesfaktoriet (*Vantmakeriet* – se Rystad 1965:97ff) blev tilldelade tomter, var ett välkänt faktum. Men skriftliga källor från 1600-talets mitt talar också i klartext om hur gårdar lämnats öde på grund av återkommande översvämningar. Kanske hade gränzonen ut mot de vattensjuka ängsmarkerna i Kålgårdsområdet fungerat som ett resursområde? Där kunde i så fall expansion av bebyggelsen ske i vissa perioder, medan tomtmarken legat för fåfot under andra. Det fanns inga säkra svar – kunskapsläget var minst sagt otillräckligt innan de arkeologiska insatserna påbörjades år 2006.

Redan i början av den förundersökning som genomfördes i september 2006 stod emellertid två saker klara. För det första att kvarteret innehöll en både tät och noga reglerad gårdsbebyggelse, vars datering sträckte sig helt tillbaks till det tidiga 1600-talets uppbyggnadsskede. För det andra skulle det inte bli möjligt att tillgodose exploaterens önskemål på att kunna genomföra även slutundersökningen före årsskiftet. Istället fick man inrikta sig på en mycket större insats följande år, 2007.

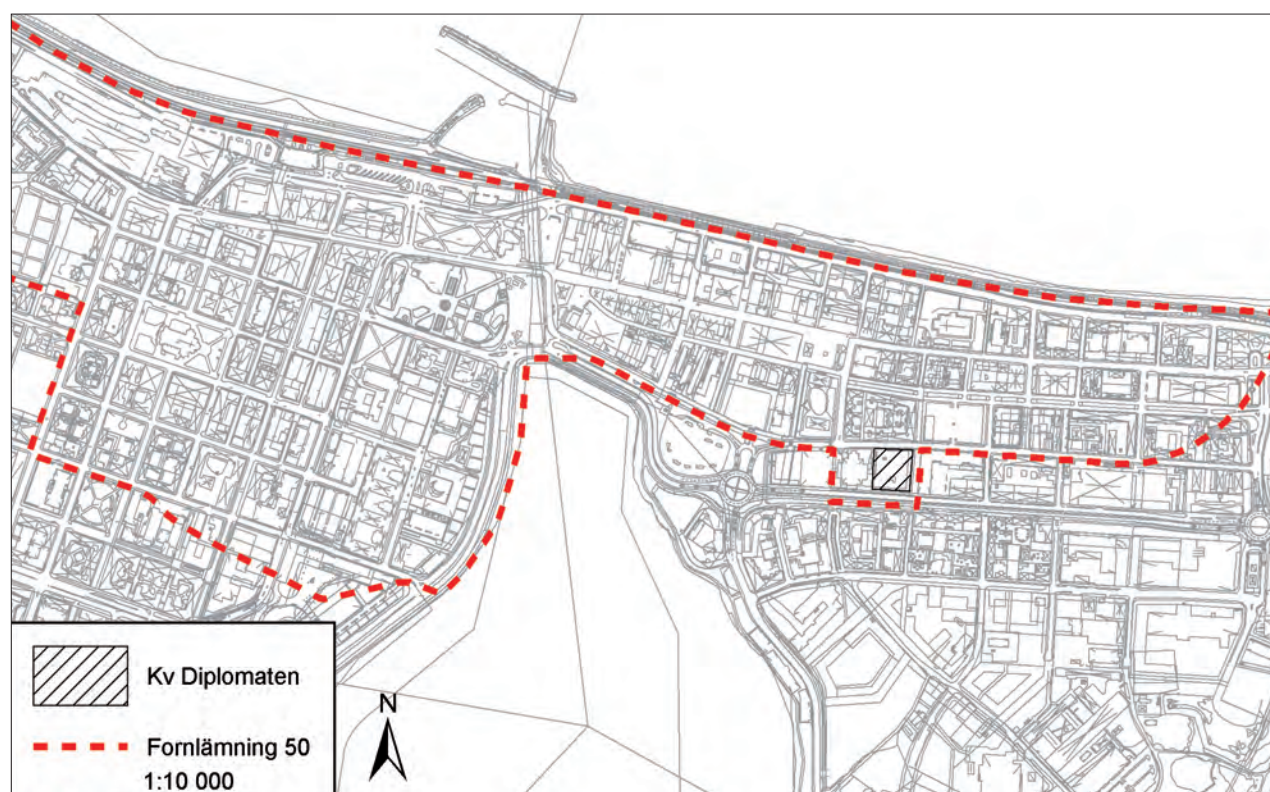
Efter långa och bitvis komplicerade förberedelser kunde slutundersökningen av kvarteret Diplomaten inledas i maj 2007. Då hade det ursprungliga ABM-projektet (Jlm dnr 443/06) utökats med det ovan omtalade parkeringshuset (Jlm dnr 30/07). Syftet var att uppnå samordningsvinster för de båda byggprojekten, men för arkeologerna medförde detta att hela den planerade exploateringsytan kunde grävas ut i ett sammanhang. Arbetsmässigt, och inte minst utifrån ett logistiskt perspektiv, var detta givetvis att föredra. Nu hade arkeologerna tillgång till kompletta gårdsmiljöer att dokumentera, från verkstäder och bostadshus nära gatan ner till stall och andra ekonomibyggnader längst inne i tomterna.

I kvarteret Diplomaten blev det därför möjligt att undersöka helheter på sätt som man inte är bortskämd

med inom den urbana arkeologin. Dessutom medförde de höga grundvattennivåer som karaktäriserar detta parti av Jönköpings innerstad att bevaringsförhållandena för organiskt material var mycket goda på 1600-talsnivåerna. Inte heller utgjorde sentida störningar något större problem, eftersom de hus som skattat åt förgängelsen på 1960- och 1970-talet med ett undantag varit lätta källarlösa träbyggnader. Förutsättningarna för denna storskaliga arkeologiska undersökning var närmast att betrakta som exceptionellt goda!

Under följande sju månader, från mitten av maj till december 2007, genomförde personal från Jönköpings läns museum de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Diplomaten. Arbetsstyrkan uppgick som mest till ett tiotal personer, plus maskinförare samt de externa specialister som inkallades för att utföra provtagning och vissa analyser redan i fält. Genomgående utnyttjades grävmaskin till alla tyngre arbetsmoment, inklusive grovrensning av större strukturer. Dessutom installerades ett omfattande pumpsystem för att sänka grundvattennivån den erforderliga meter som gjorde de äldsta nivåerna tillgängliga.

Utmärkande för arbetet var ett omfattande utnyttjande av tekniska hjälpmedel. All inmätning skedde med total-

FIGUR 2. Jönköpings äldre stadsområde, fornlämning RAÄ 50. Den medeltida staden väster om hamnkanalen, stormaktstidens i öster.

FIGUR 3. Jönköpings östra stadsdel med kvarteret Diplomaten markerat.

station och merparten av registreringen ägde rum parallellt med fältarbetet. Ett annat hjälpmedel som utnyttjades flitigt var museets metalldetektorer. Alla framgrävda husrester, gårdsplaner, äldre marknivåer och andra aktivitetssytor detekterades av grävningens personal. Dessutom sökte man av de utfyllnadslager den äldsta bebyggelsen i kvarteret vilade på. Detta hade inte skett vid tidigare undersökningar inom Jönköpings 1600-talsstad. Resultatet blev minst sagt förbluffande och visade hur sanden transporterats från slottsområdet ut till maderna.

Ett annat särdrag för 2007 års undersökningar var den höga graden av expertmedverkan i fält. Dels gällde detta de geoarkeologiska insatserna; ett av de ämnen som högprioriterades på grund av de utomordentligt goda förutsättningarna i kvarteret Diplomaten. Sammanlagt togs över 400 makroprover i syfte att kartlägga såväl stadens naturmiljö som odling, mathållning och de andra aspekter på mänskligt liv som kan belysas utifrån frön och växtrester. Dessutom deltog sakkunniga i arbetet med de stora keramik- och kakelmaterier som härrörde från kvarterets krukmakeriverkstad. I båda fallen utvecklades en mycket fruktbar vetenskaplig dialog mellan de externa experterna och grävningens egen personal.

Under de sju månader som undersökningarna pågick dokumenterades elva av kvarterets gårdar helt eller delvis. Totalt 57 olika byggnader, fördelade på fem huvudfaser, påträffades och ett fyndmaterial om totalt 3226 poster har insamlats och registrerats. Av exploateringsytans 3 000 m² kunde 2 700 m² med tät, reglerad och kontinuerligt använd bebyggelse undersökas.

Det blev för första gången möjligt att över en större yta bilda sig en uppfattning om naturmiljön i området före stadstillblivelsen. Hela kvarteret var byggt över ett starrkärr; de äldre kartornas *Moratzet*. Genom lyckliga omständigheter blev det också möjligt att datera kärrets tillblivelse under yngre romersk järnålder.

De omfattande markarbeten som karaktäriserade stadsbyggnadsprocessen har kunnat studeras i detalj, delvis som ett resultat av geoarkeologiska och dendrokronologiska analyser. Likaså har bebyggelseutvecklingen från den inledande faktoritidens stora satsningar kunnat följas genom 170 år fram till den katastrofala brand som ödelade *Madernas* gårdar år 1790. Ett par tydliga brytpunkter framträder i detta material. Dels de omfattande översvämningar kring 1650 som fick många att lämna sina hem, dels den mer svårfångade omställning som följde på fredsslutet 1721. Den första tilldragelsen sammanfaller med *Vantmakeriets* försvinnande, den senare med krigsekonomins ändring till en mer fredligt inriktad produktion.

De vunna resultaten speglar på ett mycket illustrativt sätt samhällsutvecklingen i stort under de två sekel som berörs. Lärdomarna äger giltighet långt utanför Jönköpings gränser. Samtidigt har undersökningarna år 2007 ett extra intresse, eftersom de företagits på den plats där stadens egen historia snart skall berättas. Kopplingen mellan en konkret utgrävning och läns museets pedagogiska insatser utgör därför ett ytterst intressant tema i sig. Forskningsmässigt har det rika materialet från *Tyska maden* redan väckt uppmärksamhet och det kommer med all sannolikhet att vara av stor betydelse vid kommande studier inriktade mot denna epok.

Den föreliggande rapporten utgör en del av publiceringsarbetet kring läns museets undersökningar i kvarteret Diplomaten år 2007. Texten har utarbetats och sammanställts under år 2008 av projektledarna Ann-Marie Nordman och Claes Pettersson, undantaget fyndkapitlet (kapitel 10) vilket har utarbetats av Jeanette Gustavsson. Digital kartbearbetning har gjorts av Christina Helander och Ann-Marie Nordman. En kompletterande volym, *Tyska madens gröna rum* (Jlm rapport 2009:41), innehåller två specialstudier; nämligen dels en sammanställning och utvärdering av de geoarkeologiska analyserna i projektet, dels en kulturgeografisk genomgång av det äldre kartmaterialets vittnesbörd beträffande Kålgårdsområdet. Den förstnämnda studien har utarbetats av FD Jens Heimdahl, UV Mitt, den andra av FD Ådel Vestbö Franzén, Jönköpings läns museum.

KAPITEL 2. Tidigare undersökningar

Jönköpings äldre stadsområde kan geografiskt och kronologiskt delas i två delar: den medeltida stadsdelen Väster som efter 1610-talets förflyttning ersätts av en nyetablering på *Sanden*, dagens Öster. Arkeologiska undersökningar har företagits inom stadsområdet ända sedan tidigt 1970-tal. Till dags dato har man, inom medeltidsstaden, undersökt nästan alla tomter som inte redan var urschaktade redan då slottsområdet expanderat eller vid sentida byggnation. Kvar finns endast enstaka mindre ytor samt gatumark – även om sistnämnda ofta är perforerad med olika ledningsschakt. Undersökningarna har berört tomter och bebyggelse, hantverksområden (inte minst metallhantverk) samt kyrkogårdar inom det medeltida Jönköping.

Arkeologi i stadsdelen Öster – 1600-talets nya stad

Alltsedan begynnelsen av 1970-talet har Jönköpings läns museum även haft möjlighet att utföra ett antal större arkeologiska utgrävningar inom 1600-talets stadsområde Öster. Den framsynta behandlingen av stadens tidigmoderna lämningar har medfört att Jönköping idag får sägas utgöra en av landets bäst kända stadsmiljöer från stormaktstiden. Bland dessa kan nämnas projekt som berört stadsbebyggelse i kvarteren Ankaret, Ansaret, Apeln, Apoteket, Arkadien, Dolken, Droskan och Dromedaren.

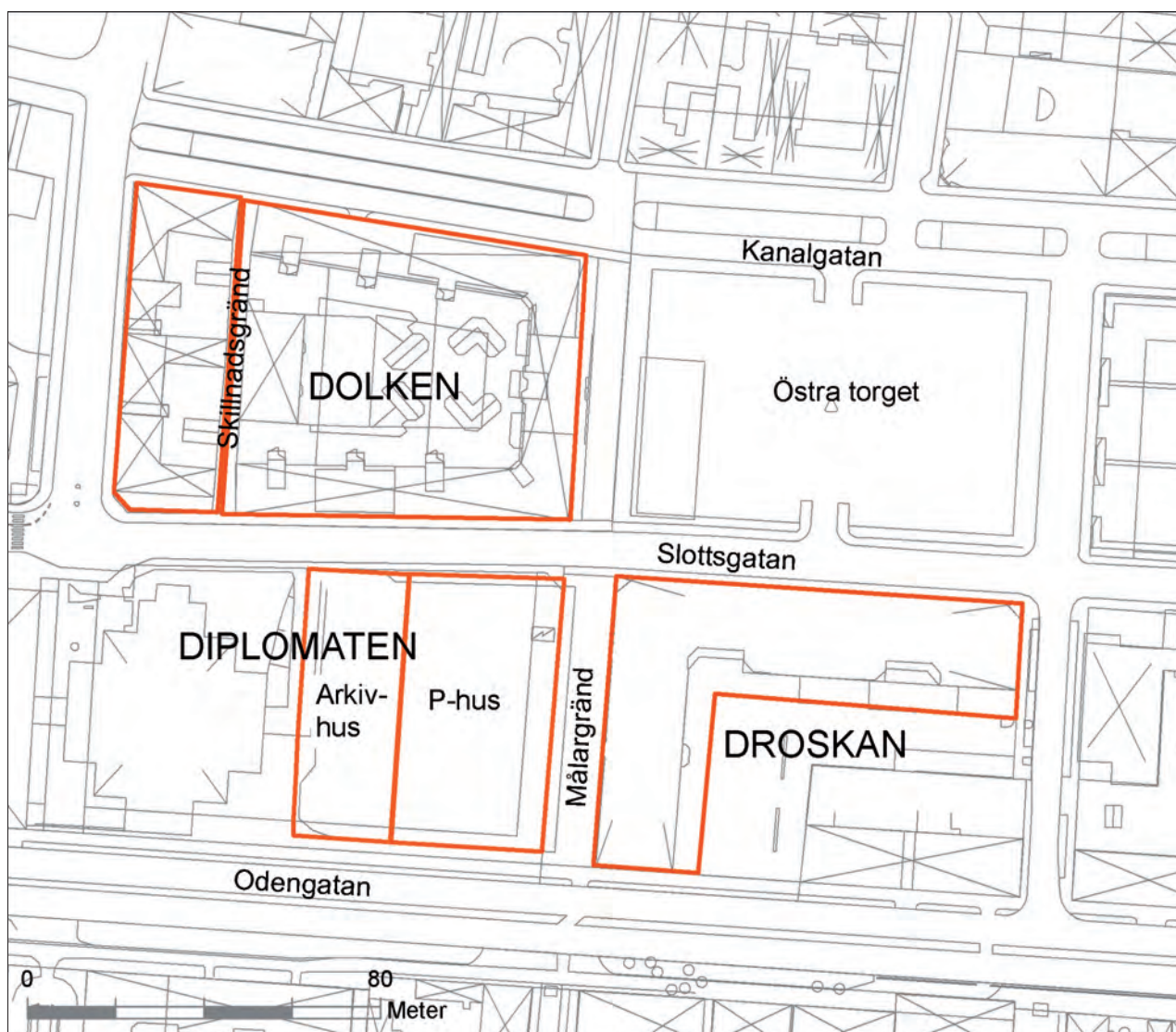
Som ett genomgående drag vid alla undersökningar på Öster har man kunnat konstatera hur markfuktighet och hög grundvattennivå vållat problem vid anläggandet av bebyggelse. På grund av att landhöjningen sker i olika takt i Vätterns södra respektive norra del har stadsdelen Öster alltsedan nygrundandet på 1610-talet drabbats av återkommande översvämningar. Vätterns tippning har lett till en grundvattenhöjning på ca tio centimeter per hundra år. För att avhjälpa problemet genomfördes ytterst omfattande anläggningsarbeten under kronans ledning i samband med den nya stadens grundläggning. Holländsk och tysk expertis engagerades i arbetet och stora markutfyllnader genomfördes. I det långa loppet visade sig emellertid även dessa insatser vara otillräckliga. Redan under 1600-talet övergavs ett antal tomter för längre eller kortare perioder på grund av översvämningar. Helt nedgrävda källare var dessutom omöjliga att bygga inom det nya stadsområdets mer utsatta delar; ett klagomål som upprepades från invånarnas sida.

Lager av granis och sand i kombination med timmerkistor fyllda med avfall, jord eller sten användes för att bygga upp och stabilisera ny tomtmark. Längs Östra

Storgatan har markförhållandena varit gynnsammast, men inte ens här har man kunnat bygga källare utan risk för översvämning. Tomterna norr om Östra Storgatan drabbades ofta av Vätterns nivåändringar i samband med nordliga stormar. Bebyggelsen söder om Smedjegatan påverkades å andra sidan av Munksjöns återkommande översvämningar. Kristine kyrka översvämmades också flera gånger. Vid undersökningarna av kvarteren Aspen (1982) och Ankaret (1996), båda belägna norr om Östra Storgatan, dokumenterades ett antal delvis nedgrävda stenkällare från 1600-talet närmast Storgatan. Källargolven hade höjts som mest trettio centimeter; säkerligen för att motverka insipprande grundvatten. Marknivån har höjts med hjälp av påförda jord- och sandlager med upp till 1,2 meter sedan 1600-talet längs nordsidan av Östra Storgatan. I kvarteren Abisko och Apoteket undersökte man 1971–73 omfattande kistkonstruktioner och vågbrytare avsedda för att dels hålla Vättern stängd, dels utvinna ny byggbar mark. Dessa har daterats i huvudsak från slutet av 1700-talet fram till 1800-tal (arkivuppgifter, Jönköpings läns museum).

Vintern 1984–85 utfördes en undersökning inom kvarteret Ansaret, belägen mellan Smedjegatan och Södra Strandgatan. De påträffade konstruktionerna bestod främst av jord- och risfyllda knuttimrade kistor, vilka syftat till att utvinna mark i Munksjöns strandzon. Tre utbyggnadsfaser, daterade till 1660-tal, 1680-tal samt 1760-tal kunde urskiljas (Nilsson & Stibéus, 1992).

Den hittills mest omfattande undersökning som genomförts inom 1600-talsstadens område pågick mellan år 2002 och senhösten 2004 i kvarteren Apeln och Arkadien, belägna längs Smedjegatans södra sida. Tack vare gynnsamma bevaringsförhållanden var det här möjligt att i detalj kunna följa bebyggelsens utveckling inom tio angränsande hantverksgårdar, alltifrån grundläggningen kring 1620 till den slutgiltiga rivningen efter 1950. Fyra av tomterna kunde avtäckas i sin fulla utsträckning, ända från Smedjegatan ner till kajfronten ut mot Munksjön. Vad som präglat de undersökta tomterna ända från bebyggelsens etablering är strävan att vinna ny tomtmark. Detta har skett genom omfattande och upprepade utfyllnader. Dessa markarbeten har skett individuellt inom varje gårdsenhet. Tomtgränserna i form av så kallade *vretar* har vidmakthållits under bebyggelsens hela brukningstid. Resultatet kan sägas illustrera såväl hur olika samhälleliga förändringar påverkat gårdarna och deras invånare, som de sega strukturer vilka förmått kvarleva under de tre sekel som bebyggelsen fungerat (Pettersson & Haltiner Nordström 2004, 2005).

FIGUR 6. Kvarteren Dolken, Diplomaten och Droskan; motsvarande vantmakeriets stadsdel Tyska maden.

Inom kvarteret Dolken, belägen norr om det nu aktuella exploateringsområdet, skedde omfattande undersökningar 1983–84 samt 1987–88. Båda kvarteren ingick i den så kallade *Tyska maden*; ett hantverksområde med varierad sammansättning där även det i sydöst anslutande kvarteret Droskan antas ha ingått. Vid dessa tillfällen dokumenterades välbevarade lämningar efter ett antal trähus som varit uppförda inom det total ursprungliga tomter som helt eller delvis berördes av markarbetena. Även här hade man problem med fluktuerande grundvatten, fast man var förskonad från Vätterns och Munksjöns direkta påverkan.

Byggnationen inom kvarteret Dolken har startat några år tidigare än inom Diplomaten. De äldsta husen var byggda helt i trä, inklusive syll- och grundkonstruktion.

Alla tomter har inte varit bebyggda från början. Några tomter har först bebyggts, men redan under 1600-talet har byggnaderna rivits och tomterna antingen legat öde eller använts som trädgårdar/kålgårdar. Förklaringen får sökas i områdets sank natur (Stibéus, 2008:116).

Stadens vantmakeri (grundat 1620) ska enligt uppgifter i stadens tänkeböcker legat inom kvarteret Dolken. Inga entydiga spår som kunde knytas till denna verksamhet påträffades emellertid vid undersökningen. Troligtvis beror det på att vantmakeriets utrustning har till stor del bestått av träföremål samt redskap som även funnits i de flesta hushåll under den här perioden. Merparten av bebyggelsen inom kvarteret Dolken förstördes vid den stora stadsbranden 1790.

För de båda ovan omtalade kvarteren, Apeln och Dolken, kunde man upprätta en kronologisk indelning avseende de huvudsakliga byggnationsfaserna:

1. 1620–ca 1650
2. 1650–1750
3. 1750–nutid

Vid kvarteret Droskan, öster om Diplomaten, genomfördes en arkeologisk undersökning 1988 (Stibeu 2008:84ff). Även detta kvarter har sannolikt räknats in i Tyska maden. Området togs i anspråk sist av alla på Tyska maden; men uppvisar trots detta en tydlig kvartersindelning i det äldre kartmaterialet (Vestbö Franzén 2009:40). På kartorna från 1690-talet och 1745 finns inga tomter markerade här. Det arkeologiska materialet visar ändå att enkel bebyggelse har förekommit inom Droskan redan under 1600-talet. Det är dock klart att området har utgjort stadens ytterkant under 16- och 1700-talet, med de sista bebyggda tomterna innan kålgårdarna tog vid söder härom.

Undersökningar inom kvarteret Diplomaten

En mindre insats i samband med framdragning av ledningsschakt 1996 inom den dåvarande parkeringsplatsen är den enda arkeologiska undersökning som tidigare berört den nu aktuella tomten (Jlm dnr 555/96, länsstyrelsens diarienummer 220-10660-96, arkivrapport). Två nord-sydliga schakt öppnades i tomtens västra, respektive östra del inför nedläggning av dagvattenrör. Den antikvariska kontrollen genomfördes under stor tidspress, varför endast delar av schakten dokumenterades. I det västra schaktets norra del påträffades en rustbädd av kraftiga stockar samt trägolv och husgrunder på 1,5–2 meters djup. Dessa utgör rester av bostadshuset som har stått utefter Slottsgatan. Ett fragmentariskt brandlager påträffades drygt en meter under dagens marknivå. Längre söderut blev lagren få och ganska enhetliga (mest sand med olika grader av humöst inslag). Tydliga konstruktioner saknades. Ca tjugo meter söder om Slottsgatan framkom en sentida störning i form av nedgrävning till stadsbibliotekets källarnedfart. Tidbrist medförde att den södra halvan av schaktet aldrig dokumenterades. Dessutom stötte man på en sentida betongmur 36 meter söder om Slottsgatan. Muren bedömdes utgöra nordväggen i den stora magasins- och affärsbyggnad som hade stått på tomten från 1906 till rivningen på 1960-talet. Man antog felaktigt att huset hade haft källare

och inga äldre lämningar skulle finnas kvar under golv och grundmurar.

Det östra ledningsschaktet, som endast sträckte sig ca 25 meter söder om Slottsgatan, öppnades utanför den ursprungliga kvartersmarken, i Målargatan. Gatan har behållit sin ursprungliga sträckning från 1600-talet vilket förklarar varför inga konstruktioner påträffades, bortsett från olika hårdgjorda gatunivåer. Fyllningen bestod av olika sand- och gruslager samt rester av kullerstensnivåer, påförda i flera etapper.

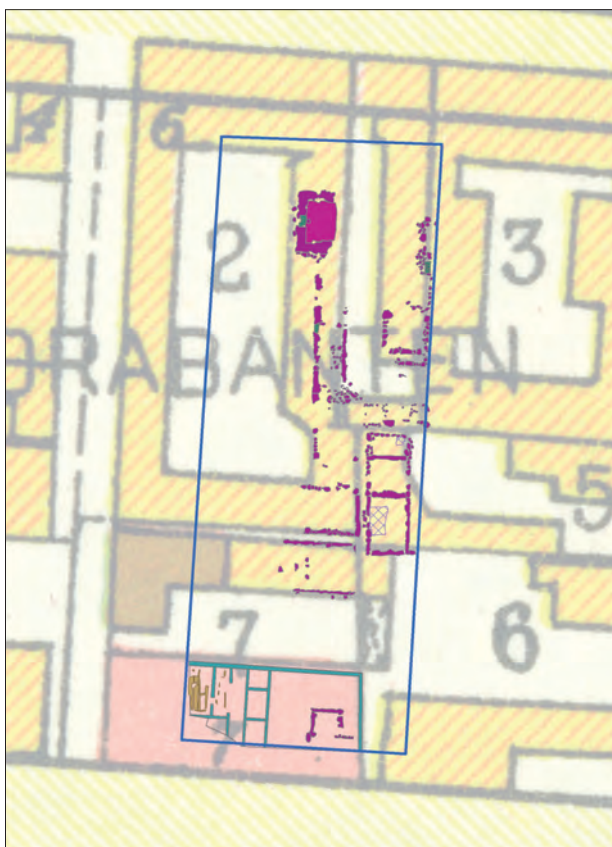
Förundersökningen 2006

Förundersökningens syfte i första hand var att bestämma lämningarnas omfattning, funktion och datering inom den aktuella exploateringsytan. Att utreda hur mycket av ytan påverkats av sentida störningar var en annan viktig frågeställning. Förundersökningen genomfördes under tre veckor i september–oktober 2006 inom den västligaste delen av kvarteret. Att förundersökningen omfattade endast den så kallade arkivhusdelen (ABM-projektet) berodde på rådande oklarheter kring byggstart för parkeringshusdelen.

Inför förundersökningen genomförde SWECO VIAK grundborrningar inom kvarteret (Berglund, 2006). Tolv stycken tre meter långa borrhärlor togs upp ur kulturlager och underliggande naturlig torv och sand. Borrhärlorna visade att spår av mänsklig verksamhet i varierande grad kunde förväntas förekomma inom hela kvarteret. Dessutom konstaterades förhöjningar av blyhalt i områdets norra del. Att minst tre krukmakare varit verksamma i kvarteret Diplomaten under 1700-talet var känt från skriftligt källmaterial. Dåtidsens glasyrer på den lokalt producerade vardagskeramiken var blybaserad. Dagens förhöjda blyhalter kunde på goda grunder härledas till de stora mängder krukmakeriavfall i form av glaserade rödgodsskärvor och felbränningar som kulturlagren innehöll.

De värst kontaminerade massorna förekom inom en avgränsad yta i tomtens norra del. Enligt beslut transporterades dessa schaktmassor till Linköping för särskild deponi.

Nästan hela ytan för det planerade arkivhuset öppnades varvid asfalt och bärlager avlägsnades. Partiet närmast den hösten 2006 kvarstående transformatorstationen, samt området norr om densamma med alla där anslutande elkablar, lämnades orört. Redan i detta skede kom den första överraskningen: så gott som inga sentida raseringslager låg

FIGUR 7. Bebyggelsen i kvarteret Diplomaten 1915 med de husgrunder som påträffades vid förundersökningen hösten 2006 inlagda.

kvar. Den sista generationen byggnader i kvarteret hade raserats till grund- eller golvnivå, varvid alla rivningsmassor hade avlägsnats. Förhållandet kan jämföras med flertalet andra kvarter i staden där rasmassorna istället har lämnats kvar. Kvarteret Apeln som sanerades under samma tidsperiod och som också omvandlades till parkeringsplats, erbjuder ett bra exempel. Här täcktes de äldre bebyggelselämningarna av omfattande rasmassor som fått ligga kvar efter 1950- och 1960-talets rivningar (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.).

Vid förundersökningen av kvarteret Diplomaten kunde det också konstateras att de sentida störningarna var förvånansvärt få. Tidigare nämnda dagvattenledningar från 1996 längs kvarterets västra respektive östra sidor utgjorde de mest omfattande störningarna tillsammans med frischaktet för stadsbibliotekets källarnedfart. Här hade man å andra sidan grävt ända ner till, eller rent av genom de äldsta nivåerna med kulturlämningar. Längst i söder påträffades grunden till det tidigare omtalade trevåningshus i sten och betong som uppförts på platsen 1906. Trots en välgjord, gjuten grundmur fanns såväl kulturlager som

huslämningar från 1600-talets första hälft bevarade under denna grund. Ett antal el- och gasledningar hade grävts till kvarterets fastigheter under 1900-talet, men påverkan på äldre lämningar var ringa. I det hela taget kunde man vid förundersökningen konstatera att kulturlagren inom kvarteret Diplomaten varit förhållandevis förskonade från senare tiders påverkan.

Den markyta som rensades fram vid förundersökningen motsvarade ungefär nivån för 1790 års förödande stadsbrand. Där inga brandspår konstaterades användes befintligt fyndmaterial för datering av nivåerna. Alla sentida störningar i form av ledningsschakt tömdes på fyllning. På detta sätt fick man dels möjlighet att uppskatta den totala volymen kulturlager, dels konstatera var byggnadslämningar låg in situ. På detta sätt kunde stratigrafins sammansättning och komplexitet bedömas, samtidigt som förekomst och utbredning av äldre störningar klargjordes. I de tömda ledningsschakten ritades profiler i skala 1:20. Ett mindre antal makrofossilprover togs ur väl avgränsade kontexter (Heimdahl, in prep)

Förekomsten av en reglerad bebyggelse kunde konstateras över hela arbetsytan. Tolv olika huslämningar med datering efter 1790 års brand identifierades i samband med att raseringsmassorna avlägsnades. Minst tre huvudfaser gick att åtskilja, där den äldsta härhörde från 1600-talets första hälft, därpå följande daterades till 1700-tal, medan den avslutande utgjordes av 1800-talets byggnation på platsen. Mellan dessa nivåer fanns tydliga stratigrafiska brytznöner som i det första fallet utgjordes av omfattande utfyllnadslager, i det andra av lämningar från stadsbranden 1790 (Nordman & Pettersson, 2009).

Resultatet från denna förundersökning ansågs som representativt för bebyggelsen inom hela kvarteret Diplomaten. I samråd med länsstyrelsen beslöts därför att ingen särskild förundersökning krävdes inom parkeringshusområdet.

Eftersom transformatorstationen i kvarterets västra del skulle flyttas till den östra halvan och inlemmas i parkeringshuset, genomfördes en begränsad undersökning på platsen för den nya stationen i november 2006. Resultaten från denna undersökning redovisas i föreliggande rapport.

KAPITEL 3.

Vetenskaplig målsättning och frågeställningar

En första bakgrund

Redan under pågående förundersökning stod det klart att de högt ställda förväntningarna på kvarteret Diplomaten vetenskapliga potential uppfylldes – och detta med råge! En stor sammanhängande yta med mäktiga kulturlager och välbevarade byggnadslämningar skulle bli tillgänglig för arkeologiska undersökningar. Här ingick ett antal tomter som en gång utgjort 1600-talsstaden södra utkant; en gränzon mellan land och stad. Dessutom räknades kvarteret in i *Tyska maden*; den stadsdel som ursprungligen avsatts för *Vantmakeriets* behov. Här hade värvade tyska textilarbetare tilldelats bostäder och här hade ett antal byggnader som tillhörde klädesfaktoriet varit uppförda (se Karlson 1996:131). Den produktionsmiljö som på kronans initiativ skapades i detta område är av stort historiskt intresse som något av en textilindustrins vagga i Sverige!

Vid de tidigare undersökningar som företagits i området 1983–88 hade emellertid inga entydiga spår efter vävning och andra arbetsmoment vid tillverkning av ylleyger påträffats. Men, som Magnus Stibeus påpekar i sin rapport, handlar det om en produktion som inte krävt några speciellt iordningställda utrymmen. Dessutom har merparten av de behövliga verktygen varit utförda av förgängliga material och – i den mån de bevarats – tillhört kategorier som också utnyttjats i vanliga hushåll (Stibeus 2008: 117).

Den planerade totalundersökningen av kvarteret Diplomaten skulle resultera i att det sista området med intakta bebyggelselämningar inom *Tyska maden* skattade åt förgängelsen. Därför gällde det att finna en undersökningsmetodik som säkerställde att spåren efter textilproduktion tillvaratogs på bästa sätt. Fler tillfällen skulle inte ges.

Några centrala problem

Men för att börja från början fanns det även frågeställningar som berörde väsentligt äldre perioder. Trots de omfattande utgrävningar som genomförts i stadsdelen Öster alltsedan 1970-talet (se karta i Hall 2005) var fortfarande kunskapen om *Sanden* och *Moratzet* bristfällig, det vill säga det område som togs i anspråk för den nya fästningsstaden. Den flacka landtungan mellan Vättern och Munksjön hade man i och för sig berört i samband med undersökningar som kvarteret Ankaret invid Östra Storgatan (Nilsson 2008), medan Munksjöns strandzon senast avtäcktes i kvarteret Apeln 2005 (Pettersson & Haltiner Nordström 2005). De sankta marker som ingått i *Maderna*

har tidigare undersökts i kvarteret Dolken och kvarteret Droskan (Stibeus 2008) och Dromedaren (Haltiner Nordström 2008). Utifrån dessa undersökningar, samt genom vittnesbörd från olika schakt och borrhningar, framträdde bilden av ett flackt område som täcktes av tjocka torvlagar. I kvarteret Diplomaten skulle det bli möjligt att närmare undersöka den ursprungliga naturmiljön med dess vegetation och tillkomstshistoria. En datering av mossens utveckling och möjliga äldre utnyttjande skulle med fördel kunna jämföras med annan arkeologisk information om Jönköpingsdalen under förhistorisk tid och medeltid (jämför Waldemarsson 1996, Nordström & Rönnby 1996, Börjesgård m.fl. 2001).

En annan viktig fråga gällde själva stadsbyggnadsprocessen. Genom undersökningar inom gårdarna i den så kallade Lillsjöraden, till exempel Kvarteret Ansaret 1984–85 (Nilsson & Stibeus 1992) samt kvarteret Arkadien och kvarteret Apeln 2003–2004 (Haltiner Nordström & Pettersson 2005), var tekniken för att bygga i vatten under 1600- och 1700-talet välbekant. I kvarteret Diplomaten, där mossen bör ha gett ett mjukt och sviktande underlag, var förhållandena på många vis annorlunda. Vilka likheter och skillnader i arbetet kunde iakttas, jämfört med kassunbyggen i strandområdet? Dessutom kunde frågor kring logistikens organisation och materialanskaffning knytas till undersökningen av kvarteret Diplomaten. Utfyllnadsmassornas sammansättning och ursprung blev en uppgift för de geoarkeologiska studierna (se Heimdahl & Pettersson 2007), medan välbevarat timmer ur kistor och terrasskonstruktioner kunde förväntas ge årsexakta dateringar för stadsbygget genom dendrokronologiska analyser (se Linderson, bilaga 3).

Bebyggelsen i kvarteret utgjorde givetvis ett annat väsentligt studieobjekt för den kommande undersökningen. Kunde man till exempel urskilja samma strikta disposition inom faktoritidens gårdar som utmärkt vapensmedsgårdarna i 2004 års undersökning? Skulle det rent av vara möjligt att påträffa några provisoriska byggnader som, i likhet med hus 400 i kvarteret Apeln, sannolikt uppförts av kronan (se Pettersson 2007:114)? Och vilka skillnader kunde existera mellan kvarterets små tomter i väst och norr, jämfört med de nästan dubbelt så stora fastigheterna längs med Mälargatan?

När det gällde den fortsatta bebyggelseutvecklingen var det väsentligt att spåra de hantverk som efterhand blev dominerande inom kvarteret, något som tydligt framgår av 1696 års ägolängder. Medförde förändringen från en textil produktionsmiljö några egentliga föränd-

FIGUR 8. Skärvor av ett hantverk. Blandad 1700-talskeramik från kvarteret Diplomaten's krukmakeri.

ringar inom gårdarna? Hur såg boendets och arbetets olika rum ut? Hur betydelsefull var djurhållningen i dessa fastigheter, betraktad utifrån antalet stall och fähus? I vilken mån kunde man arkeologiskt spåra de återkommande översvämningar som är kända från skriftliga källor som till exempel klagoskriften från 1650 (JH II 1918:331)? Hade någon reell ödeläggelse inträffat och för hur länge hade i så fall de drabbade tomterna lämnats obebyggda? Hur och varför hade gränserna inom kvarteret förändrats i samband med de sammanslagningar och omskiftningar som var kända utifrån skriftliga källor och äldre kartor?

Inom 1700-talets bebyggelse borde konsekvenserna av krigsekonomin omställning till fredligare tider kunna spåras, precis som i kvarteret Apeln (Pettersson 2007:119). Inte minst borde en djupanalys av kvarterets keramik- och kakeltillverkning kunna ge intressanta resultat, något som förundersökningens fyndmaterial tydligt markerade. Dessutom skulle detta material på ett väsentligt sätt kunna komplettera och vidga den studie av det lokalproducerade rödgodset som redan genomförts på material från kvarteren Dromedaren och

Apeln (Stilborg & Grönberg 2006). Frihetstidens gårdar skulle också utgöra ett intressant studieobjekt utifrån ett mentalitetshistoriskt perspektiv. Var det möjligt att spåra nya moden och statusmarkörer, de drag som utmärkte en alltmer urban identitet, även hos befolkningen i en mindre bemedlad del av staden? Och hur reagerade man på den brandkatastrof som slutligen ödelade hantverkarnas gårdar år 1790 (se Karlson 2004:39ff)?

Undersökningens potential från en ekonomisk-historisk utgångspunkt har redan behandlats, men även ur ett socialhistoriskt perspektiv fanns mycket att hoppas på. Faktoritidens hushåll med sin strikt hierarkiska organisation utgjorde intressanta studieobjekt i sig, men närvaron av en gynnad invandrargrupp i området gav ytterligare mersmak. Skulle det vara möjligt att skilja ut etniskt tyska hushåll ur det arkeologiska materialet? Det fanns goda indicier på just detta från förundersökningen (Heimdahl och Pettersson 2007:76). Till en stad med kanske 1200 innevånare (Karlson 1984:8) anlände en kontingent på omkring 150 personer (JH II 1918:199) i början av 1620-talet. Hur pass väl anpassade man sig till livet i en svensk fästningsstad under uppbyggnad? Och

i vilken mån påverkade man sina grannar? Närvaron av en talrik, välsituerad och gynnad grupp med ett kontinentalt livsmönster kan knappast ha gått obemärkt förbi i 1600-talets Jönköping.

Om den föregående infallsvinkeln berörde stadens mer lättidentifierade invånare, gällde det också att försöka närma sig de osynliga. De skriftliga källorna visade sig vara oväntat bristfälliga vad beträffar *Tyska madens* invånare före 1690-talet. Under de första decennierna kan detta förhållande sannolikt skyllas på att faktoriet fört sina egna register över personalen. För tiden efter 1660 är däremot lakunerna mer svårförklarade. Samtidigt är det främst män som figurerar i längderna; dessutom män som ägt fastigheter. Vi vet inte huruvida ägarna verkligen bott och verkat i gårdarna. Därför gällde det att försöka spåra de människor som levt i kvarteret Diplomaten; hushållen med alla dess medlemmar. En viktig brist i det skriftliga källmaterialet är nämligen dess avsaknad på kvinnor och barn. De egendomslösa Jönköpingsbor som efterhand utgjorde ett alltmer påtagligt inslag i kvarteret Apelns gårdar (Pettersson 2007:120) borde också kunna spåras i Diplomaten. Detta perspektiv är extra intressant, eftersom just fattigdom och trångboddhet kom att karaktärisera *Madernas* 1800- och 1900-tal (se Ericsson 2006).

Målsättningar för slutundersökningen i kvarteret Diplomaten 2007

Stormaktstiden är en epok som generellt sett blivit dåligt arkeologiskt belyst i vårt land. Jönköping intar emellertid en särställning genom den framsynta behandling som periodens lämningar erhållit alltsedan 1970-talets inledande undersökningar. Den rika kunskap som efterhand byggts upp kring staden och dess näringars utveckling under tidigmodern tid, torde idag ha få motsvarigheter inom landet. Därmed äger resultaten ett stort vetenskapligt värde, också ur ett nationellt perspektiv.

En undersökning som kvarteret Diplomaten, där en stor sammanhängande exploateringsyta kombinerats med goda bevaringsförhållanden, ger i sig möjligheter till ingående studier av bebyggelseutveckling, verksamheter och sociala mönster.

Utifrån det aktuella kunskapsläget efter att förundersökningen genomförts hösten 2006 formulerades ett antal bärande teman för det fortsatta projektet. De kan inledningsvis karaktäriseras utifrån fem motsattpar, nämligen:

1. Centrum – Periferi

I en stad där merparten av de arkeologiskt undersökta tomterna finns inom de centrala, fullbebyggda delarna av stadsområdet, utgjorde kvarteret Diplomaten ett viktigt undantag. Exploateringsytan låg i en utkant, precis på randen mellan fästningsstadens noga indelade kvartersmark och Kålgårdsområdets fuktiga ängsmarker. Hur återspeglades detta i det arkeologiska materialet?

2. Hantverk – Odling

Till skillnad från den enhetlighet som under långa perioder präglade kvarteret Apelns vapensmedsgårdar (se Pettersson 2007), talade det skriftliga källmaterialet om avsevärt mer varierade verksamheter inom kvarteret Diplomaten. Vilka typer av produktion hade egentligen förekommit i detta område? Vilken roll hade odling med olika inriktning spelat? Hur betydelsefull var djurhållningen för dessa gårdar? Vilka spår har detta avsatt?

3. Expansion – Kontraktion

Den typ av utkantsområde som kvarteret Diplomaten kan sägas representera, har i äldre tider ofta kommit att fungera som ett slags stadens resursområde. Goda tider medförde en bebyggelseexpansion, svårtider motsvarande återgång och övergivande. Eftersom kvarteret Diplomaten låg i utkanten av det område som ursprungligen stadsplanlagts, blev en viktig uppgift att datera dess ianspråkstagande, samt att bestämma bebyggelsens karaktär. Dessutom gällde det att vara uppmärksam på tecken som tydde på uppgivande av tomtmark eller återgång till odling.

4. Gynnade – Missgynnade

Då bebyggelsen i kvarteret Diplomaten först etablerades fördelades tomtmark till inflyttade vävare, det vill säga hantverkare med hög specialistkompetens. De hade värvats utomlands för att delta i uppbyggnaden av en verksamhet av stor betydelse för kronan. Tillsammans med det samtidigt grundlagda vapenfaktoriet var *Vantmakeriet* ett viktigt inslag i den pre-industriella uppbyggnadsprocess som sammanhänger med den svenska militärstatens framväxt under 1600-talets första hälft (Magnusson 1996:165).

Vid förundersökningen framkom ett fyndmaterial, knutet till de äldsta bebyggelsenivåerna, som genom sin sammansättning påvisade ett mer utvecklat konsum-

tionsmönster än vad som kunnat förväntas i en ordinarie hantverksmiljö (Heimdahl 2006:4). En tolkning gjordes, där fynden sattes i samband med vävarna om representanter för en tämligen välbeställd och gynnad gruppering i samhället (Pettersson 2006).

I ett senare skede blev istället begreppet *Tyska maden* för Jönköpingsborna närmast synonymt med slum, misär och oönskade individer (se till exempel beskrivningar i Ericsson 2006). När och av vilken anledning inträffade denna totala omsvängning av stadsdelens status?

5. Land – Vatten

Under bebyggelsens äldsta skede inträffade svåra översvämningar, något som vi känner till från skriftliga källor. Det var rimligt att anta att de tjocka sandlager som vid förundersökningen tycktes överlagra de första timmerhusen, borde ses som ett försök att avhjälpa en situation som efterhand blivit ohållbar. Frågan var när denna insats skett. En viktig uppgift blev därför att söka tidsfästa dessa omfattande markarbeten så noga som möjligt. Dessutom gällde det att om möjligt avgöra vilka som återinflyttade. Kunde man urskilja samma sorts verksamheter och samma status som tidigare i materialet, eller skedde en förändring vid detta tillfälle?

Ovanstående frågeställningar utgjorde en övergripande ram för hela projektets inriktning. De kunde direkt kopplas till den diskussion kring stormaktstidens urbana material som förs i läns museets vetenskapliga verksamhetsplan för arkeologi (se Cassel 2005, s. 64ff). För att kunna uppnå de ovan omtalade målsättningarna krävdes emellertid att projektet fick en uttalat tvärvetenskaplig framtoning, där den arkeologiska insatsen samordnades med såväl historiska som naturvetenskapliga studier.

Sammanfattningsvis kan materialet från undersökningarna av kvarteret Diplomaten bedömas genom tre skilda synsätt, där två får sägas äga giltighet långt utanför staden Jönköpings gränser. Resultaten betraktades utifrån:

- Ett lokalhistoriskt perspektiv
- Ett socialhistoriskt perspektiv
- Ett ekonomisk-historiskt perspektiv

Den nya kunskap som framkom i samband med den aktuella undersökningen tog som utgångspunkt stadens etablering i sitt nya läge mellan Vättern och Munksjön med sydöst därom liggande våtmarker. Hur hade man tacklat de problem som uppstått då i högsta grad olämplig mark

skulle bebyggas? Har man varit framgångsrik från början eller har expansionen avstannat under några perioder? Hur väl speglade gårdarnas utformning och de förändringar i boende och konsumtionsmönster som skett över tid invånarnas sociala situation? Vilka hantverksaktiviteter kunde följas inom området? På vad sätt skilde sig utvecklingen inom denna randzon från vad som skett i stadens mer centrala delar? Hur tedde sig markutnyttjandet inom stadens odlingsmarker?

Viktiga övergripande frågeställningar blev:

- I vilka avseenden kunde ny kunskap vinnas om stadsmänniskan under denna period?
- Vad berättade materialet generellt om social situation i urbana miljöer?
- Vad berättade materialet om olika maktstrukturers inverkan på liv och verksamhet?
- Vad berättade materialet om kontakter och influensvägar?
- Vad berättade materialet om människors rörlighet eller stationära tillvaro?

Dessa övergripande aspekter på urban tillvaro under den tidigmoderna epoken kan även appliceras på stadsutvecklingen runt om i det dåvarande svenska riket och dess närmaste grannländer. Det är därför vår förhoppning att resultaten från undersökningarna inom kvarteret Diplomaten på sikt skall kunna bidra till ökad förståelse för utvecklingen under denna omvälvande tid i vår historia.

KAPITEL 4. Metod

FIGUR 9. Tomtnummering enligt 1696 års karta

FIGUR 10. Tomtnummering enligt 1745 års karta

Det område som blev aktuellt för undersökning 2007 omfattade merparten av dagens kvarteret Diplomaten 7. Inom ytan rymdes lämningar efter byggnader belägna inom elva separata fastigheter, tomterna Tyska maden 22 till 32 enligt 1745 års ägarlängd. Denna indelning härstammade emellertid från en reglering under 1700-talets första hälft, då en av de ursprungliga tomterna delades upp mellan fyra angränsande fastigheter. I 1696 års ägarlängd finns därför 12 tomter upptagna, numrerade 208 till 220.

Bytet av tomtnummering kan verka förvirrande för läsaren när olika lämningars läge inom kvarteret skall beskrivas. Därför har vi i följande redovisning valt att använda båda beteckningarna, till exempel tomt 218/30 där "218" står för den äldre beteckningen och "30" för den reviderade. Samtidigt är vi medvetna om de problem som uppstår då man skall diskutera fastigheter som slagits samman. Tyvärr finns det inga enkla lösningar när man arbetar med denna typ av komplexa bebyggelse över stora, sammanhängande ytor.

I samråd med länsstyrelsen bestämdes att de arkeologiska insatserna i kvarteret Diplomaten skulle begränsas till perioden från grundläggningen kring 1620 fram till stadsbranden 1790, det vill säga 170 år av mänsklig verksamhet på platsen. De yngre lämningar som framkom skulle däremot bara dokumenteras översiktligt för att om möjligt kunna rektifieras mot befintligt kartmaterial.

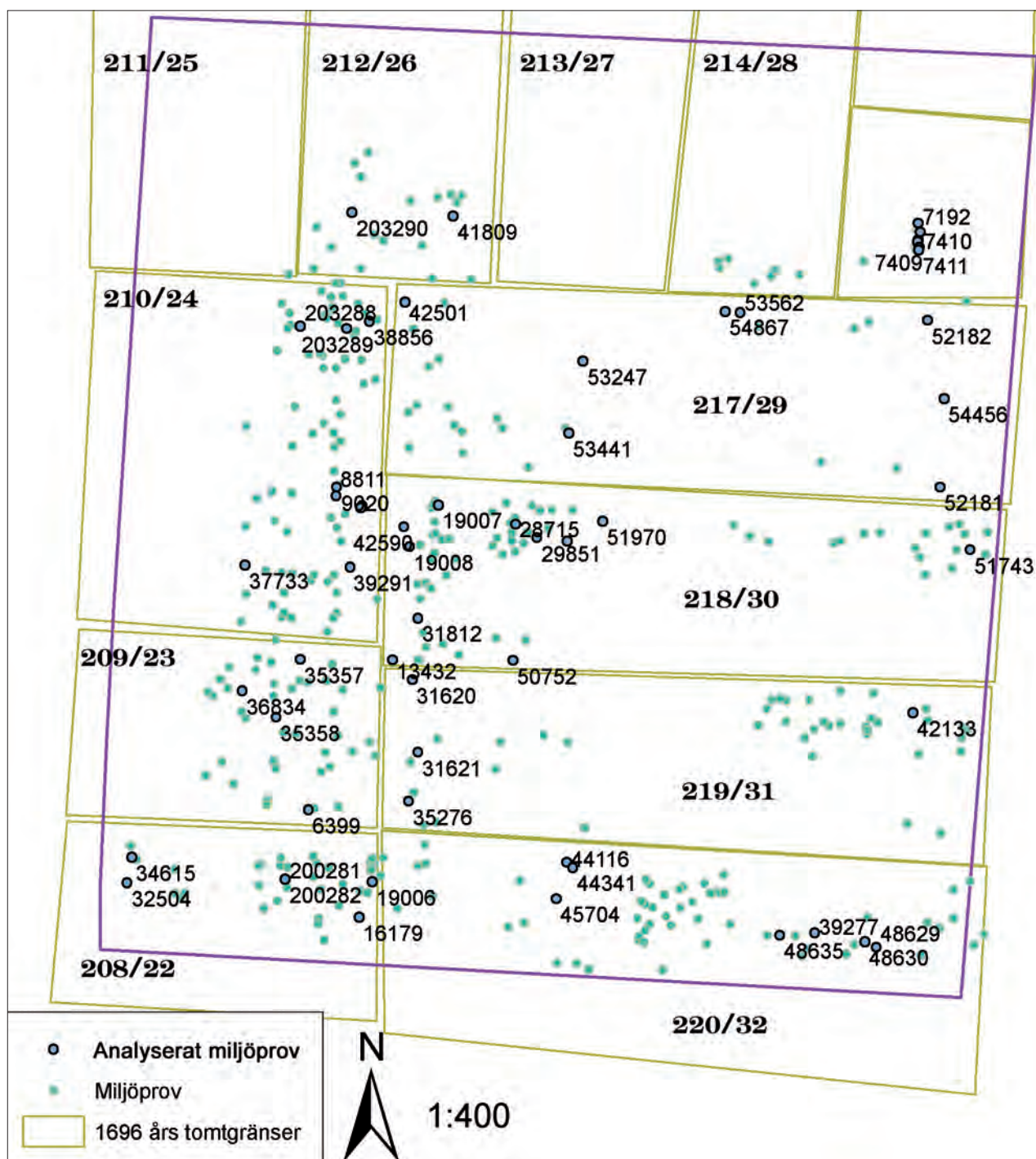
Inför fältarbetet

Arkivstudier

I samband med förundersökningen påbörjades en genomgång av det skriftliga källmaterialet. Uppgifter hämtades från stadens dom- och tänkeböcker, mantalslängder, brandförsäkringshandlingar samt äldre topografisk och historisk litteratur som berör Jönköping. Till vår hjälp hade vi arkivarie Per Ericsson och kunde därigenom dra nytta av hans unika kunskaper om 1600- och 1700-talets Jönköping med dess invånare. Under rapportarbetet genomförde Dan-Erik Westerdahl kompletterande arkivstudier i Göta hovrätts arkiv samt vid landsarkivet i Vadstena (se bilaga 5). Avsikten var att om möjligt avgöra vilka av kvarterets invånare som är historiskt kända och att få en fingervisning om dessa personers verksamheter genom de titlar som angivits. I stadens dom- och tänkeböcker kan man också läsa om olika tvister och rättegångar som invånarna varit indragna i. Även äldre kartmaterial i läns museets arkiv, samt på lantmäteriets hemsida (<http://arkivok.lantmateriet.se>), som omfattade Tyska maden granskades systematiskt.

Provbörning

Förkunskaper hämtades ur de borrhälsar som togs i samband med en översiktlig miljöteknisk undersökning, utförd av SWECO VIAK AB inom den aktuella exploateringsytan

FIGUR 11. Samtliga geoarkeologiska provtagningspunkter. ID-nummer angivet för analyserade prov (se Heimdahl 2009).

(Berglund 2006). De upptagna borrhärdarna granskades på platsen, varvid en bedömning av sammansättning, omfattning och uppkomst av de olika lagren gjordes. Borrhärderna var också till hjälp vid lokaliseringen av olika typer av konstruktioner, framförallt fundament och timmerkistor.

De kemiska analyser SWECO VIAK genomförde gav information om vissa av de aktiviteter som föregått på plat-

sen. Redan i förundersökningsskedet kunde till exempel en direkt korrelation mellan kraftigt förhöjda blyhalter och förekomst av stora mängder blyglaserat rödgods konstateras inom fältets nordvästra del (Nordman & Pettersson, in prep). Provresultaten gav dessutom viktiga upplysningar om de hälsorisker som kunde vara kopplade till kulturlagens hantering (se Pettersson 2005).

Analys

All provtagning genomfördes av grävningens egen personal, fränsett de tillfällen då Jens Heimdahl fanns på plats och kunde ta de geoarkeologiska proverna själv (se nedan).

Geoarkeologi

Syftet med de geoarkeologiska analyserna var att följa miljöutvecklingen i undersökningsområdet och dess närområde. Genom olika metoder kartlades vegetation och odling från perioden före stadens flyttning fram till modern tid. Ytterligare en delstudie berörde frågor kring den naturliga och kulturella utvecklingen i området före 1600-talets stadsetablering. För detta arbete anlätades FD Jens Heimdahl, RAÄ UV Mitt.

Resultaten från de fem prover som detaljstuderades i samband med förundersökningen visade klart vilka möjligheter som rymdes i det kulturhistoriska arkiv stadens fuktiga kulturlager utgör (Heimdahl & Pettersson 2007a). Med anledning härav planerades en omfattande och noga genomtänkt insats beträffande makrofossilanalys för det fortsatta projektet.

Allt provtagnings- och analysarbete genomfördes i nära samarbete mellan Jens Heimdahl och projektets personal. Han besökte utgrävningen i genomsnitt två gånger i månaden och arbetade då tillsammans med arkeologerna under två till tre dagar i sträck. Tanken var att med geoarkeologins hjälp erhålla en preliminär tolkning av de lämningar man hittade, samtidigt som prioriteringar inför noggrannare analys och kompletterande provtagning kunde göras direkt på plats. Tack vare denna arbetsgång kunde betydligt större volymer jord analyseras för motsvarande kostnad, jämfört med om jordproverna istället skickats för analys i efterhand.

Totalt togs 430 miljöprover. Omkring 230 av dessa preliminäranalyserades under pågående grävning varefter 59 valdes ut för noggrannare laboratorieanalyser (se Heimdahl 2009:12). Vissa kontexter prioriterades:

- Djurhållning (till exempel i fähus)
- Latriner och latrinavfall
- Fyllnadsmassor
- Lokala ogräsmiljöer (lokal flora)
- Odlingjordar

Den kontinuerliga vetenskapliga diskussionen mellan fältpersonalen och Jens Heimdahl var ovärderlig då den bidrog till större förståelse för lager, konstruktioner och händelseförlopp inom kvarteret Diplomaten. Genom att

dialogen fördes på plats, medan arbetet med att dokumentera och gräva pågick, kunde många konstruktioner och lager tolkas direkt i fält. Samtidigt fick man underlag för de viktiga prioriteringar som måste göras under arbetets gång.

Omfattningen på den geoarkeologiska undersökningen i kvarteret Diplomaten gör den till den hittills största studien i sitt slag som hittills genomförts i landet. Dess resultat har i hög grad bidragit till att höja det vetenskapliga värdet på utgrävningsprojektet som helhet.

Dendrokronologi

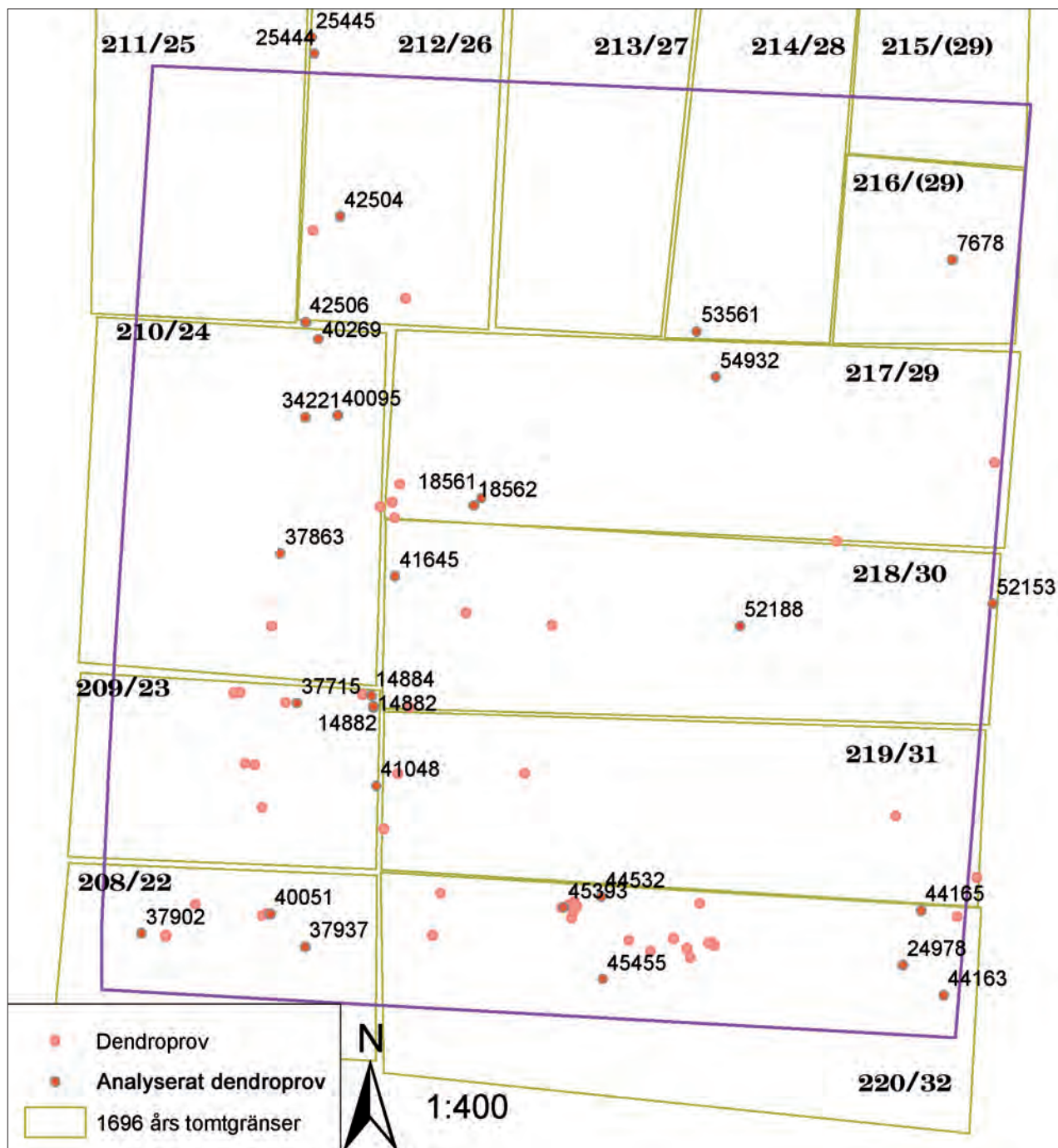
Hans Linderson vid Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Lunds Universitet, anlätades för dendrokronologiska analyser i samband med undersökningarna i kvarteret Diplomaten. Det huvudsakliga syftet var att erhålla ett årsexakt dateringsunderlag inför den bebyggelsehistoriska tolkningen av kvarteret. Därmed skulle även hela Tyska madens utveckling under 1600- och 1700-tal kunna följas. Sammanlagt 42 prover har insänts för analys. Av dessa har fällningsåret kunnat bestämmas för 29, vilket motsvarar ett positivt utfall om 69 %.

Genom de bevaringsmässiga förhållanden som råder i området är det främst timmer från bebyggelsens allra äldsta skeden som kunnat komma ifråga för bestämning, vilket motsvarar ett material från faserna 1a-b och 2. Utifrån förundersökningens resultat och med ledning av erfarenheterna från tidigare undersökningar i området var detta resultat förväntat och stod i överensstämmelse med intentionerna i undersökningsplanen.

Ett viktigt mål i sig har varit att kunna bygga ut den dendrokronologiska kurvan för Jönköpingsområdet med ytterligare prover för att underlätta vid framtida undersökningar. I detta sammanhang var det högst väsentligt att kunna komplettera äldre serier med prover av furu, innehållande de för områdets 1600-talstimmer så karaktäristiska tillväxtkollapserna. Dessa anomalier hade tidigare vållat stora bestämningsproblem genom bortfall av årsringar. (Linderson, bilaga 3).

Provtyp	Totalt	Analyserade
Dendrokronologisk	77	44
Makrofossilanalys	426	59

TABELL 1. Dendrokronologiska prover och makrofossilprover insamlade i kvarteret Diplomaten år 2007.

FIGUR 12. Samtliga insamlade dendrokronologiska prover. ID-nummer angivet för analyserade prov (se Linderson, bil. 3)

Keramik

En omfattande produktion av keramik och kakelugnskakel inom kvarteret Diplomaten var känd från skriftliga källor. Av denna anledning knöts FD Ole Stilborg, Keramiska Forskningslaboratoriet, Lunds universitet, till projektet i ett tidigt stadium. Eftersom stora mängder keramik förväntades framkomma under utgrävningens gång krävdes väl fungerande

rutiner för insamling, sortering och inte minst gallring av skärvmaterialet. Principerna för detta dokumentations- och gallringsarbete togs fram i samråd med honom.

Tidigare har Forskningslaboratoriet jämfört 1700-talets hushållskeramik från kvarteret Apeln med produktionsavfall som påträffats i ett samtida krukmakeri i kvarteret Dromedaren, beläget 200 meter öster om Diplomaten

(Stilborg & Grönberg 2006). Denna studie kunde bland annat belysa utvecklingen av olika kärityper som därmed kunnat ges en precis datering. Analysen har därmed gett de första fasta dateringsramarna för lokalt producerat yngre rödgoods, ett tidigare förbiset massmaterial som nu har fått en helt annan dignitet. En brist i den tidigare studien av kvarteret Apeln var emellertid att det inte kunde klarläggas i vilken utsträckning andra krukmakares produkter ingick i de studerade hushållens inventarier. Undersökningarna av kvarteret Diplomaten gav en möjlighet att studera andra samtida verkstäder, deras produktion och kärlets spridningsmönster (se vidare kap 10 samt Stilborg 2008).

Eftersom krukmakarna i kvarteret Diplomaten även producerade kakelugnar fick vi en unik möjlighet att studera 1700-talets kakelugnsproduktion in situ. Oss verterligen är det första gången en sådan undersökning har gjorts i Sverige. Kasserade kakelugnsdelar och ugnsinredningar (de sistnämnda använda vid bränning av keramik och kakel) har undersökts ingående. Resultaten har gett en inblick i verkstadens produktionsmetoder, samt visat vilka kakelugnstyper och glasyrer som varit populära i Jönköpingsregionen under sent 1700- och tidigt 1800-tal.

I samband med registrering och bestämning av keramikmaterialet bestämdes också att en proveniensanalys av vissa materialkategorier vore på sin plats. Syftet med denna delstudie var att försöka se var de olika keramiska föremålen framställts. Hur stor andel av kärlet var av inhemskt/lokalt ursprung? Hur vanlig var den importerade keramiken under olika skeden? I ett vidare perspektiv skulle resultaten kunna utnyttjas som ett led i en tolkning av hur varor och människor rört sig i norra Europa. Kripipor, rödgodsskärvor och fajanser analyserades enligt den så kallade ICP-metoden. Få liknande undersökningar har tidigare gjorts på tidigmoderna material i Skandinavien, varför denna analys bör betraktas som en viktig pilotstudie (se vidare Brorsson 2009).

Osteologi

Osteologiska analyser gavs ingen hög prioritet i undersökningsplanen i enlighet med den praxis som varit rådande vid större arkeologiska undersökningar i Jönköpings stadskärna under senare år. Orsaken är de kostnader en dylik studie skulle komma att medföra. Att man vid utgrävningen i kvarteret Diplomaten 2007 istället skulle satsa på en geoarkeologisk studie var man från både länsstyrelse och projektledning överens om redan i planeringsskedet.

Emellertid utfördes en begränsad osteologisk insats med fokus på hur djur utnyttjats i rituella sammanhang,

till exempel vid olika former av husoffer. Materialet har analyserats av Joakim Svahn, Jlm. Resultaten har inarbetats i föreliggande publikation, samt finns som arkivrapport på Jönköpings läns museum.

Dessutom avsåg man att insamla fisk- och fågelben från ett antal provrutor och för ändamålet lämpade kontexter. Utbytet blev emellertid synnerligen ringa.

Praktiskt genomförande

Kunskapsläge och beslut

Redan vid förundersökningen hösten 2006 konstaterades att lämningarna inom kvarteret var mer omfattande och bättre bevarade än väntat. Upp till två meter tjocka lagerföljder hade påträffats vid detta tillfälle. Några mer omfattande störningar hade heller inte påvisats, bortsett från ett stenhus, uppfört 1906 i tomtens sydvästra hörn, ett modernt VA-schakt, en mindre transformatorstation med anslutande kablar, samt stadsbibliotekets frischakt längs tomtens västra kant. Det stora stenhuset som visserligen saknade källare, var uppfört på kraftiga gjutna grundmurar. Men även här överlagrade de sentida byggnadsresterna välbevarade kulturlager och husgrunder från 1600-talet (Nordman & Pettersson, 2009).

Inledningsvis omfattade exploateringsplanerna bara den västra tredjedelen av den vidsträckta parkeringsplatsen i kvarteret Diplomaten. Här skulle ett så kallat ABM-hus, senare benämnt Arkivhuset, uppföras av kommunen. Byggnaden skall innehålla lokaler för arkiv, bibliotek och museum – härav namnet – och utgör ett välkommet komplement till de redan befintliga biblioteks- och museibygnaderna vid Slottsgatan. Utifrån de ursprungliga planerna berörde förundersökningen 2006 bara det område som då var aktuellt för nybyggnation. Vid detta tillfälle utfördes en avbanning ner till bevarade byggnadsgrunder, daterade till efter 1790 års stadsbrand, samt tömning av fyllningen i sentida störningar (Nordman & Pettersson, in prep).

Under våren 2007 togs emellertid beslut om att kommunen även skulle låta uppföra ett parkeringshus på tomtens östra del. Därigenom uppkom en situation där den arkeologiska undersökningen formellt var uppdelad på två projekt, A443/06 för Arkivhustomten och A30/07 för parkeringshuset. Den ekonomiska redovisningen åtskildes, men arbetsmässigt genomfördes insatsen givetvis som en och samma utgrävning.

En konsekvens av de utökade planerna blev att den genomförda förundersökningens resultat fick bli vägledande

för bedömning och kostnadsberäkning av den totala exploateringsytan. Här kunde man emellertid stödja sig på äldre observationer från den då opublicerade undersökningen av kvarteret Droskan öster om Målargatan (Stibeus 2008). Dessutom grävdes ett mindre schakt, avsett för den omflyttade transformatorstationen, i P-hustomtens nordöstra hörn i slutet av november 2006. Utifrån dessa resultat bedömdes det att tillräcklig kännedom om kulturlager och bevaringsförhållanden förelåg även för denna del av fältet. Förekomsten av större sentida störningar och djupgående moderna husgrunder förblev emellertid en outredd osäkerhetsfaktor.

Fältarbete

Undersökningen inleddes den 9 maj 2007 på Arkivhus-tomten (A443/06) genom att med grävmaskin rensa fram brandnivån från 1790. P-hustomten (A30/07) öppnades på samma sätt med start den 1 juni. Brandnivån var emellertid inte enhetlig över hela ytan, vilket man hade förväntat sig på planeringsstadiet. Istället var brandresternas spridning ojämn med en koncentration till fältets norra och nordöstra del, medan de helt saknades på stora ytor inom övriga delar. Fördelningen kan jämföras med de beskrivningar som upprättades till 1796 års karta, där vissa av kvarterets gårdar beskrivs som endast delvis ödelagda vid brandkatastrofen.

Eftersom den primära brandnivån från 1790 således var svår att följa, utnyttjades istället de lätt identifierbara utjämningslager som lagts ut vid uppröjningsarbetet efter katastrofen, samt daterande fynd för att bestämma en lämplig nivå där finare grävning kunde påbörjas. Lämningsar yngre än denna stadsbrand dokumenterades endast översiktligt med syfte att underlätta rektifiering av kartor från olika epoker.

Prioriteringar och tillgänglighet

Undersökningen fokuserades på kompletta tomter. De största av dessa tomter, nummer 217/29, 218/30 och 219/31 undersöktes i sin helhet. Inom dessa tre fastigheter kunde således den kompletta bebyggelseutvecklingen följas under hela den tid som undersökningen omfattar; med bostäder och verkstäder invid Målargatan in till ekonomibyggnaderna längst ner i tomten. Tomt 220 kom i ett tidigt skede att delvis slås samman med granngården 219/31. Här var fastighetens norra hälft åtkomlig i sin fulla längd, medan den södra hamnat in under en gång- och cykelbana i samband med Odengatans breddning och därmed låg utanför schaktet.

Beträffande de mindre tomter som vänt mot den idag försvunna Missionsgränd undersöktes halva ytan inom tomterna 208/22, 209/23 och 210/24. Detta motsvarade fastigheternas inre partier. Resten av tomterna låg utanför 2007 års exploateringsyta. Här kvarligger kulturlager och byggnadsrester under parkytan närmast Odengatan, medan övriga partier blivit utschaktade i samband med bygget av Stadsbibliotekets hus under senare delen av 1960-talet.

Gaturegleringar hade reducerat den tillgängliga undersökningsytan även i kvarterets norra del. Lämningsarna efter den gatunära bebyggelsen inom tomterna 211/25 till 214–215/28 har till stora delar försvunnit i samband med olika markarbeten efter att Slottsgatans sträckning flyttades söderut samtidigt som gatan också breddades på 1980-talet. Tomt 211/25, som legat i kvarterets nordvästra hörn, var dessutom till stora delar bortgrävd redan i och med frischaktet för biblioteksbygget. Inom tomterna 212/26, 213/27 och 214–215/28 var endast de sydligaste delarna åtkomliga år 2007.

Eftersom de åtkomliga delarna av fastigheterna utmed Slottsgatan främst kunde förväntas innehålla olika ekonomibyggnader med stall- eller lagringsutrymmen, bedömdes detta parti av undersökningsytan ha mindre informationspotential jämfört med kvarterets kompletta tomter. Till det kom de logistiska avvägningar som måste göras. Dels gällde det att inte försvåra in- och utfart till grävningsområdet, eftersom bortforslingen av uppgrävda massor måste kunna fortgå ostört. Från början skedde alla transporter genom en infart belägen rakt över tomt 212/26. Efter att undersökningen av ABM-tomten avslutats den 31 oktober öppnades istället en passage i fältets nordöstra del, motsvarande tomt 215/28. Dessutom var det permanenta fältkontoret samt grävningens materialupplag placerat invid Slottsgatan, varför utgrävningens rent praktiska genomförande avsevärt hade försvårats om även denna yta hade schaktats ur.

På ovanstående grunder nedprioriterades området allra närmast Slottsgatan. Intentionen var emellertid att även detta parti skulle undersökas i grävningens slutskede i mån av tid. Detta blev emellertid inte möjligt, eftersom de komplexa och oväntat rikhaltiga byggnadslämningsarna i resten av fältet tog alla resurser i anspråk. Ett byte av grävningsmetodik diskuterades inför undersökningens slutskede, men denna möjlighet förkastades. Att ändra strategi för dokumentation och insamling under pågående projekt är vanligtvis olyckligt, eftersom detta försvårar eller rent av omöjliggör komparativa studier på det samlade materialet. Dessutom skulle en forcerad insats i så fall ha

FIGUR 13. Wellpointsystemets placering inom den undersökta ytan.

FIGUR 14. Borrning för wellpointspetsar.

kommit att genomföras under senare delen av november – början av december i sämsta tänkbara omständigheter vad beträffar väder och ljusförhållanden.

Istället inriktades insatserna i detta parti av fältet mot att försöka lösa frågor kring 1700-talets sammanslagning av fastigheter med dess förändring av gränser och bebyggelsestruktur. En yta motsvarande 800 m² förblev emellertid outgrävd. Här ingår lämningarna inom södra delen av tomt 213/27, vilken låg rätt under de permanent uppställda bodar som utgjorde grävningens fältkontor. Beslutet att lämna detta parti därhän underlättades av att man från exploatörens sida framhöll att något behov av total utschaktning inte förelåg i denna del av P-hustomten. I efterhand kan man dock konstatera att de här befintliga kulturlagren blivit perforerade av flera gjutna fundament.

Grundvattensänkning

Ett stort problem inför utgrävningar inom Jönköpings 1600-tals stad utgörs av dagens höga grundvattennivå. Vätterns medelnivå ligger för närvarande kring 88,50 meter över havet, medan parkeringsplatsens markyta inom kvarteret Diplomaten befann sig mellan 89,60–89,90 meter över havet. Inom denna del av staden påträffas grundvattnet i regel någonstans mellan 88,20–88,70 meter över havet. Eftersom Vättern sakta "tippas" söderöver på grund av snabbare landhöjning i den långsträckta sjöns norra delar, innebär detta att vi får räkna på en höjning av grundvattennivån sedan 1600-talets början med omkring 40–50 cm.

En permanent grundvattensänkning av ca en meter krävdes för att det skulle vara möjligt att frilägga den äldsta bebyggelsen inom undersökningsområdet. Med hjälp av ett wellpointsystem sänktes grundvattnet till önskad nivå. Sugspetsarna placerades i hål som borrats genom kulturlagren till ett genomsnittligt djup av 2,5 meter. Avståndet mellan varje spets varierade från halvannan till tre meter. Borrhålen var en halvmeter i diameter och fyllda med singel. Där så var möjligt placerades borrhål i sentida störningar som till exempel stadsbibliotekets frischakt, eller utanför undersökningsytan längs Målargränd där inga mer omfattande konstruktioner förväntades. Två av sträckningarna måste dock läggas mitt igenom fältet. Den ena monterades i nord-sydlig riktning tvärs igenom bakre delen av de tomter som vette mot Målargränd. Den andra sträckningen lades i öst-väst riktning längs med en vret (ägo gräns) och en infart/gårdsplan mellan tomterna 218/30 och 219/31. På detta sätt orsakade borrningarna minsta möjliga skada på befintliga äldre lämningar. Well-

pointsystemen flyttades allteftersom ytor blev färdiggrävda och nya togs i anspråk.

Eftersom de högre liggande lagren och byggnadslämningarna inte påverkades av grundvattnet, blev denna del av undersökningen praktiskt sett enklare att genomföra. Å andra sidan hade det i samråd med länsstyrelsen konstaterats att undersökningens vetenskapliga fokus borde ligga på 1600-talets etableringsskede, på tidigt hantverk, framförallt då det textila, samt på de konsekvenser och åtgärder bebyggelsens utsatta läge lett till. Därmed låg också undersökningens tyngdpunkt på nivåerna i anslutning till eller under dagens grundvattennivå.

Grundvattensänkningen fungerade så bra att även de allra äldsta bebyggelsenivåerna kunde dokumenteras tillfredsställande. Det hände dock att man ibland fick stå i vatten och arbeta. Vid grävning i de djupast belägna risbädds- och torvnivåerna var tillgången till en bandburen grävmaskin avgörande, då den trots större vikt hade lättare att ta sig fram på de mjuka och vattenbemängda torv- och sandlagren än en hjulburen maskin skulle ha haft.

Dokumentation

Vid undersökningen i kvarteret Diplomaten dokumenterades lämningarna efter sammanlagt 57 separata byggnader. Av dessa kunde 7 i efterhand dateras till perioden efter stadsbranden 1790 (fas 6). Samtliga dessa huskonstruktioner rensades fram, antingen helt manuellt eller med maskinstöd. Därefter skedde dokumentation i form av inmätning och fotografering, varefter golv- och aktivitetsnivåer fingerades för hand. Samtidigt insamlades också de fynd och prover som framkom i anslutning till kontexten. I tillägg till husen skedde manuell framrensning och dokumentation av de övriga konstruktions- och aktivitetsnivåer samt andra arkeologiska objekt som bedömdes vara av värde för undersökningens resultat. All detaljerad dokumentation påbörjades från och med den nivå som identifierats såsom härrörande från 1790 års stadsbrand.

Undersökningen eftersträvade en kontextuell metod, vilket innebar att de stratigrafiska enheterna undersöktes i omvänd stratigrafisk ordning. Varje arkeologiskt objekt behandlades som en stratigrafisk enhet där rumslig utbredning, tillkomstsätt och innehåll dokumenterades, undersöktes och relaterades både till varandra och till helheten. Det fanns en strävan efter att tolka och förstå de bakomliggande kulturella skeendena för varje stratigrafisk enhet med dess rumsliga spridning, innehåll och bevarandegrad redan i fältsituationen. Den stora undersökningsytan möj-

liggjorde en god översikt över både konstruktionernas och lagrens sammanhang samt störningarnas påverkan.

De påträffade konstruktionerna grävdes först fram grovt och översiktligt med grävmaskin försedd med så kallad släntskopa och rototiltaggregat. Därefter vidtog handgrävning för att så stora delar så möjligt av konstruktionerna skulle bevaras in situ för dokumentation. De störningar som fanns i anslutning till en konstruktion grävdes ur och tömdes på innehåll. I vissa fall utnyttjades profilväggarna i störningen för att dokumentera stratigrafiska förhållanden. Sammanlagt handritades nio olika sektioner i störningar, snitt genom anläggningar och längs schaktkanter.

En viktig fråga inför slutundersökningen rörde de stora, påförda sandlagrens tillkomsthistoria samt lagrens förhållande till det underliggande kärret. Det upprättades profilritningar på fem ställen inom fältet för att om möjligt klargöra utfyllnadssandens relation till den tidigaste bebyggelsen och kärmarken. Andra centrala frågor under slutundersökningen var att klargöra de stratigrafiska förhållandena inom de olika tomterna, fastigheternas inre struktur och relation till varandra, samt att dokumentera ursprungliga kulturlager, såsom golv- och gårdslager.

Plandokumentationen utfördes genom digital inmätning av konstruktioner, kulturlager och fynd i det av RAÄ/UV utvecklade digitala informationssystemet Intrasis. Inmätningarna gjordes med totalstation av typen Trimble 5605 med utgångspunkt i Jönköpings lokala nät (Rt Ro6 5 gon Väst). Alla stratigrafiskt urskiljbara och kulturhistoriskt meningsbärande enheter har fått enskilda ID-nummer, varefter de har dokumenterats, undersökts och tolkats var för sig. Kontexterna beskrevs i fritext på för ändamålet framtagna blanketter. Kategoriseringen av anläggningarna i fält grundades i huvudsak både på tolkning av funktion och på materiell beskaffenhet. Därefter delades anläggningarna in i grupper och faser. Överföring, lagring och registrering har gjorts i Intrasis, medan bearbetning av fältdata har gjorts i Intrasis Analysis och kartbearbetning i ArcMap.

Fyndinsamling

Då fyndmaterialet intog en framträdande plats i de frågeställningar som formulerats inför undersökningen av kvarteret Diplomaten var det av största vikt att kunna knyta föremålen till säkra kontexter och lager. Trots fyndens väsentliga roll var det emellertid omöjligt att samla in och spara allt material från krukmakeriernas omfattande avfalls- och raseringslager. Vissa urval gjordes därför redan i fält enligt insamlingskriterier framtagna av FD Ole Stilborg (se kapitel 10). I fyra av de mest omfattande

FIGUR 15. (Vänster sida) Exempel på olika arbetsmoment under en lång säsong i fält.

FIGUR 16. (Höger sida, överst) Provtagning i latrin. Metalldetektering. (Under) Provtagning i torvlager. Upptagning av timmerkista.

keramikavfallslagren insamlades alla skärvor från slumpmässigt utplacerade 1x1 meter stora rutor. I resterande delen av dessa lager tillvaratogs endast skärvor som uppfyllde ovannämnda insamlingskriterier.

Inriktningen på såväl insamlingsstrategier som övrig fyndbehandling och registrering syftade mot att klargöra frågor kring dateringar och verksamheter i kvarteret, speciellt då textilt hantverk och krukmakeri. Det övergripande syftet var att genom föremålsstudier söka illustrera produktion och levnadsförhållanden i den tidigmoderna staden. Det bör påpekas att all organiserad och systematisk fyndinsamling skedde först från och med den nivå som sammanhänger med 1790 års stadsbrand. Yngre material togs tillvara enbart i undantagsfall. De största insatserna lades på det keramiska materialet. Det innebar att en del andra materialgrupper kom att behandlas mer översiktligt. Framför allt gällde det vissa av de så kallade massmaterialen så som byggnadsdetaljer i form av spik, planglas, blyinfattningar från fönster, takpannor och byggnadstegel. Från kritpipor tillvaratogs inte enkla odekorerade skaftfragment då dessa bedömdes ha lågt informationsvärde. (se vidare kapitel 10). Av det osteologiska materialet insamlades endast fisk- och fågelben.

Fotografering

Fotodokumentation skedde med digitalkamera Nikon D80, samt med mellanformatskamera Yashica Mat-124 och s/v film. De svartvita fotografierna utgör den primära fotodokumentationen, medan digitalbilderna främst var avsedda för publicering eller användes som minnesstöd vid rapportarbetet.

Dokumentationen skedde med föresatsen att samtliga påträffade och undersökta konstruktioner skulle fotograferas, både i detalj och insatta i sitt större sammanhang där så var möjligt. I tillägg togs bilder av vissa speciella fynd in situ. Dessutom förevisades minnesvärda moment i arbetet och den pedagogiska verksamhet som bedrevs inom projektet.

All fotografering i fältsituationen sköttes av grävningens egen personal. Vid enstaka tillfällen – bland annat vid kranfotografering – engagerades även läns museets fotograf, Göran Sandstedt.

Metalldetektering

Alla golv- och aktivitetsnivåer samt merparten av fyllnadslagren, genomsöktes med metalldetektor av typen White XLT. Då en konsekvent genomförd metalldetektering tidigare prövades vid läns museets stadsarkeologiska undersökningar i kvarteret Apeln år 2004 (se Nordström

& Pettersson, in prep.) sköttes all detektering av en särskilt utbildad medarbetare i projektet. Metoden gav goda resultat, men medförde samtidigt att en flaskhals skapades i det praktiska arbetet, eftersom en ensam detektör skulle hinna med att betjäna ett tiotal grävande kollegor. Givetvis uppstod dröjsmål, vilket ledde till problem.

För att undvika detta, och i avsikt att utnyttja metalldetektorerna mer effektivt, bestämdes ett annorlunda upplägg för utgrävningen i kvarteret Diplomaten. Även här kunde stora mängder metall påräknas, medan volymen slagg kunde förväntas vara mindre än i de vapensmedsgårdar som undersöktes i kvarteret Apeln. Å andra sida beslöt vi att även detektera de risbäddar och fyllnadslager som 1600-talsbebyggelsen i kvarteret Diplomaten vilade på. Denna typ av objekt hade inte testats i kvarteret Apeln, där fokus låg på att undersöka golv- och aktivitetslager i kvarterets bostäder och verkstäder.

Det bestämdes att samtliga projektets arkeologer skulle sköta detektering i anslutning till de kontexter vars dokumentation man ansvarade för. Frånsett en kortare inledande demonstration fick all upplärning ske kontinuerligt under den första tiden i fält. Det medförde att den huvudsakliga träningsperioden kunde ske på nivåer med 1700-talsdatering, medan man uppnått en icke föraktlig grad av erfarenhet när det blev dags att ge sig i kast med den äldre bebyggelsen.

Givetvis finns det ett betydande metodiskt problem förknippat med att låta oerfaren personal sköta ett moment som i så hög grad bygger på erfarenhet som metalldetektering. Detta gäller speciellt för komplicerade och svårarbetade miljöer som djupa stadslager där metallföremålen är många, ofta är sammansatta, ligger tätt och med stor variation i djupled. Förekomst av slagg och malm innebär ytterligare komplikationer för den ovane detektören i en stad som Jönköping med sina långvariga traditioner av metallhantverk.

Lösningen ligger i att använda en loop med liten diameter. På så vis begränsar man mängden inkommande signaler så det enskilda objektet blir enklare att urskilja och lokalisera. Dessutom utnyttjades sökprogram som speciellt anpassats för denna typ av miljö. En komplikation var att de flesta av praktiska skäl valde att diskriminera föremål av järn vid den rutinmässiga avsökningen av en yta, eftersom järnet var så pass allmänt förekommande bland verkstäder och husrester. Det medför att vårt insamlade material sannolikt fått en kraftig övervikt på andra metaller. Å andra sida har vi nu tillgång till en omfattande samling metallfynd som representerar dels omlagrade

FIGUR 17. (Vänster) Maskinschaktning under gynnsamma förhållanden. (Höger) Mörkerschaktning

föremål från slottsområdet, införda med fyllningsmassor under den första stadstiden (se kapitel 10), dels föremål från det dagliga livet i kvarterets gårdar.

Om man skall utvärdera resultatet kan omdömet bara bli att konsekvent metalldetektering fungerade mycket väl på kulturlager och byggnadslämningar i kvarteret Diplomaten. Den största överraskningen utgjordes av de tämligen spektakulära föremål som påträffades i de tidiga utfyllnadslagren. I tillägg till rent militära saker som blykulor till pistoler, muskötter och kartescher samt enstaka kanonkulor av järn, hittades ett antal föremål av utpräglad högre ståndskarakter. Fynden i dessa lager gav tydliga indikationer på varifrån sanden hade hämtats; den kan knappast härstamma från någon annanstans än slottsområdet och utanverken. Detta antagande styrktes även av den geoarkeologiska analysen (Heimdahl 2009:16).

De metallföremål som kan knytas till textilt hantverk utgör en begränsad, men för tolkningen ytterst viktig grupp. Vid tidigare arkeologiska undersökningar inom *Tyska maden* har det påpekats hur fattigt fyndmaterialen varit på ting som kunnat associeras till den textilproduktion vi känner till från de skriftliga källorna (Stibeus 2008:120). I kvarteret Diplomaten påträffades ett antal metallföremål i anslutning till huskomplexet 325-320/339 i tomt 208 vilka tillsammans ger en klar antydning om att invånarna ägnats sig åt textilt arbete, sannolikt skrädderi (se kapitel 9).

Ett annat talande exempel ger myntfynden. I kvarteret Dolken, som till yta och antal tomter kan jämföras med

Diplomaten, påträffades bara 2 mynt vid undersökningarna 1986-87 (Stibeus 2008:75). Arton år senare fann man med detektorns hjälp 132 mynt i kvarteret Apeln (Nordström & Pettersson, in prep). Den konsekvent genomförda metalldetekteringen av kvarteret Diplomaten inbringade sammanlagt 210 mynt, inte därför att de forna invånarna varit speciellt förmögna, utan tack vare att rätt hjälpmedel utnyttjades på ett genomtänkt sätt vid undersökningen.

Med detta resultat i åtanke torde det vara svårt att bortse från metalldetektorns potential, även i så pass besvärliga miljöer som urbana kulturlager!

Maskinstöd

Undersökningen genomfördes, rent av möjliggjordes genom kontinuerligt maskinstöd. Under hela fälttiden fanns en hjulburen 16 tons grävmaskin till hands för varje handa uppgifter. Vid grävning i de lägre liggande vattenbemängda lagren användes dessutom en större bandmaskin (25 ton) som inte i lika hög grad riskerade sjunka ner i de mjuka massorna och fastna.

Alla tyngre moment genomfördes med grävmaskin försedd med släntskopa och rototilt-aggregat, liksom även grövre framrensning av konstruktioner och enhetliga nivåer. Exempelvis kunde raserings- och utfyllnadslager, samt färdigdokumenterade stengrunder och timmerkistor lätt avlägsnas med maskinens hjälp. Vid handgrävning utplaceras så kallade baskar (öppna plåtbehållare med en volym på ca 2 m³) av maskinen på för insamling av massor lämpliga platser. Arkeologerna kunde då kon-

centrera sig på grävande och dokumentation, medan grävmaskiner och tillfälligt inhyrda frontlastare skötte all massatransport.

Systemet med omfattande maskinstöd har emellertid en viktig nackdel. Det förutsätter tillgång till lämpliga körvägar och avställningsytor inom fältet. Likaså att det i anslutning till objekt som skall maskingrävas finns oömma ytor där maskinen kan manövreras fram. Utläggningen av tillfälliga vägar kräver planering för att maskinen på bästa sätt skall kunna serva arkeologerna. Vägledande blir hela tiden grävmaskinens räckvidd, det vill säga hur långt arm och skopa når från en uppställningsplats eller körväg. I sammanhanget uppstår även vissa konfliktsituationer, när framkomlighet och logistiska krav ibland måste sättas före de strikt arkeologiska bedömningarna av hur olika objekt skall behandlas.

Volymer

Den slutliga undersökningsytan uppgick till ca 2 500 m². Ytan närmast Slottsgatan i fältets norra del undersöktes inte. Kulturlagerdjupet varierade mellan 1,0 och 1,7 m. med utgångspunkt i de djupast påträffade huslämningarna. De äldsta golvnivåerna låg på en nivå av + 88,35 möh. Inom delar av undersökningsytan överlagrades den tidiga 1600-talsbebyggelsen av ett 0,30–0,40 m. tjockt lager av till synes ren sand innan nästa bebyggelsenivå tog vid. Sammanlagt undersöktes arkeologiskt 2 900 m³ kulturlager och byggnadslämningar. Detta motsvarar 2,5 m³ undersökta massor per arkeolog och arbetsdag.

KAPITEL 5.
Sentida störningar
och logistik

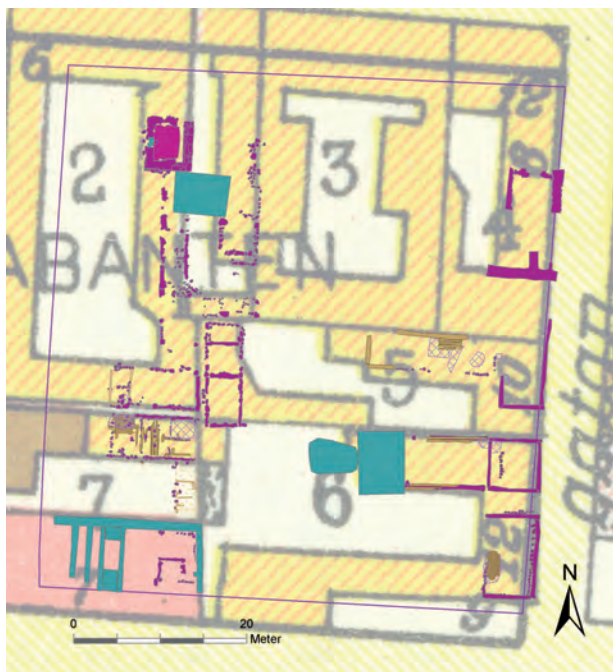
Sentida störningar

I likhet med Tyska madens övriga delar var kvarteret Diplomaten återstående parti jämförelsevis fritt från mer allvarliga sentida störningar. Den höga grundvattennivån hade med ett undantag avskräckt från alla försök att anlägga källare. Stadsdelens låga status hade inte heller lockat till investeringar i moderna stenhushus, fränsett en trevåningsbyggnad i fältets sydöstra del som uppfördes 1906 i samband med anläggandet av Odengatan.

Det byggnadsbestånd som fick skatta åt förgängelsen under 1900-talets senare del utgjordes således huvudsakligen av lättare träbebyggelse, uppförd efter 1790 års stadsbrand eller senare. Indragning av gas, vatten och el till dessa fastigheter har givetvis medfört att även kvarteret Diplomen erhållit sin beskärda del av diverse ledningsschakt. Merparten har dock lagts ganska ytligt, varför deras skadeverkan på de arkeologiska lämningarna har varit begränsad.

Endast den senast nedgrävda dagvattenledningen från 1996 (arkivrapport, Jlm dnr 555/96), en modern transformatorstation samt ett mindre pannrum på tomt 219/31 hade skurit igenom alla lagren. Den södra delen av dagvattenledningen låg dock strax ovanför de äldsta rustbäddarna.

Det tätgjutna pannrummet med anslutande trapphus hade byggts kring 1900-talets mitt. Vid anläggandet hade

FIGUR 18. Påträffade husgrunder från bebyggelse uppförd efter 1790 inlagda på 1915 års tomkartan.

FIGUR 19. Grund till stenhushus uppfört 1906.

man schaktat helt ner till kärrtorven, det vill säga nått strax under ursprunglig marknivå 1620. Till pannrummet hörde också en nedgrävd större, men lyckligtvis sanerad oljetank. Sammantaget upptog denna störning inte mer än ca 60 m².

Transformatorstationen, som var belägen inom tomtorna 211–212, hade uppförts som ersättning för en äldre anläggning under jord i Östra Torgets sydvästra hörn. Ironiskt nog hade denna drabbats av översvämning, varför en flyttning kom till stånd under 1990-talet. Byggnationen genomfördes då utan arkeologisk övervakning, trots att byggnadslämningar från såväl sent 1600-tal som 1700-tal skadades.

Det stora stenhuset från 1906 hade orsakat skador på de äldre faserna inom tomt 208, men inte alls i den omfattning som först befarades. Byggnaden saknade källare och vid uppförandet hade man endast grävt smala schakt där de solitt gjutna grundmurarna skulle anläggas. Grunden vilade i sin tur på en tät pålning, bestående av ca 3,5 m långa spetsade tallstammar (diameter 20–25 cm). Dessa hade slagits ner igenom alla lager från en nivå motsvarande bebyggelsens fas 2 vilket gjorde det komplicerat att undersöka de allra äldsta nivåerna.

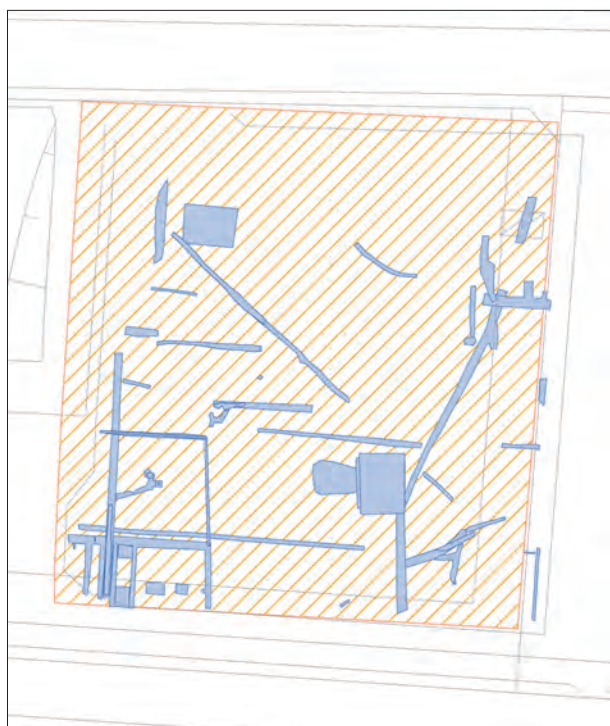
Ytterligare en större husgrund, tillhörande en 1800-talsbyggnad i två våningar längs med Målar-gatan hade vållat omfattande störningar bland de äldre byggnadslämningarna i detta parti av fältet. Speciellt 1700-talets husbestånd hade råkat illa ut inom östra delen

FIGUR 20. (Överst) Tätgjutet pannrum från mitten av 1900-talet.
FIGUR 21. Oljetank till pannrummet.

FIGUR 22. Tät pålning till 1906 års grundmurar. Pålarna perforerar 1600-talets bebyggelselämningar i tomt 208.

FIGUR 23. Inmätta sentida störningar inom kvarteret Diplomaten.

av tomterna 216 och 217. Kraftiga grundmurar som delvis bestod av mycket stora sprängstensblock hade burit upp såväl vanliga ytterväggar som murade brandgavlar. Dessa relativt sena störningar konstaterades redan i samband med att det nya transformatorschaktet undersöktes i november 2006.

På högre, det vill säga yngre nivåer fanns ett antal smala gas- och elledningsschakt, samt några klenare mursulor i betong. Dessa gjutna grunder förekom under de yngsta gårdshusen, samt längs vissa tomtgränser – framför allt längs norra och östra sidan av tomt 208/209. I dess sista skede, när stenhuset hade byggts, anlades ett meterdjupt fundament längs fastighetens gräns. Sannolikt var det avsett för en mur som dock aldrig kom att uppföras. Denna ytterst påtagliga gränsmarkering är intressant så tillvida att den utgör en tidig exponent för samma tanke som lett fram till våra dagars så kallade *Gated Communities* – ett tydliggörande av skillnaden mellan stadsdelens nya invånare och vad som i början av 1900-talet betraktats som lågstatusboende.

Grundvattensänkning

De problem med sänkning av grundvattennivåerna i omkringliggande tomter som uppstod vid undersökningen i kvarteret Apeln 2004 (Nordström & Pettersson, in prep.) märktes inte av i kvarteret Diplomaten eftersom det angränsande byggnadsbeståndet här var modernt och stabilt grundlagt. Dessutom var själv uppgiften enklare, då de vattenmängder som skulle transporteras undan var avsevärt mindre.

Skillnaden kan tyckas hårfin, men består i att gårdarna på Tyska maden uppförts ovanpå ett i och för sig blött kärr, medan vapensmedjorna i kvarteret Apeln byggdes rakt ut över Munksjöns botten (se Pettersson 2007:114ff). Det medförde att undersökningarna år 2004 kom att inkludera ett stort antal djupgående timmerkar, något som vi slapp i Diplomaten tre år senare. Däremot förorsakade pumpsystemens kompressorer bullerstörningar för de omkringboende, något som påpekades till projektledningen vid båda dessa undersökningar.

Föroreningar

Allt sedan problemet med kontaminering av kulturlager inom Jönköpings 1600-talsstad först uppmärksammades (Pettersson 2005) har det funnits en beredskap inför dylika problem vid både Jönköpings läns museum och Tekniska Kontoret, Jönköpings kommun. Därför ingick också en miljöteknisk undersökning av den tänkta exploateringsytan som ett naturligt led i förberedelserna inför förundersökningen av kvarteret Diplomaten våren 2006.

Borrning och analys genomfördes av SWECO VIAK i maj 2006 som en förberedelse inför det arkeologiska fältarbetet på ABM-tomten (Berglund, 2006). Där, liksom vid de kompletterande provtagningarna inför slutundersökningen (Ehn & Käll 2007, 2008) konstaterades att föroreningar, främst då tungmetaller, förekom i området.

De mest anmärkningsvärda avvikelserna gällde halten av bly, zink och cancerogena PAH (polycykliska aromatiska kolväten) i kulturlagren inom fältets norra

FIGUR 24. Ibland förslog inte wellpoinssystemet ... Översvämning i kvarteret Diplomaten sommaren 2007.

FIGUR 25. (Överst) Keramik och kakel in situ – en källa till blyförorening.
FIGUR 26. Keramik under utgrävning – en potentiell hälsorisk.

del. Här överskreds klart de tillåtna riktvärdena för så kallade mindre känslig markanvändning. De höga blyhalterna hade en direkt koppling till förekomsten av stora mängder blyglaserat rödgods inom fältets nordvästra del. Genom långvarig nedbrytning och urlakning hade anhopningarna med avfall från kvarterets krukmakerier lett till miljöproblem mer än två sekler efter att skärvorna deponerats på platsen! Ett likartat förhållande har beskrivits från keramikfamiljen Bancks verkstäder i det närbelägna kvarteret Dromedaren (se Haltiner Nordström 2008:10).

De värst kontaminerade jordmassorna förekom på ett djup av 0–1,5 m inom tomterna 26, 27, 30 och 31 (se Berglund 2006, Ehn & Käll 2007). Det förorenade materialet skildes ut vid maskinschaktningen och förvarades separat i väntan på transport. Merparten av dessa massor transporterades inom kommunen; till deponin Hult. Jord med hög blyhalt transporterades med täckt lastbil till Linköping för särskild deponi, alternativt destruering. Vidare fick den arkeologiska personalen vid grävningen särskilda förhållningsregler när det gällde arbete i kontaminerade kulturlager samt vid hantering av stora mängder blyglaserad keramik.

Transporter

De mängder massa som transporterades undan i samband med de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Diplomaten har beräknats uppgå till drygt 300 lastbilslass uppgrävt material. Merparten, inklusive sten och timmer från de ursprungliga konstruktionerna, forslades till deponi på Torsvik. En mindre del svårt kontaminerade massor forslades till Linköping (se ovan).

Att flytta volymer av denna omfattning inom tätbebyggt område är inte oproblematiskt. Dels krävs tillgång till in- och utfarter i stadsområdet, något som utan undantag vållar trafikstörningar. Dels behöver man kunna disponera lastbilar i sådan mängd att kulturjord och raseringsmassor inte anhopas inom arbetsytan. Att lösa massor inte kan förvaras i någon större mängd inom arbetsytan var en av lärdomarna från undersökningen i kvarteret Apeln tre år tidigare. Från det jordberg som efterhand skapades på 2003 års förundersökningsyta blåste nämligen torr, förorenad sand ut över Öster (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.).

Denna typ av problem drabbade även undersökningarna i kvarteret Diplomaten. Här sammanföll den enda logiska transportvägen med lokalbussarnas viktigaste

FIGUR 27. Utlastning av massor – ett trafikproblem i Jönköpings innerstad 2007.

rutt inom stadsdelen, Slottsgatan. En ännu viktigare komplikation var emellertid att det vid grävningstillfället rådde en byggboom i Jönköpingsområdet. Därför blev det av och till problematiskt att skaffa fram de lastmaskiner och bilar som krävdes för att kunna transportera undan uppgrävda massor på ett rationellt sätt. Periodvis kunde projektet emellertid disponera en frontlastare, vilket förenklade undanforslande till den provisoriska upplagsyta som avsattes i fältets nordöstra del. Som mest engagerades fyra lastbilar per dag för transporter till Torsviksdeponin.

Frost och mörker

Eftersom grävningstiden kom att löpa in i mitten av december månad vållade kyla och mörker problem, om än i mindre omfattning än man kanske kunde ha väntat sig. Hösten 2007 bjöd mestadels på för årstiden ovanligt varmt väder, men en köldknäpp med snöfall och tjäle i början av november vållade vissa komplikationer.

För att kunna fortsätta fältarbetet så obehindrat som möjligt inhyrdes ett antal isolerande presenningar. På så sätt kunde ytor under pågående arbete täckas och skyddas. Däremot frös vattenledningar och slangar vilket försvårade fyndhanteringen. Mot slutet av fältarbetet blev det nödvändigt att rigga strålkastare för att kunna gräva och dokumentera de lager och anläggningar som dök upp i de ytor som grävdes. Dagsljuset räckte helt enkelt inte till.

FIGUR 28. Mörkergrävning. Kvarteret Diplomaten i december 2007.

KAPITEL 6. Publikt arbete

Ett viktigt syfte med undersökningarna i kvarteret Diplomaten har varit att göra den arkeologiskt vunna kunskapen om Jönköpings äldre historia synlig och tillgänglig. Just stadsarkeologiskt material rymmer ett stort pedagogiskt värde, eftersom det innehåller lämningar som vanligtvis är både konkreta och lätt identifierbara för den breda allmänheten.

Under grävningens gång hölls sammanlagt 37 schemalagda offentliga visningar under perioden 27 juni–14 november. Visningarna anordnades vid två tillfällen på onsdagar; kl. 12.00 och 17.30. Dessutom arrangerades 20 visningar för skolklasser eller andra speciellt inbjudna grupper. Bland besökarna kan nämnas Gudmundsgillet, elever vid Mullsjö folkhögskolas döv-blindtolklinje samt personal vid stadsbiblioteket, länsmuseet och stadsarkivet – de tre sistnämnda arkivhusets blivande användare.

Sammanlagt deltog 766 personer i våra olika visningar. Det kan jämföras med 1100 besökare vid grävningarna i kvarteret Apeln år 2004 (Nordström & Pettersson, in prep.). Med sitt mer centrala läge intill två av Östers gågator hade emellertid den sistnämnda undersökningen avsevärt bättre förutsättningar att locka till sig spontanbesökare. Alla offentliga visningar genomfördes med projektets egen personal som guider. Ett enkelt informationsmaterial i form av informationsskyltar och ett faktablad togs fram för grävningens räkning.

Information kring projektet i populär form har gjorts tillgängligt på länsmuseets hemsida (<<http://www.jkpglm.se>>). En grävningsdagbok upprättades där informationen uppdaterades med jämna mellanrum under grävningens gång. Under pågående fältarbete skrevs sammanlagt tolv dagbokssidor samt fjorton fördjupningskapitel. Resultat från grävningen i kvarteret Diplomaten har även behandlats i tre Månadens historia-artiklar på museets hemsida (<<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria>>). Visningarna och arbetet med hemsidan finansierades inom ramen för en separat budget och bekostades genom välvilligt tillmötesgående av Jönköpings kommun.

Vid grävstart kontaktades lokalmedia och grävningen fick en bra exponering i lokalpress, med flera artiklar

FIGUR 29. (Överst) Claes Pettersson berättar om utgrävningen för Länsstyrelsens personal.

FIGUR 30. Elever från Talavidskolans årskurs 3 plockar äkta souvenirer från 1700-talet under överinseende av Ann-Marie Nordman.

FIGUR 31. En klass från Erik Dahlbergsgymnasiet möter 1600-talet en kylig höstdag.

framförallt i Jönköping.nu men även i Jönköpings Posten och Folkbladet. TV4 gjorde ett inslag vid grävstart medan lokalradion gjorde inslag om grävningen vid ett par senare tillfällen, bland annat inför arkeologidagen den 26 augusti. I samband med högtidlighållandet av Gustav II Adolfs dödsdag den 6 november anordnades en pressvisning av det unika medaljavtryck som strax innan påträffats i ABM-tomten.

Under pågående grävning skrev Claes Pettersson tillsammans med Jens Heimdal två populärt hållna artiklar. Dels ”Från sumpig lyx till torrlagd misär: Växtrester berättar om livet i 1600-talets Jönköping” som publicerades i *Populär Arkeologi* nr 3/2007. En uppföljningsartikel med vantmakeriet som tema kommer att publiceras i samma tidning under 2009. Ytterligare en artikel som behandlade medaljavtrycken publicerades dels i *Populär Arkeologi* nr 4/2008, dels i utökad form i *Svensk Numismatisk Tidskrift* nr 4/2009. I Gudmundsgilletts årsbok 2007 fanns artikeln ”De minsta pusselbitarna – växtrester som historisk källa i kvarteret Diplomaten” införd. Det unika skattfyndet från tomt 218 står i tur att publiceras i *Fornvännen* nr 1/2010.

Söndagen den 26 augusti, på arkeologidagen 2007, hölls grävningen öppen för allmänheten mellan kl. 13:00 och 17:00. Två visningar genomfördes. Dessutom fick besökarna möjlighet att gräva och tvätta fynd under handledning av fyra arkeologer. Detta var ett mycket uppskattat inslag, inte minst hos de yngre besökarna. Sammanlagt besöktes grävningen av ca 60 personer under denna söndagseftermiddag.

I samband med museets barnverksamhet anordnades en ”pröva på arkeologi”-dag den 30 september. Under ledning av Susanne Haltiner Nordström fick ett antal barn testa arkeologiska arbetsmetoder i lämningarna efter gård 218, krukmakartomten.

Efter att fältarbetet avslutats i mitten av december 2007 har material och resultat från grävningarna i kvarteret Diplomaten presenterats i en rad olika forum och sammanhang, till exempel vid det VII Nordiska Stratigrafimötet i Åbo 1–3 februari 2008, Den Västsvenska Arkeologidagen 29 februari 2008 samt vid ett forskarseminarium kring Jönköpings tidigmoderna

FIGUR 32A. (Överst) En stenlagd gårdsplan från 1700-talet rensas fram på Arkeologidagen 2007

FIGUR 32B. Arkeologer för en dag. Arkeologidagen 2007

FIGUR 33. Daniel Cassel firar sin 30-årsdag på kvarteret Diplomaten

FIGUR 34. Jan Ekman (i mitten) besöker sin anfaders tomt – kruk-
makeriet vid Målargatan.

stadslämningar, hållet vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia vid Lunds Universitet den 20 oktober 2008. Dessutom har olika aspekter på Tyska madens arkeologi bildat underlag för ett antal populärt hållna föredrag under året.

I tillägg till den mer traditionella förmedlingsverksamhet som bedrivits i kvarteret Diplomaten bör även några mer ovanliga inslag omtalas. Undersökningen filmades vid ett par tillfällen i samband med ett projektarbete, utfört av elever från Erik Dahlberghsgymnasiet. Resultatet blev en film med titeln *Varför arkeologi?* Vi blev också värddar i samband med ett trettioårsfirande där "en dag som fältarkeolog" gavs bort som en uppskattad gåva – speciellt som vädret var gynnsamt och fynden talrika på just den dagen. Projektledningen blev också kontaktad av krukmakare Peter Ekmans ättling, Jan Ekman från Nacka, som tillsammans med sin fru besökte anfaderens tomt en höstdag 2008. På så sätt skapades en mycket trevlig länk mellan historisk verklighet och vår egen tid!

KAPITEL 7. Historisk bakgrund

FIGUR 35. Vy över Munksjön från sydväst. Litografi av J.C. Linnerhielm 1790.

Stadens geografi

Jönköpings nuvarande stadsområde rymmer två historiska centra: det medeltida Väster och stormaktstidens Öster. Tack vare att staden tvångsförflyttades efter branden 1612 förekommer de medeltida och de tidigmoderna stadslämningsarna på var sin sida om Hamnkanalen.

Jönköping erhöll sina stadsprivilegier 1284 och har traditionellt räknats till den grupp skandinaviska städer som tillkommit i detta skede. Vid arkeologiska undersökningar under senare år har det emellertid framkommit indikationer på att någon form av pre-urban bebyggelse har existerat inom stadsdelen Väster redan före denna tidpunkt (muntligen, Linnéa Kallerskog). Enstaka vikingatida dateringar tyder på förekomsten av ännu äldre bosättning inom området (Jansson 1999, Lorentzon 1999). Det må dock vara osagt om denna bosättning har haft en kontinuitet fram till historisk tid.

Under medeltiden var den smala sandiga halvön öster om kanalen sannolikt i det närmaste obebyggd, främst på grund av sitt utsatta läge. Enligt historiska källor skall stadens borgare ha låtit oxar beta ”öster på maden” och bönderna i Ljungarum ansåg sig ha rättighet till fiske på Sanden (JH 1918:70). Landsvägen (Eriksgatuleden) mot

Östergötland gick längs den smala sandreveln och följde samma sträckning som dagens Östra Storgata. I skriftliga källor från medeltiden omnämns Sankt Görans kapell, beläget bortom den östra stadsporten (Areslätt 1984:20). Det är oklart exakt var kapellet låg, men läget vid en infartsväg, strax utanför stadsområdet är vanligt förekommande för denna typ av stiftelser. De var ursprungligen kopplade till spetälskehospital vilka företrädesvis låg perifert i förhållande till bebyggelsen men gärna i direkt anslutning till en huvudväg (Mogren 1984). Ett läge längs landsvägen på Sanden, strax öster om kanalen torde därför vara en rimlig lokalisering av denna institution.

Den nya staden

Den östra delen av dagens stadsområde togs i anspråk för bebyggelse efter att den medeltida staden väster om Hamnkanalen brändes ner av sina försvarare i samband med krigshandlingar sommaren 1612. Jönköping hade bränts flera gånger tidigare, senast år 1567 i samband med ett hotande danskt anfall under det Nordiska Sjuårskriget. Efter händelserna 1612 beslutade Gustav II Adolf att staden nu måste flyttas från sitt utsatta läge invid fästningen. Syftet var i första hand inte att skydda staden och dess

fungera som ett enkelt skyttevärn. Idag kan man ana omfattningen av de planerade fästningsverken i sträckningen av Västra Holmgatan. Den löper i en båge över Kålgårdsområdet och visar ungefär var de västra delarna av stadsvallen planerades. Inom själva stadsområdet förverkligades bara den norra delen av den ursprungliga stadsplanen med Storgatan som öst-västorienterad huvudgata och Smedjegatan som dess smalare parallellgata. Trånga nord-sydliga gränder gick ner till Munksjön respektive Vättern.

Heinrich Thomes karta (KrA 18) från 1625 torde ge en sann ögonblicksbild av staden och dess omgivningar under uppbyggnadsskedet. På kartan finns både genomförda och planerade åtgärder tydligt markerade. Bland annat kan man konstatera att såväl kanalen som den inre hamnen hade grävts klart vid detta tillfälle, undantaget kanalens avslutning. Både i den västra och östra änden slutar kanalen i tomma intet – man har ännu inte öppnat sträckningen fram till Munksjön och Vättern. Förklaringen torde vara att stadsbefästningarna, vars tänkta placering markerats på ritningen med en tunn linje, ännu inte börjat byggas. Därför viste man inte säkert var eller hur kanalen skulle mynna ut. Kvarteren längs Storgatan och Smedjegatan norr om kanalen finns inritade. De var säkerligen redan utstakade, tomtfördelade

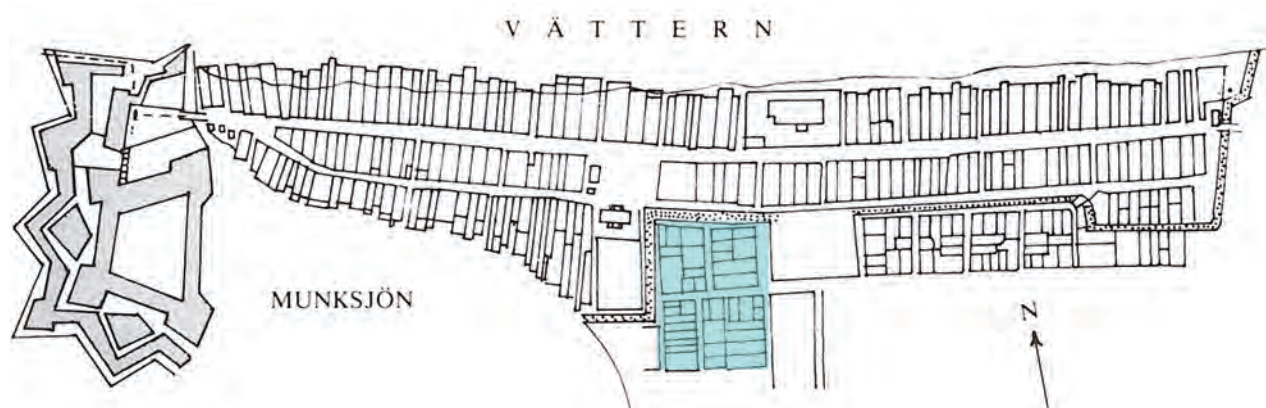
och till stor del bebyggda i verkligheten. På kanalens sydsida finns däremot endast norra delen av Tyska maden, det vill säga kvarteret Dolken, samt en liten tomt sydväst härom inritad. Inom undersökningsområdet i kvarteret Diplomaten har inga tomter markerats vid detta tillfälle.

Grundläggningsarbeten

Då det blivande stadsområdet för första gången avbildades år 1611 benämndes partiet söder om Sanden som *Moratzet*, vilket bör syfta på de höga grundvattennivåer och tjocka torvlager som karaktäriserade dessa blöta kärr och ängsmarker. Inför stadsbebyggelsens omlokalisering krävdes följaktligen omfattande grundläggningsåtgärder för att marken överhuvudtaget skulle kunna bära en bebyggelse och bli beboelig. Tjocka lager med granris och sand fördes på längs halvöns södra sida, de så kallade *Maderna*, i syfte att skapa ny tomtmark. Senare grävdes även en kanal genom staden och en hamnbassäng – *Östra Hamnen* – anlades; kanske främst i syfte att dränera området. Regionens bönder fick bokstavligen dra det tyngsta lasset i detta sisufosarbete. De beordrades att som dagsverken ”köra sand utur grafven [vid slottet] ut på isen på mossen, där sanden funderas skall” samt ”med flit fylla maden med ris” (JH II 1918:107ff). Allt detta arbete genomfördes under

FIGUR 38. En lägesrapport från byggarbetsplatsen. Ingenjör Heinrich Thomes karta från 1625. (KA 18)

FIGUR 39. Jönköpings tomter enligt konceptkartan från 1696. Stadsdelen Tyska Maden markerad.

kronans överinseende. Kungen deltog själv aktivt i planeringsarbetet och utfyllnaderna bekostades inledningsvis av staten. Upprustningen av slottet fick för en tid stå tillbaka medan grundläggningen av staden prioriterades under 1620-talet. Tomter avstyckades och fylldes upp med sand, ris och jord. Inte minst gällde detta för faktoriernas områden längs Smedjegatan och på Tyska maden: "... hvarefter arbetet skall egnas uteslutande åt madernas fyllande." (JH II 1918:24f). Hantverkarna tilldelades byggklara tomter, inte helt olik dagens system med kommunala tomter där inledande markarbeten är gjorda, gator utlagda och ledningar framdragna.

Borgarna var ovilliga att flytta

Stadens invånare var inte alls intresserade av att flytta till sankmarkerna ute vid Sanden. Man klagade upprepade gånger hos kungen men utan resultat. Bland annat påpekade man år 1613 i en skrivelse att "för många dess [Sandens] olägenheter och lösa grundvals skull, att man icke kan göra sig en god källare däruppå." (JH II 1918:72). Trots detta byggdes åtskilliga stenkällare på tomter längs Östra Storgatan och Smedjegatan där omständigheterna så medgav. Dessa källare byggdes dock snarast som en typ av halvkällare där minst hälften av väggarna var synliga ovan mark. Problemen med höga grundvattennivåer och översvämningar har satt tydliga spår i det arkeologiska materialet. Vid utgrävningar längs Östra Storgatan har man kunnat konstatera hur återkommande översvämningar har tvingat tomtägarna att höja golvnivån i sina källare. I kvarteret Ankaret hade källargolven bättrats på med ett 20–30 centimeter tjockt sandlager troligen redan före 1650-talet (arkivmaterial, Jlm dnr 304/96). Mer än så gick inte att höja, eftersom de välvda källarna hade lågt i tak redan från början. Efter ombyggnaderna fick flertalet av dessa källare en takhöjd på knappt en och en halv meter.

Trots de omfattande markarbeten som genomfördes i inledningsskedet (se ovan) finns flera skriftliga belägg för att området på Sandens södra sida tidvis drabbats av mycket besvärande översvämningar. Detta resulterade rent av i att vissa drabbade gårdar övergavs för kortare eller längre perioder. Som extra katastrofala framstår översvämningarna 1650 och 1697 (JH III 1919:328f). I en skrivelse år 1650 beklagade man sig till drottning Kristina över att

Hus och gårdar, som fattigt borgerskap på Maden med allra sina största expenser uppbyggt hafva, äro alldeles i vattnet sänkte, så att en del hafva öfvergivit sina hus och tomter och en del utflytta på landsbygden, helst emedan där af vattnet en sådan slem stank begynner uppstå, att man där utan stor vedermöda icke kan vistas.

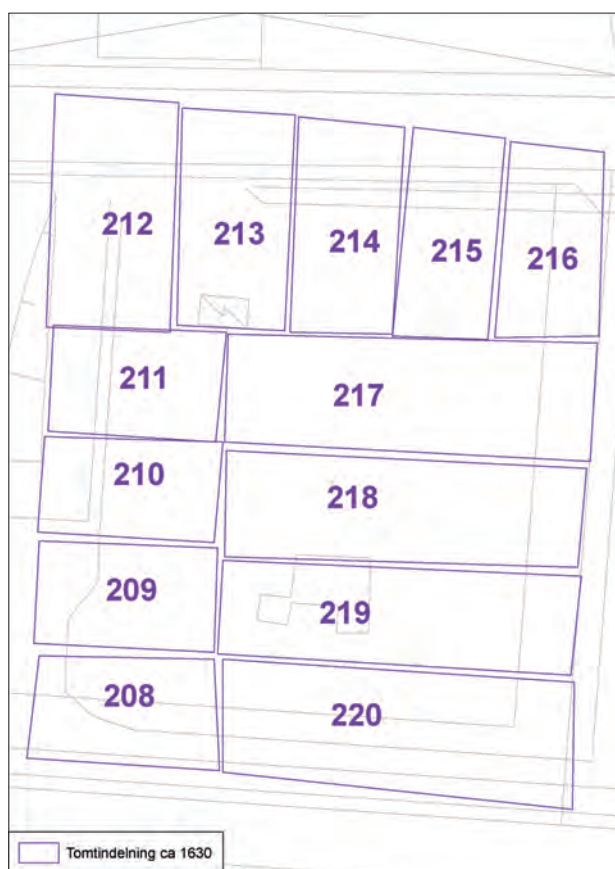
(JH III 1919:331).

På Heinrich Thomes karta från 1625 finns även ett antal ganska skissartat tomter inritande både väster om slottet, den så kallade *Brånebacken*, och öster om staden på nuvarande Liljeholmen. Här huserade de av Jönköpings invånare som inte ansåg sig ha råd att bygga nytt på Sanden trots de utlovade skattelättnaderna. Istället försökte man klamra sig fast i det gamla stadsområdet där en kåkstad växte upp. Dessa gårdar utrymdes dock senast på 1640-talet då slottets utanverk byggdes ut (Karlson 2004:59).

Kvarteret Diplomaten

Inom den nu aktuella undersökningsytan, belägen i kvarteret Diplomaten (tidigare Drabanten), härrör de äldsta avbildningarna av tomtindelning från kartor framställda under sent 1600-tal. Kvarteret omfattade tretton tomter år 1696; numrerade 208 till 220.

På konceptkartan från samma år (JLA, Jönköpings stad nr 20) har dessa tomter ritats ut tillsammans med anteck-

FIGUR 40. Kvarteret Diplomaten. Rekonstruerad ursprunglig tomtindelning ca 1630

ningar om tomtstorlek och ägare. Således har vi här stadens äldsta bevarade adresskarta, vilken tillsammans med 1695 års jordebok över Jönköpings stad ger värdefull information om ägoförhållanden och verksamheter i staden (Karlson 2004:84). Tomterna inom kvarteret Diplomaten orienterade sig mot Slottsgatan i norr, mot Missionsgränd i väster samt mot Målargatan i öster. De varierade storleksmässigt, men vi förmodar att tomterna ut mot Slottsgatan och Missionsgränd ursprungligen varit likvärdiga och omfattat ca 250–300 m². Mot Målargatan har man däremot anlagt betydligt större tomter på mellan 450–470 m².

På 1696 års karta har två tomter slagits ihop till en större enhet (ursprungligen nummer 210 och 211) medan en annan delats i två mindre tomter (ursprungligen nummer 216).

År 1745 tilldelades stadens tomter en ny nummerserie, vilket medförde att kvarteret Diplomaten nu omfattade elva tomter, benämnda nummer 22 till 32.

Den förutvarande tomt nr 210 (nu benämnd 24) hade vid detta tillfälle återfått sin ursprungliga omfattning. Den tidigare tomt 211 hade däremot inlemmats i två tomter som

betecknades 25 och 26. I kvarterets nordöstra hörn hade tre tomter (ursp. 214–216) slagits ihop till en, nummer 28. I kvarterets södra del hade tomt 31 utökats med den norra hälften av tomt 32. Resultatet blev en mycket stor tomt på ca 700 m², samt en liten långsmal yta på 280 m². Den totala arealen för tomterna 22 till 32 under 1700-talet uppskattas till 4 300 m², vilket kan jämföras med dagens kvarteret Diplomaten som bara omfattar ca 2 700 m². En förklaring till den stora skillnaden är att Slottsgatan norr om kvarteret har breddats och rätats ut under 1900-talet. Vid detta tillfälle reducerades kvarterets yta med motsvarande norra hälften av tomterna 25–29. Även Odengatan breddades, dessutom togs stora arealer i kvarterets västra del i anspråk vid 1960-talets bygge av det nya stadsbiblioteket.

Vilka har bott på Tyska maden?

Ägarna till kvarterets tretton tomter (nr 208 till 220) är kända till namn och yrke från 1695 års jordebok (JH III 1919:300f). Bland de sysselsättningar som nämns kan *klen-smed*, *stockmakare*, *buntmakare*, *snickare*, *timmerkarl* och *postiljon* nämnas. Således fanns yrken knutna till vapentillverkning, trähantverk och skinnberedning representerade. Huruvida dessa hantverkare haft sin verksamhet förlagd till tomterna i kvarteret Diplomaten framgår emellertid inte av arkivhandlingarna. Arkeologiska undersökningar i staden har visat att så varit fallet för vissa yrkeskategorier. Som exempel kan nämnas vapensmederna vid Smedjegatan (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep), grytstöpare Nils Joensson vid Storgatan på 1600-talet (Jlm dnr 304/96 kv Ankaret) och krukmakare Banck på Svenska maden under 1700-talet (Haltiner Nordström 2008).

Alla dessa herrar har lämnat tydliga spår efter sig i form av smedjor, keramikugnar och fyndmaterial som direkt kan knytas till deras respektive yrke. Andra hantverk och verksamheter lämnar mycket mer diffusa spår, inklusive fyndmaterial som man inte utan vidare kan knyta till renodlad avsaluproduktion. Synålar och fingerborgar är till exempel vanliga fyndkategorier i stadsgårdar från 1600–1700-tal. Hur många nålar ska man egentligen hitta för att våga påstå att en skraddare har varit verksam på gården? I Nils Joenssons granngård var en apotekare Garpengiesser verksam vid mitten av 1700-talet. Ett antal äldre medicinflaskor påträffades i rasmassor från 1900-talet. Inga andra fynd kunde knytas till apoteksverksamheten, trots att denna enligt skriftliga källor ska ha pågått i åtminstone tjugo år på tomten (nr 30 på 1695 års karta, Jlm dnr 304/96). I andra fall har produktionsmiljöerna varit mycket välorganiserade och verkstä-

Fig. 3. Plankarta över Jönköping 1745. Av C. M. Edborg.
Jönköpings stadsingenjörskontor.

A. Västra kvarteret. — B. Torgkvarteret. — C. Kyrkkvarteret. — D. Östra kvarteret. —
E. Svenska maden. — F. Tyska maden. — a. Vindbron. — b. Nya vägboden. — c.
Gamla vägboden. — d. Kyrkans materialbodar. — e. Stadens spruthus. — f. Östra
tillstugan. — g. Stadsporten.

FIGUR 41. Jönköping stadsområde år 1745. Lantmätare Carl Magnus Edborgs karta med 254 tomter markerade.

derna välstädade. Vapensmederna på Smedjegatan hade till exempel lämnat ytterst lite av verktyg och råmaterial efter sig. Smedjorna kunde därför beskrivas som extremt väl städade (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep). Likaså hittar man sällan konkreta spår av guldsmeders verksamhet. Båda dessa yrkesgrupper handskades med värdefulla råmaterial och använde sofistikerade verktyg. Utrustningen var värdefull och vårdades omsorgsfullt; det var ingenting man hanterade hur som helst. Dessa verktygssatser har säkerligen gått i arv eller sålts vidare till andra hantverkare inom skrätet (jämför Claesson 1980).

Vantmakeriet och Tyska maden

Kvarteret Diplomatén ligger inom den så kallade *Tyska maden*, ett namn som kan härledas till en grupp tyska textilhantverkare vilka tilldelades tomter i de nyligen utlagda kvarteren. Omvandlingen av Jönköping till en modern gränsfästning innebar också att statliga satsningar på rustningsindustrin kom staden till del. Störst betydelse i ett längre perspektiv fick vapenfaktoret, sedermera omvandlat till industrikoncernen HVA. Avsikten var att koncentrera allt vapensmide i regionen till den nyanlagda staden. Idén var att det genom centralisering och utökad kontroll skulle bli enklare att uppnå en rationell och enhetlig produktion av standardiserade handeldvapen för armén. Trots stora ansträngningar uppnådde man inte detta mål, utan en stor del av produktionen blev kvar på den omgivande landsbyg-

den. I krigstid var det trots allt viktigast att vidmakthålla produktionen (Karlsson 1996:69ff, Klingnéus 1997:60).

Parallellt med vapensmidet initierades emellertid en annan viktig verksamhet på 1620-talet, det så kallade *Vantmakeriet*. Genom att bygga upp en storskalig inhemsk produktion av ylletyger hoppades man från kronans sida att kunna förse den hastigt växande krigsmakten med uniformstyger. Problemet var bristen på kunniga yrkesmän inom landet; något som medförde att faktorerna värvade specialister utomlands, främst då i Tyskland. Fyra tyska affärsmän, Pål Pilsmed, Hans och Peter Struve samt Anders (eller Hans) Muel hade redan på 1610-talet bildat ett konsortium som drev Tabergs bruk. De anlätades av kronan för att också driva det nya vantmakeriet. Enligt Björkman åkte Peter Struve till Tyskland 1621, dels för att anskaffa ull, dels för att hitta lämplig personal till vantmakeriet. Han återkom i sällskap med ett följe på ca 150 personer, varav tio värvade mästare (JH II 1918, s. 199). Vid det här laget hade iordningställandet av Tyska maden startat under kronans ledning. Bland annat höll man nu på att uppföra vantmakeriets olika byggnader. Verksamheten drabbades emellertid av många motgångar i början. Så var till exempel varken valkevarnen eller färgarehuset färdigbyggda när tyskarna anlände. De utlovade bostadshusen var inte heller klara, så arbetarna med familjer måste inackorderas hos styrelsens medlemmar den första tiden.

Konsortiet hade sedan tidigare skrivit kontrakt med kronan och utlovat leveranser vid bestämda tidpunkter. Nu, när man inte kunde uppfylla sina löften, tvingades man

köpa färdigt tyg i Tyskland. Efter många förseningar och motgångar – bland annat drabbades Jönköping av pesten år 1623 – kom verksamheten så småningom igång. Ett antal schäferier anlades i Småland och södra Västergötland i syfte att producera inhemsk ull till vantmakeriets behov. Det verkar dock som om denna produktion inte räckte till – eller snarare att kvalitén var undermålig – eftersom vantmakeriet nödgades importera tyskt ull åtminstone fram till omkring 1640. Vid mitten av 1600-talet minskade såväl efterfrågan som produktion; det trettioåriga kriget tog slut 1648 och under den korta freden fram till Karl X Gustavs polska fälttåg hann vantmakeriet att upplösas omkring 1655. En bidragande orsak har säkert Per Gudmundssons frånfälle 1655 varit. Vissa försök att återuppliva verksamheten gjordes på 1680-talet på bland annat Erik Dahlbergs initiativ, men utan varaktig framgång (JH III 1919:179f).

De tyska hantverkare som flyttade till Jönköping på 1620-talet är svåra att hitta i arkivmaterialet. I 1639 års mantalslängd anges att vantmakeriet är ”under Peder Gudmundssons direktion” samt att ”desse hantverkare icke äro under borgerskapet” (JH II 1918:210). Vantmakeriet liksom vapenfaktoriet hade kommit till genom kungligt påbud och åtnjöt kungliga privilegier. Bland annat var man befriad från mantalsskatt, vilket förklarar varför vantmakeriets anställda inte syns i stadens räkenskaper och mantalslängder. Efter att vantmakeriet lagts ner har de anställda mist sin särställning. Rimligtvis borde de nu synas i Jönköpings mantalslängder, förutsatt att de stannat kvar i staden. De äldsta skriftliga källor som granskats inom ramen för detta projekt är husförhörslängder från 1680-talet. I dessa uppteckningar återfinns emellertid inga tyskklingande namn med koppling till kvarteret Diplomaten. Om efternamn anges heter man Andersson, Christoffersson, Larsson eller Berg (Westerdahl, bilaga 5). Vantmakeriets verksamhet bedrevs endast under drygt trettio år, ca 1620–1655. Kan det vara så att merparten av de tyska hantverkarna återvände hem när sämre tider drabbade Jönköpings textilproduktion?

Boende inom kvarteret Diplomaten

Det existerar inga tomtkartor över stormaktstidens Jönköping, det vill säga dagens stadsdel Öster, som är äldre än 1690-tal. Inte heller de skriftliga källorna har varit till någon större hjälp i detta avseende. Bara några enstaka personer omnämns som boende inom Tyska maden under detta första århundrade. Det genomsökta arkivmaterialet har omfattat husförhörslängder, kyrkoböcker och mantalslängder. Dessa register har dock visat sig vara ofullständiga,

samtidigt som den begränsade rapporttiden endast tillåtit några enstaka djupdykningar i arkiven vid Göta Hovrätt och Landsarkivet i Vadstena (se Westerdahl, bilaga 5).

Några exempel kan tjäna som illustration på de stundom komplicerade ägoförhållandena i området. Sålunda ägdes tomt 210 av *prosten Laurentius Lindelijs arvingar*, men dödsboet ägde samtidigt en stor tomt söder om Kristine kyrka (nr 119) där prostens själv bevisligen tidigare hade bott. Dessutom hade tomt 232 på Svenska maden samma innehavare. Likaså tycks *stockmakaren Jöns Berg* ha ägt både tomt 211 och 219 vid detta tillfälle. Dessutom finns en *Jöns Bärgh, Ståckemakare* upptagen som ägare för tomt 141 vid Östra Storgatan. Tomt 220 i kvarterets sydöstra del har ägts av *Margareta Plåtslagare* som Björkman anser vara samma person som den *Salige Jöns Plåteslagares änckia* vilken ägde tomt 131 vid Östra Storgatan tillsammans med *mågen Nicolas Svensson* (JH III 1919:303ff).

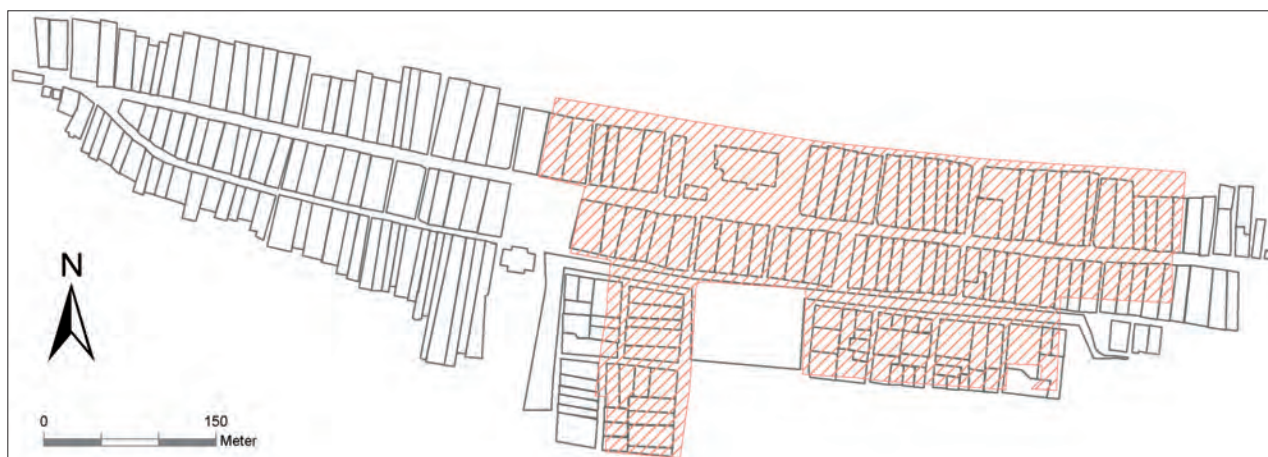
Stadens bättre bemedlade borgare kunde alltså äga både två och tre tomter, varför ägarnas titlar och yrken inte alltid är till hjälp när man ska utreda vilka verksamhetsspår som kan förväntas på de olika tomterna i samband med en arkeologisk undersökning. Då utgör mantalslängder, kyrkoböcker och husförhörslängder en bättre, mer trovärdig källa. Trots att dessa uppgifter ofta är bristfälliga, ibland svårlästa och att trots bokserierna inte är kompletta, behandlar de människor som bott och verkat på de olika gårdarna.

Från 1720-talet finns utförligare uppgifter bevarade och från denna tidpunkt kan de flesta tomter befolkas med invånare vars namn och yrken verkligen är kända. Bland tomtägarna under perioden 1696–1800 finns flera krukmakare, stockmakare, skräddare och snickare, men även stadstjänstemän och medlemmar av hovrättens personal (bilaga 5).

Krukmakarverkstaden på tomt 218/30

Inte mindre än fyra krukmakare har avlöst varandra på tomt 218/30 under loppet av ett sekel. Den första namngivna mästaren var Magnus Soph, vilken omnämns som tomtägare första gången vid mitten av 1720-talet. Av efternamnet att döma kan han ha varit tyskkättad. Ungefär ett hundra år tidigare, 1629, antogs nämligen en utlänning vid namn Balthasar Soph till borgare i staden. Han gifte sig med Pål Pilsmeds dotter och blev sedermera stadens förste hokare (JH II 1918:189).

Magnus Soph blev krukmakarmästare 1727 och drev verksamheten fram till sin död 1737, varefter hans änka tycks ha fortsatt driften med hjälp av anställda gesäller. År 1751 kom kruk- och kakelugnsmakaren Isak Sjöstrand in i bilden. Han

FIGUR 42. Stadsbranden 1790. De avbrända kvarteren markerade på 1745 års stadskarta.

gifte sig med Magnus Sophs dotter Eva (född 1734). Sjöstrand blev så småningom mästare och skråets älderman. Under Sjöstrands verksamma tid dominerades produktionen sannolikt av kakelugnar. Genom en kombination av statligt stöd och innovationer blev nämligen kakelugnen både mer effektiv och allt populärare under denna epok (Scherman 2007).

Vid 62 års ålder 1781 flyttade Isak Sjöstrand med familj från Tyska maden. Verkstaden inköptes av Peter Ekman som drev kruk- och kakelugnsmakeriet vidare. Även Ekman blev så småningom älderman och fortsatte driften av verkstaden fram till sin död 1817. Efter Ekmans död tycks en krukmakare Johan Sandberg ha tagit över verksamheten, men uppgifterna är något vaga och han figurerar på tomten endast några få år. Nedgången i produktionen kan dels förklaras med raskt ökande industriell porslinsstillverkning inom landet, dels med en omfattande import. Rörstrands porslinsfabrik utgör ett gott exempel på de krafter landsortshantverket hade att konkurrera med. Fabriken grundades på 1720-talet och var vid mitten av följande sekel en av landets största industrier som producerade ofantliga mängder billiga brukskärl.

Stadsbranden 1790

En större brand har enligt de skriftliga källorna drabbat nuvarande kvarteret Diplomaten. Det handlar om den största kända eldsvådan i Jönköping. Vid 1790 års stadsbrand lades bebyggelsen inom hela 137 tomter i aska. Detta motsvarade två tredjedelar av den dåvarande stadens bebyggda areal.

Inom vårt kvarter drabbades framförallt den östra hälften. Tomtägarna längs den västra sidan av kvarteret verkar ha sluppit undan med blotta förskräckelsen. Efter denna brand breddades en del gator, brandgator anlades inom

kvarteren och brunnar grävdes. Även husbeståndet i staden förnyades: husen vände nu långsidan mot gatan istället för gaveln och de tidigare så typiska överkragningarna försvann. Likaså övergavs torvtaken som nu ersattes med tegeltak och fasaderna började målas i andra färger än rödmylla (JH IV 1921:95–97). Under den långdragna återuppbyggnaden av stadens förstörda gårdar kom vissa gränser att förändras, något som tydligt framgår av 1802 års karta.

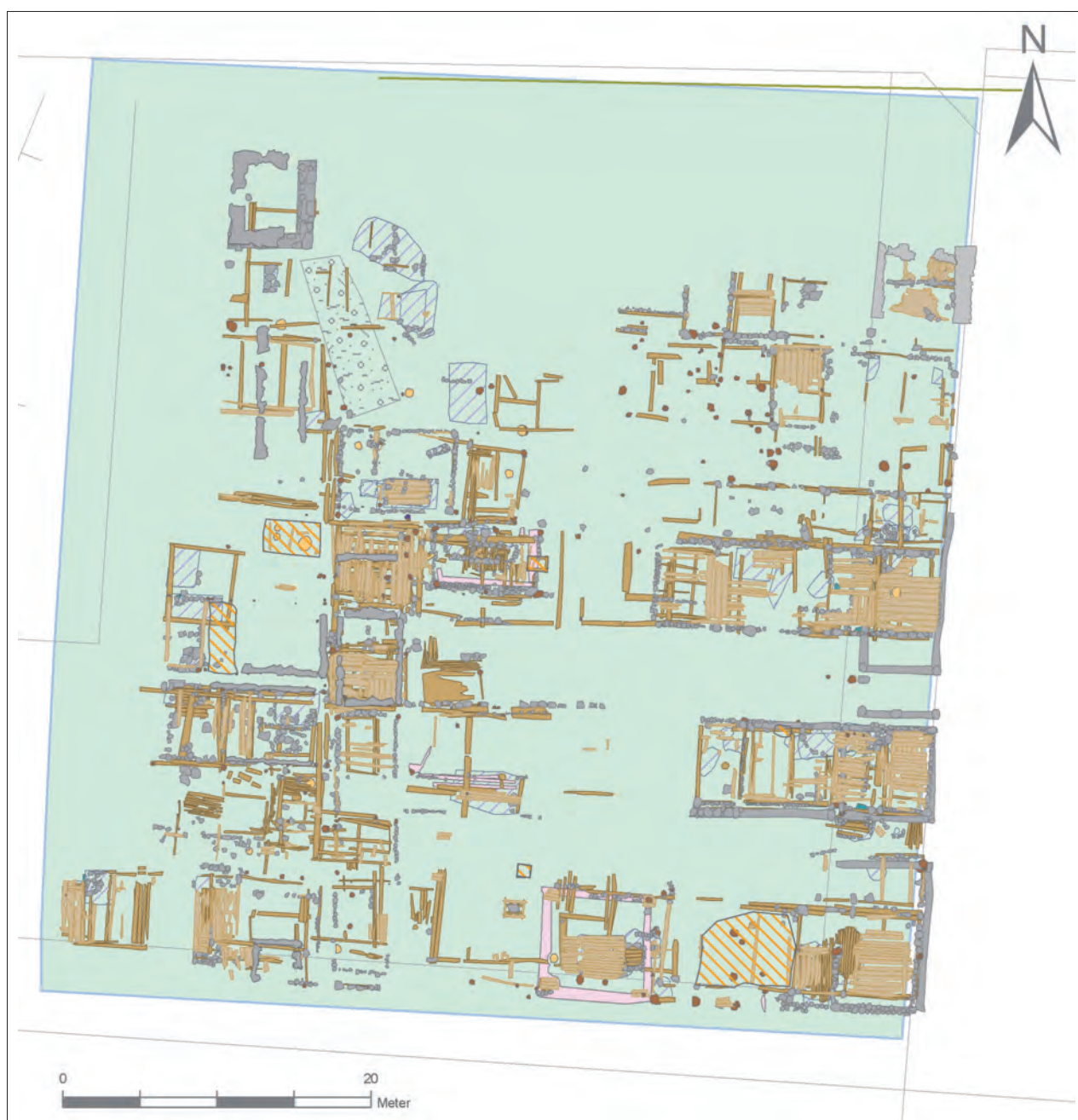

FIGUR 43. Kvarteret Diplomaten i katastrofens efterspel. Ändrade gränser och mer odlingsytor. Ödwalls karta från år 1802.

KAPITEL 8.

Det arkeologiska materialet 1620–1790

FIGUR 44. Utgrävningens resultat. Dokumenterade konstruktioner inom kv. Diplomatens år 2007.

Inledning

Vid en undersökning som den i kvarteret Diplomatens år 2007 insamlas en enorm mängd data. Att på ett överskådligt sätt redogöra för ett så stort material blir ogörligt om man inte väljer att exemplifiera sina resonemang med goda exempel, snarare än att försöka redovisa in i detalj. Det är också en väg som vi valt i detta projekt.

Med en fältarbetstid på sju månader, med en stab på kring tio hårt arbetande medarbetare, med 2 500 m² un-

dersökt yta, med tjocka kulturlager, ett femtiotal olika huslämningar och 3 226 registrerade fynd skulle en samlad rapportering lätt ha kunnat bli totalt överskådlig. Med detta i åtanke har vi valt att inledningsvis redogöra för bebyggelsens utveckling och förändring genom de drygt 170 år som undersökningen omfattar. Framställningen bygger på en indelning i sex faser, åtskilda av tre brytpunkter som dels kan beläggas arkeologiskt, dels har förankring i historiskt kända händelser eller skeenden. Upplägget kan

kritiseras, eftersom fasbegreppet gärna tenderar att bli svårtillämpligt när det utnyttjas över så här pass stora ytor med ytterst komplexa lämningar. Radikala förändringar inom ett hus eller en gård kan ju till exempel inträffa utan att en grannfastighet på något sätt påverkats. Samtidigt medger mängden av insamlad information från kvarteret Diplomaten att man lätt skulle kunna försjunka i detaljstudier utifrån ett mikroperspektiv.

Vi har försökt välja en medelväg, där faserna verkligen representerar en gripbar förändring i bebyggelse eller näringar; ibland i båda. De valda brytpunkterna utgör katastrofer som vänt invånarnas tillvaro upp och ned – en omfattande översvämning, en ekonomisk kollaps och en allt ödeläggande stadsbrand. Detta utgör ramen och hållpunkterna i en berättelse om människors liv och villkor under två sekler på Tyska maden i Jönköping.

Därefter följer en mer detaljerad redogörelse för olika aspekter på den lokala byggnadskulturen, på de hus och de verksamheter som förekommit inom kvarteret Diplomaten, jämfört med vad vi känner till om trästaden utifrån andra undersökningar på Öster. Detta utgör kapitlets andra del.

För den som vill ha mer konkret och detaljerad information utöver de exempel som ges i följande text finns en huskatalog bifogad som bilaga 1. Där finns uppgifter om samtliga identifierade byggnader från 2007 års undersökning plus planritningar i skala 1:200. Dessutom finns sedvanliga anläggnings- och fyndtabeller bifogade till denna rapport i form av en CD-skiva.

Fasindelning inom tomterna 208–220 (1696) / 22–32 (1745)

Fas 0 – Före bebyggelsen

Egentligen är enbart några få nålstick tillgängliga vad beträffar information om tillståndet i undersökningsområdet från skedet före nystadens tillblivelse. Observationer och tillvarataget provmaterial finns dels från två djupschaktade ytor i fältets södra del, dels i form av topografiska iakttagelser i den norra hälften. All här redovisad information kommer från dessa punkter, samt från jämförelser med andra likartade lokaler i de nära omgivningarna.

De äldsta observationerna från djupschaktet i tomt 208 rör sandlager med förekomst av en strandnära vegetation. Dessa prover dateras före år 0 AD, sannolikt då till yngre bronsålder eller äldre järnålder (Heimdahl 2009:14, prov nr 200281–200282). Ett varierande vattenstånd antyds, liksom en möjlig förekomst av vattentransporterat röjningskol.

FIGUR 45. Starrtorv i djupschaktet, tomt 208. Jens Heimdahl undersöker 1500 års blöta växtrester

Återigen verkar vi se den instabilitet som tycks ha präglat sjösystemet med Rocksjön och Munksjön i äldre tider.

En tallstubbe med dödsåret fastlagt till 20–180 AD (¹⁴C nr Poz-25002, bilaga 2) insamlades. Stubben påträffades vid djupschakt inom tomt 208 på nivån + 86,3 möh. Fyndet måste tolkas som att det före denna tidpunkt funnits tillräckligt torr mark i området för att träd skall ha kunnat växa. Möjligen kan denna fasta mark ha varit en sandterrass; en holme belägen ute i våtmarken.

Efter 0 AD skedde en tilltagande försumpning av området. Tallen dränktes och efterhand bildades ett starrbevuxet kärr, vars torv utvecklades i stort sett obehindrat under ca 1500 år. Detta har medfört att en mäktighet för carextorven om ca 1–1½ meter byggts upp, beräknat utifrån en tillväxt om ca 1 mm per år. Då 1600-talets utfyllnadsmassor lagts över kärret och därefter hus byggts på platsen, komprimerades torven till sin nuvarande tjocklek på mellan 60 och 70 cm.

Under kärrets sista tid, motsvarande högmedeltid fram till år 1600, noterades en förändring i vegetationens sammansättning. Andelen mossor ökade, något som skulle kunna höras samman med en tilltagande fuktighet allmänt sett (Heimdahl 2009:15). Ändrade klimatförhållanden på lokal nivå kan eventuellt kopplas till begynnelsen av den så kallade Lilla Istiden ca 1430–1850, en period karaktäriserad av regniga somrar och långa stränga vintrar (NE).

Det är av visst intresse att stora mängder vassrötter påträffades nere i det östra djupschaktet inne på tomt 220. Det kan tyda på att här funnits ett mindre blöthål med öppet vatten. I övrigt verkar kärrets yta ha varit påfallande plan ända från södra delen av kvarteret Diplomaten upp till området närmast Kanalgatan i kvarteret Dolken; nivåskillnaderna höll sig inom 0,7 m (Pettersson 2008b). I övrigt

bör utvecklingen i kvarteret Diplomaten under fas 0, *Före Staden*-skedet, sammanliknas med de resultat som härrör från undersökningarna ute i Huskvarnaviken (Rönnby & Nordström 2005) och på sikt jämföras med de nivåmodeller som kommunen tagit fram angående sjösystemet söder om Vättern (Fredric Jonsson, muntligen).

Förekomsten av stubbar under torv/i sandlager noteras också i kvarteret Apeln 2004, även om nivåangivelserna där hänger i luften, bokstavligt sett. Både stubbar och torv följde med när fältets sydöstra parti djupgrävde med maskin i samband med rena anläggningsarbeten. Fynden kom från nivåer som inte kunde läns pumpas och där följaktligen arkeologiska in situ-observationer saknas (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.).

Fas 1 – Utfyllnadsskedet och den första bebyggelsen fram till 1640

En samlad bild av själva arbetsprocessen i stadsbyggnadsskedet finns idag tillgänglig för hela fältet 2007, samt dess angränsande kvarter. Den undersökta ytan innefattar merparten av faktoriområdet *Tyska maden*. Olika delmoment i 1600-talets storskaliga markbygge kan nu beskrivas och förklaras i detalj, som till exempel dess omfattning, funktion och kronologiska placering.

Upplägget i kvarteret Diplomaten måste härvid jämföras med situationen i kvarteret Dolken och kvarteret Droskan. Dessutom kan tolkningarna från maden kontrasteras mot situationen i kvarteret Apeln och i kvarteret Ansvaret, det vill säga en utbyggnad ovanpå ett kärr ställd mot en utbyggnad över en sjöbotten. I tillägg till utfyllnadssand, risbäddar och timmerterrasser av välkänt slag dokumenterades även andra strukturer i kvarteret Diplomaten. Detta gäller till exempel ett övergivet kanalschakt, en torvgrav och en tillfällig körväg vilka bör ingå i en redogörelse för stadsbyggnadsprojektet.

TIMRETS URSPRUNG. Den omfattande dendrokronologiska analys som genomfördes på material från kvarteret Diplomaten (Linderson, bilaga 3) visade på samband mellan ett antal stockar som rimligtvis hämtats från samma ståndort. Utmärkande för dessa var tecknen på särpräglade växtbetingelser med bland annat återkommande tillväxtkollapser.

Allt tyder på att man i det första byggnadsskedet haft tillgång till minst ett omfattande bestånd av lämpligt timmer nära staden. Detta förhållande är i sig ett ypperligt argument för den övergripande planering som märks vid genomförande av stadsbyggnadsprojektet. Kungsgården Ryhov har föreslagits som den plats man hämtat timmer

från, dels på grund av dess läge nära staden, dels för att kronan kunnat disponera dess resurser efter eget gottfinnande (jfr Karlson & Vestbö Franzén 2009). I äldre kartmaterial finns tallbestånd markerade ute på de holmar som funnits i våtmarksområdet mellan dessa sjöar (se Vestbö Franzén 2009). Den eventuella rensningen av ån mellan Rocksjön och Munksjön till en fungerande farled kan också föras in i denna diskussion. Här finns intressanta äldre uppgifter om pålningar och timmerkistor som eventuellt stöder en sådan tolkning (Jönköpings-Posten 18/2 1938).

DATERADE TIMMERKISTOR. Enbart i norra delen av kvarteret Diplomaten påträffades knuttimrade timmerkistor med flera skift stockar; kistkonstruktioner av den typ man arkeologiskt närmast kommit att associera med stadsbyggnadsskedet på Öster i Jönköping. Den dendrokronologiska dateringen hamnade här mellan 1620 och 1623 (Linderson, bilaga 3), vilket kan jämföras med datering till 1617–18 i kvarteret Apeln (Linderson i Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.) och 1620 från kvarteret Dolken (Stibbeus 2008:75f). Dessa årtal kan tolkas som att en rask och kontinuerlig utbyggnad pågått inom det nya stadsområdet, kvarter för kvarter.

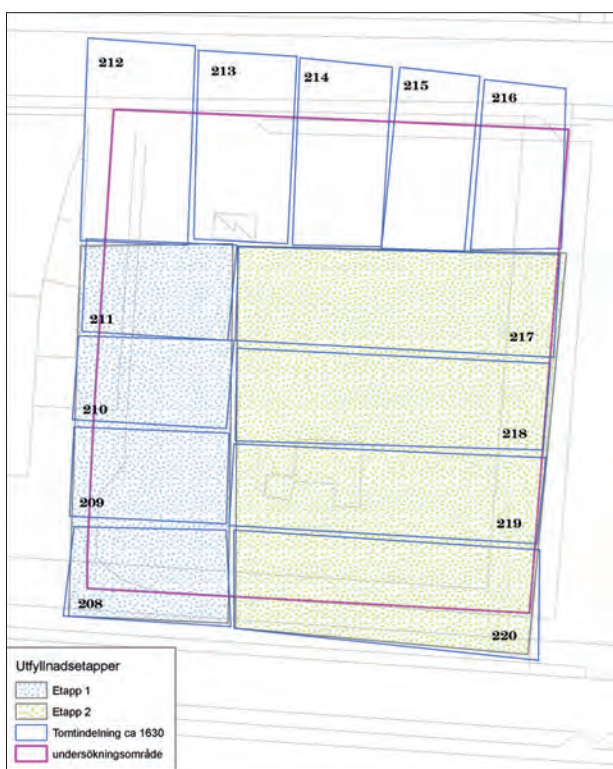
Frågan är emellertid i vilken omfattning timmer har huggits i förväg och lagrats inför planerade behov? Eller kan man förutsätta en situation där inkommet byggnadsmaterial har utnyttjats så gott som omedelbart? Med tanke på projektets omfattning och den tidspress som vilat på dess genomförande verkar det sistnämnda alternativet rimligt. Samtidigt bör man nog ändå vara en smula försiktig med att upprätta en detaljkronologi för själva byggnadsskedet, i alla fall innan de dendrokronologiska serierna för tall i Jönköpingsområdet kompletterats ytterligare.

En intressant detalj på den timmerkista som undersöktes i tomt 213 i kvarteret Diplomaten var att virket i det översta skiftet var planbilat. Det omsorgsfulla utförandet har tolkats som att kistan på denna nivå antogs vara synlig, alltså en anpassning till tomter med en varierande amplitud i vattenståndet. Denna typ av materialbehandling förekom inte på kvarterets timmerterrasser och har inte heller noterats i kvarteret Dolken eller kvarteret Apeln.

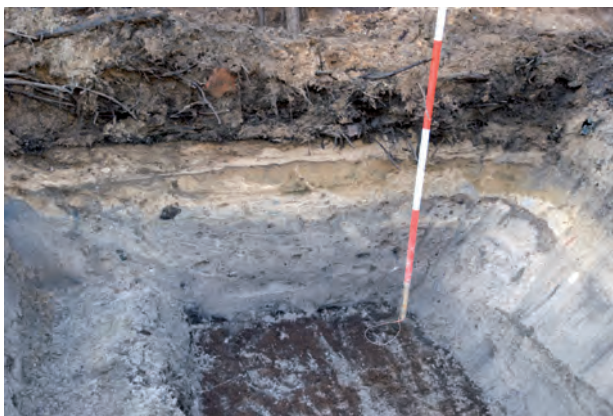
TIMMERTERRASSER. Terrasseringskanter av grovt timmer förekom i kvarterets centrala och södra delar. Det förelåg inget egentligt behov av kistor med flera skift stockar på fältets plana delar; det vill säga det egentliga kärrets ursprungliga markyta. Detta förhållande kan jämföras barrackbyggnaden hus 400 i kvarteret Apeln, vars grund

FIGUR 46. Timmerkista daterad till början av 1620-talet. Notera att det översta skiftet är planbilat.

FIGUR 47. Att bygga ny tomtmark. Utbyggnadsetapper inom kv. Diplomatens.

FIGUR 48. Kronans sand; lagd direkt på kärrets ursprungliga markyta.

utformats på liknande sätt. I det fallet hade husgrunden lagts ut på en sandstrand och säkrats mot eventuella förändringar i Munksjöns vattenstånd, eftersom själva vattenbrynet bara låg ca 5 meter söder om hus 400 (Pettersson 2007:114).

Inom kvarteret Diplomatens finns en dendrokronologiskt belagd kronologisk sekvens för de undersökta timmerterrasserna från fas 1. Bilden är något oklar på detaljnivå, men kan beskrivas som en utbyggnad i fyra steg:

1. Förberedande markarbeten har skett över hela fältet. Vissa timmerkonstruktioner och ett första lager ren sand samt ris lades ut direkt på kärrets yta. Arbetet utfördes genom kronans eller faktoriets försorg. Relativ datering kring eller strax före 1620.
2. Bebyggelse uppfördes längs Slottsgatan på tomterna 212 till 216. Datering på timmerkista till 1620–1623.
3. Bebyggelse uppfördes längs Missionsgränd på tomterna 211 till 208. Dateringar från byggnader till 1629 (tomt 210) och 1634 (tomt 208)
4. Resterande del av kvarteret med de större tomterna utefter Målargatan bebyggdes efter att ännu mera utfyllnadsmassor förts på. Tomterna 217 till 220 fick en gårdsbebyggelse under senare delen av 1630-talet. Året 1637 återkommer i tre prover från tomt 218 och 219.

SANDMASSOR. Utfyllnaderna i kvarteret Diplomatens utgjordes huvudsakligen av ren sand som med största sannolikhet hämtats från Slottsområdet eller platsen för den forna staden på väster. Argumenten för denna tolkning utgörs dels av en torrmarksflora som påträffades vid de geoarkeologiska analyserna (se Heimdahl 2009:16), dels det högst aparta fyndmaterial av högstatuskaraktär med militära inslag som framkom på dessa nivåer (se kapitel 10). Eftersom man vid denna tidpunkt också grävde nya vallgravar runt fästningens utanverk fanns det gott om material att hämta på andra sidan Munksjön (JH II 1918:23).

Denna rena, till synes oblandade sand, återfinns som ett 40–50 cm tjockt lager i hela det södra stadsområdet. Sandmassor utlagda rakt över ursprunglig markyta finns belagda i kvarteret Ansaret 2008, i kvarteret Apeln 2004 och nu i kvarteret Diplomatens 2007. Tillsammans med de äldsta timmerterrasserna av grovt talltimmer från samma ståndort, utgör detta sannolikt spåren efter kronans initiala markbyggnadsprojekt. I kvarteret Diplomatens innebär det de markarbeten som utförts under åren från omkring 1620 till 1623 (jämför Rystad *et al* 1965:81). Byggnadsprojektets inledning har skett i samlad regi med syftet att utföra nödvändiga markbyggnadsinsatser inom hela det planerade södra stadsområdet. Tomtmark förbereddes i enlighet med en förutbestämd plan. Det var uppenbarligen inte behovet för dagen som styrde arbetet, utan långsiktiga prognoser. Detta gällde i alla fall för faktorikvarteren på Tyska maden och längs

Munksjöstranden. De tomter som inte bebyggdes i det första skedet låg likväl klara att använda. De kan under tiden ha utnyttjats för odling, bete eller legat för fädot. Vid geoarkeologisk analys har förekomsten av tjock rotfilt över vissa terrassytor konstaterats, framför allt i den centrala och östra delen av kvarteret Diplomaten. I dessa obebyggda partier har således flera års oavbruten växtlighet kunnat utvecklas (Heimdahl 2009:17)!

RISBÄDDAR. Utlagda lager av ris från företrädesvis barrträd förekom på olika nivåer, dels nere i den rena utfyllnadssanden, dels som ett tjockt täckande lager *över* sandnivån. Man bör notera den rikliga förekomsten av granris, trots att grantimmer var mycket sparsamt representerat i kistor och terrasser! Rimligtvis ger det tätare granriset bättre bärighet och är därmed mer lämpat till uppgiften att stabilisera ny mark och fördela tyngd. Även om granris dominerade kraftigt i kvarterets utfyllnadsmassor, förekom givetvis också ris och grenar från tall och lövträd.

En egenhet noterades i tomt 219, där risbädden lagts ut med klena stammar och grenar vinkelrät placerade i förhållande till det hus som skulle byggas (det vill säga nord-sydligt orienterade). Ute i gårdsplanen var stammarna emellertid lagda i öst-västlig riktning. Detta förhållande uppmärksammades bara i tomt 219, men kan ha förbisetts på andra delar av fältet. Var detta ett utslag för det egna initiativet vid byggnationen; för den enskilde byggarens tankar kring den bästa lösningen på ett praktiskt problem? Observationen utgör ett argument för att de täckande risbäddarna lagts ut i nära tidsmässig anslutning till husbyggnation. Man har varit klar över hur bebyggelsen inne i den enskilda tomten skulle disponeras. Riset fick inte bli liggande öppet på markytan någon längre tid; då minskar bärigheten raskt i den utlagda bädden på grund av röta och annan nedbrytning!

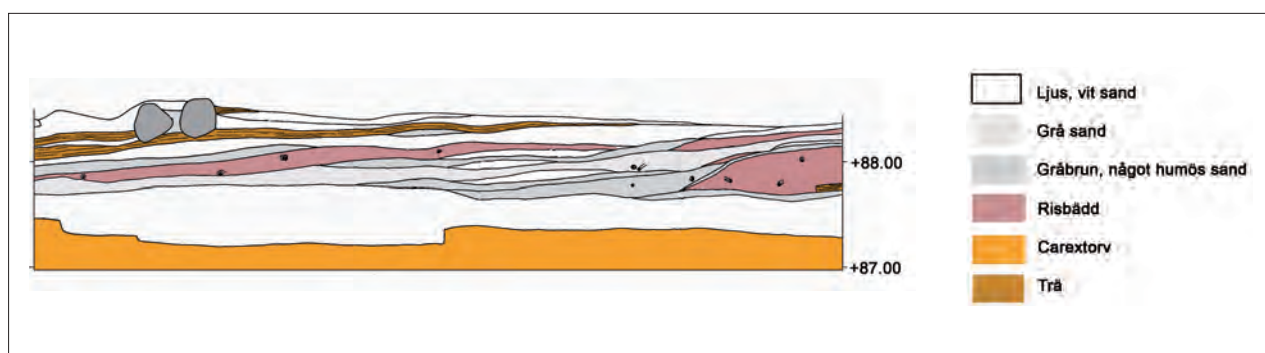
NIVÅSKILLNADER. Inom den undersökta ytan noterades förekomsten av påtagliga skillnader mellan utfyllnadssandens mäktighet i kvarterets västra tomtrad; jämfört med den östra. Beträffande förhållandet i den norra tomtraden kan inget sägas, eftersom sandlagren här tillväxte kilformigt mot norr på grund av den ursprungliga markytans och torvens kraftiga lutning (se nedan).

Hur man gått tillväga vid utfyllningen av den blivande kvartersmarken kunde studeras i detalj längs södra schaktväggen. I lagerbilden syntes spåren av lass som tippats och skyfflats av från väster mot öster i tomt 220. Detta faktum förutsätter närvaron av en körväg genom kvarterets mitt som möjliggjort vagnars framkomlighet. Norra delen av denna väg påträffades mycket riktigt i tomt 213 och 211 och som ett knadderstenslager i tomt 219. Dessa markarbeten är daterbara till perioden 1630–1635.

Anläggningsarbetet kan i nuläget tolkas på följande sätt. Den norra och västra tomtraden, vilka karaktäriserades av små tomtarealer, lades ut och bebyggdes först. Man har då strävat efter att fylla alla de tomter som vatte mot nystadens

FIGUR 49. Sand och ris – utbyggnadens ingredienser.

FIGUR 50. Utbyggnadens genomförande. Enskilda kärklass synliga i profil mot Odengatan (i söder).

FIGUR 51. Myntspridning i utfyllningsmassorna.

FIGUR 52. Torvtäkten A47195 – ett sätt att utnyttja befintligt byggnadsmaterial.

större, genomgående gator (jfr Larsson 2006:197). I ett något senare skede, under 1630-talet när även övriga tomter i kvarteret stod på tur att bebyggas, har man insett att den ursprungliga utfyllnaden inte var tillräcklig för att utgöra ett skydd vid översvämningar. Lösningen blev att föra på mer sand så att de nya tomternas markyta höjdes ytterligare. Notera att detta skett *före* katastrofåret 1650. Extremt högt vattenstånd på Tyska maden var således något man var van vid redan sen tidigare. Att det förekommit avbrott i uppbyggandet av kvarterets gårdar stöds dels av de ovan omtalade dendrokronologiska dateringarna, dels genom

fynd av välutvecklad rotfilt direkt över utfyllnadsmassor i de östra tomterna (Heimdahl 2009:17). Ytan har i viss mån förberetts, men sedan fått stå öde för en tid, kanske under några år. De daterande fynd som förekom i utfyllnadslagren utgörs av ett antal mynt med tyngdpunkt i Gustav II Adolfs och drottning Christinas regeringsperioder, något man också kunnat förvänta sig. Av föremål som tolkats härstamma från slottsområdet förtjänar bland annat vapenanknutna ting som kulor av olika material och kaliber, samt exklusiva föremål till klädedräkt och böcker att omnämnas (kapitel 10).

TORVGRAVEN, A 47195. Under de östra tomternas (nr 217–220) utfyllnadsmassor påträffades en konstruktion som tveklöst skall knytas till det första byggnadsskedet. Ett dike med trappstegsformat tvärsnitt hade grävts två spadstick ner i carextorven. Denna torvtäkt har inte stått öppen mer än några få månader och bör alltså ha tagits upp precis innan man avsåg att fylla ut, eventuellt bebygga kvarterets sydöstra del (se Heimdahl 2009:16). Täktens placering och sträckning tyder på att utfyllning redan kan ha skett inom den västra och norra tomtraden. Att torv utnyttjats som byggnadsmaterial har belagts i hus 402:2, möjligen även i hus 400:2, där mullbänkar längs med ytterväggarna byggts upp av torv (Heimdahl, diagnostisk analys i fält). Man har helt enkelt utnyttjat lätt tillgänglig starttorv vid byggnationen.

ANLÄGGNINGSVÄGEN, A 41028. En enklare väg hade för en tid fungerat genom kvarterets mittparti. Dess hårdgjorda yta påträffades i tomterna 211 och 213. Den bör ha fortsatt genom tomt 218 men återfanns först nere i tomt 219, då som ett knadderstenslager. Nivåer och kontext överensstämde dock så väl att dessa företeelser bör knytas samman. Vägens funktion är klar; den har utnyttjats vid transport av nya utfyllnadsmassor in till kvarterets centrala och sydöstra delar. Längst i norr har man utnyttjat ett befintligt passageområde, gårdsplanen i tomt 213. Däremot har den äldsta bebyggelsen i tomt 211, hus 402:1 anpassats till vägens dragning, eftersom dess skeva östgavel exakt följde vägkanten. Uppenbarligen betraktades transporterna in i kvarteret som så viktiga att de inte fick hindras av något hus. Vägens bruksperiod låg i 1630-tal; i det fullt uppbyggda kvarteret (fas 2) har den inte kunnat utnyttjas.

KANALSCHAKTET. En företeelse i norra delen av kvarteret Diplomaten som vållat mycket huvudbry var terrängens till synes naturliga fall mot norr. I resten av området – det forna kärret – var den ursprungliga markytan påfallande plan med en uppmätt nivåskillnad på 0,7 m; från +87,3 möh

vid Odengatan i syd till + 88,0 möh invid Kanalgatan i norr. Ytterligare en komplikation utgjordes av att carextorven, den nära metertjocka sega mattan av rötter och växtrester, följde med ner i sluttningen mor norr. Ett normalt starrkärr byggs upp över plana fuktiga ytor, inte i kraftiga sluttningar med snabb avrinning. Dessutom sakandes varje spår av starrtorv ute i de schakt som togs upp i Slottsgatan sommaren 2007. Istället fanns där djupa utfyllnadslager, kraftiga timmerkistor och vattenförande sand ner till nivåer kring +86,0 möh, kanske ännu djupare. Sammanfattningsvis fanns här en minst 1,5 m djup, ca 25 m bred ränna som föreföll löpa i öst-västlig riktning genom kärrmarken!

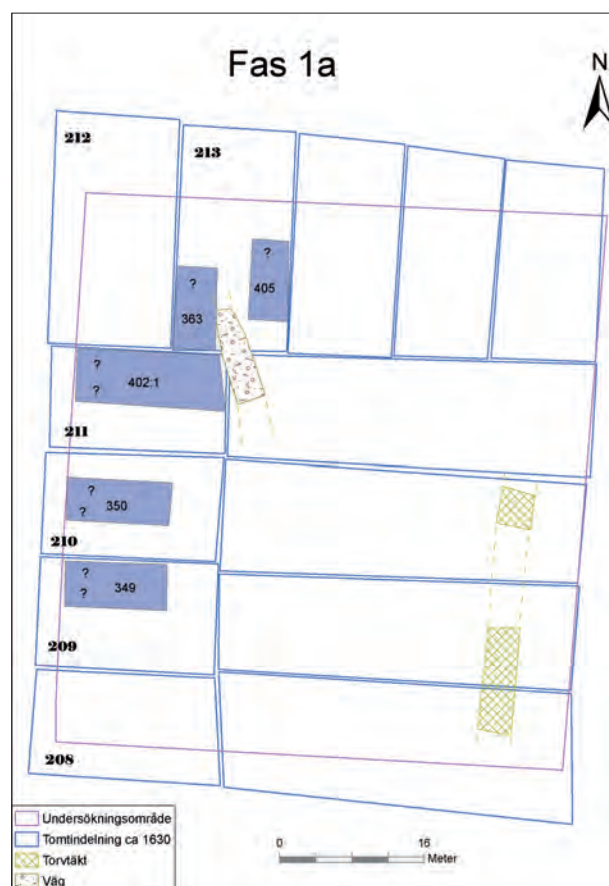
Denna märkliga företeelse tolkades som skapad av människohand; som ett sammanstörtat schakt. Om man före år 1620 försökt gräva ett stort schakt i området har man börjat med att skära bort den torv som överlagrat sanden. Därefter har man arbetat sig ner i sandmassorna som emellertid varit instabila och kraftigt vattenförande. Då schaktets södra sida underminerats och störtat samman har också carextorven inne i den blivande kvartersmarken följt med i raset, men hängt samman. Resultatet har blivit den märkliga lagerföljd som utmärkte den nordligaste delen av 2007 års utgrävningsfält.

Rännan har tolkats som en påbörjad, men aldrig fullbordad kanalsträckning; en tänkt rak vattenväg in till Breda Hamnen. En sådan lösning hade gjort den stora bassängen inne i stadsområdet tillgänglig även för större farkoster. Kanalen finns inte med på någon av de bevarade plankartorna i Krigsarkivet. Arbetet kan emellertid dateras till tiden före 1620, då utbyggnaden av faktoriområdet på Tyska maden tog fart. Vid detta tillfälle utplacerades också de stora timmerkistor som påträffades år 2007, sannolikt som en åtgärd för att söka återställa området så långt detta var möjligt (se Pettersson 2008b).

Bebyggelsen i fas 1a – Inledande utbyggnad av kvarteret, ca 1620–1630

TIMMERTERRASSER. Denna typ av konstruktioner förekom i en eller annan form i samtliga undersökta tomter. Ramverk av grovt timmer har placerats dels på de platser där man planerat att uppföra hus, dels längs den västra gränsen till tomterna 217–220. I det sistnämnda fallet har man stabiliserat de extra fyllningsmassor som förts på under 1630-talets byggnadsarbeten. De ursprungliga terrasserna inom kvarterets tomter kan ha kompletterats inför husbyggnationen, speciellt i den östra tomtraden.

TIMMERKISTOR. Bara ett fåtal egentliga timmerkistor påträffades i kvarteret Diplomaten. Kistor hade utnyttjats i

FIGUR 53. Fas 1a – Den första bebyggelsen i väster.

kvarterets norra del, där det instörtade äldre schaktet (se ovan) krävde extra omsorg vid grundläggningsarbetet. Kistorna förekom tillsammans med timmerterrasser som lagts ut i de delar av tomtmarken som inte påverkats av raset.

UTFYLLNADSSAND. Sand hämtad från slottsområdet förekom jämnt spridd över hela den undersökta ytan.

RISBÄDDAR. Utlagda lager av framförallt granris förekom över hela det bebyggda området med syftet att binda och stabilisera utfyllningsmassorna, samt att fördela vikt.

ROTFILTSHORISONTER. Under tillfälliga avbrott i utbyggnadsarbetet utvecklades kraftig rotfilt över utfyllda och förberedda, men ännu ej bebyggda områden, det vill säga främst den östra tomtraden (nr 217–220).

TORVGRAV. En torvgrav hade tagits upp som ett dike genom carextorven. Det skar genom den yta som inom kort skulle hysa tomterna 217 till 220. Täkten hade efter kort tid fyllts igen med de första påförda sandlagren.

FIGUR 54. Hus 350 – en bostad med minst två rum, daterad till 1629.

KÖRVÄG A 41028. I fältets norra del fanns en anläggningsväg, avsedd för massatransport in i kvarteret. Den har gått via tomterna 213 och 211, men kan ha fortsatt längre söderut.

GÅRD 208. En obebyggd tomt före mitten av 1630-talet. Detta gäller i alla fall för den yta som var tillgänglig vid undersökningen 2007.

GÅRD 209. I denna tomt kan hus 349, det äldsta fähuset, ha fungerat. Det är dock mer troligt att bara inhägnaden med det omtrampade gödsellagret och det intilliggande odlingslagret tillhör det äldsta skedet.

GÅRD 210. Hus 350, ett bostadshus med anslutande bod eller verkstad blev dendrokronologiskt daterat till år 1629.

GÅRD 211. Verkstadshuset med den sneda östgaveln, hus 402:1, var yngre än eller samtidigt med anläggningsvägen A41028. Förekomsten av en stor, brusten kvarnsten i byggnadens sydöstra hörn antydde någon form av koppling mot kvarndrift.

GÅRD 213. Stallet, hus 363, utgjorde en direkt förlängning av den stora timmerkistan från 1620–23 som låg något längre norrut i tomten. Över denna kista påträffades visserligen inga husrester, men det kan i och för sig skyllas den ytterst begränsade yta som var tillgänglig. Utifrån vad vi vet om bebyggelsens tidiga struktur bör timmerkistan och stallet ändå kunna tolkas som närvaron av en tidig, sammanhängande huskropp längs denna gårds västra gräns.

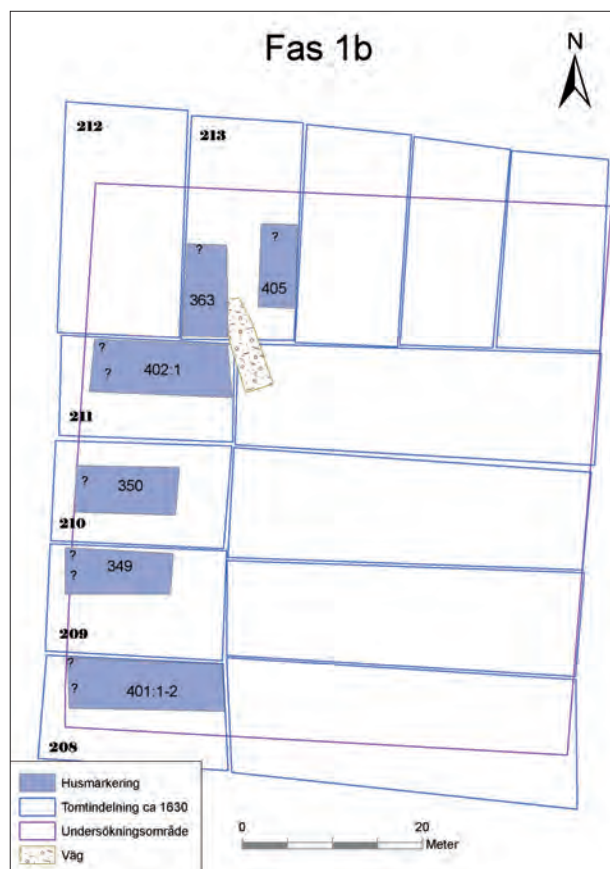
Bebyggelsen i fas 1b – Avslutande utbyggnad av kvarteret, ca 1630–1640

GÅRD 208. Kring decenniets mitt uppfördes hus 401:1 och 401:2. Det blev dendrokronologiskt daterat till år 1634 i tröskeln mellan bostadens två rum. Skrädderiets äldsta fas bildade mönster för vad som skulle följa med indelningen välbyggd bostad och arbetsdel i mitten av tomten och en lättare förrådsbyggnad längst in. Detta hus skulle komma att genomgå en radikal förändring efter 1650, då golven lades om och höjdes som en följd av översvämningarna detta år.

GÅRD 209. I denna fastighet tillkom med all säkerhet hus 349, det äldsta knuttimrade fähuset.

GÅRD 210. På denna tomt fanns redan hus 350 med dess bostad och förråd eller möjligen verkstad. Det hade uppförts kring år 1630.

GÅRD 211. Här existerade sedan en tid verkstadshuset 402:1, huset med den sneda gaveln ut mot anläggningsvägen A41028.

FIGUR 55. Fas 1b – En sammanhängande rad av gårdar mot Missionsgränd ...och sannolikt mot Slottsgatan.

FIGUR 56. (Överst) Hus 401 – bostadsdelen, uppförd ca 1635. Överlagras av stenhuset från 1906 vars pålning går tvärs igenom den äldre huslämningen.

FIGUR 57. Hus 401 – förrådsdelen i öster med dess jordgolv. Söder om huset en stenlagd gång fram till dörren.

GÅRD 213. Stallet hus 363 utgjorde en förlängning av den stora timmerkistan från 1620 något längre norrut i tomten. Detta bör kunna tolkas som en redan befintlig sammanhängande huskropp. På andra sidan gården låg hus 405, kökslängan med sin stora ugn.

Dessutom skall följande räknas till fas 1b:

ANLÄGGNINGSVÄGEN A41028. Vägsträckningen hade nu förlängts från passagen genom tomt 213, via tomt 211 ner till tomt 219 och 220 i sydöst. På detta vis möjliggjordes den allra sista utfyllnadsetappen.

FYLLNINGSMASSOR. Ytterligare lager med fyllningssand fördes på inför byggnationen i tomterna 217 och 220. Denna andra etapp utfördes i syfte att undvika problem med översvämningar i dessa tomter. Man hade under mellantiden insett att problemen grovt underskattats när de angränsande tomterna i väster fylldes ut.

Fas 2 – Det kompletta kvarteret 1640–1650

Den andra huvudfasen beskriver det fullt utbyggda och fungerande kvarteret under det decennium som detta utnyttjades i enlighet med vad som ursprungligen planerats. Gårdarna uppvisade då en långt driven grad av enhetlighet; något som gällt *både* bebyggelsen i de tidiga (små) tomterna i den västra och norra raden, samt de något senare tillkomna i den östra raden.

Gällande mönster var att gårdens byggnader lagts på rad längs med tomtens norra sida. Mot gatan var husen gavelvända (jämför Karlson 2004:184ff). Närmast gatan låg boden/verkstaden, därefter följde vanligtvis bostadsutrymmen i samma huskropp. Längre in fanns förråd och lagerutrymmen, gärna i ett lättare hus som kunde vara sammanbyggt med bostadshuset. Djupast in i gården, företrädesvis orienterat utmed tomtens inre kortsida, låg fähus och stall. Det sistnämnda gällde framförallt i den östra radens större tomter.

Tomtens bredd motsvarade ganska precis en dubbel husbredd. Ytan söder om huslängan utgjordes av en långsmal gårdsplan som i de flesta fall bör ha varit kullerstenbelagd. På grund av omgrävningar inne i gårdsplanerna hade emellertid bara spridda spår efter den ursprungliga gårdsplanens yta bevarats som smala stråk av kullersten längs med husgrunderna. Sannolikt har respektive fastighet varit sluten ut mot gaturummet. Förekomsten av stolphål i gränserna mot gatan tyder på att man haft någon form av plank eller staket som avskärmning.

Varken timrade brunnar eller egentliga latriner har påträffats i gårdarna. Däremot tyder den tämligen frekventa förekomsten av mindre gödsel förråd på att det redan från ett tidigt skede funnits mindre odlingsytor och såbäddar inne i tomterna.

Tomtgränser har i det första skedet markerats med diken, som också bör ha fungerat som dräneringar i detta blöta kvarter. Under 1700-talet fylldes diken igen och ersattes av Jönköpings typiska så kallade *vretar*; smala kullerstensbelagda passager på baksidan av angränsande fastigheters huslängor.

Ovanstående rekonstruktion gäller även för gårdarna i den norra raden, fränsett då att tomterna här varit orienterade i nord-sydlig riktning. Huskropparna har ursprungligen varit placerade längs tomtens västra sida. En god indikation på detta utgjordes av den stora timmerkistan i gård 213.

Det finns en intressant storleksskillnad mellan de tomter som först tagits i bruk, nr 208–211 i den västra raden, respektive 212–216 i den norra raden, jämfört med de nästan dubbelt så stora tomterna utmed Målargatan.

Tolkning

De mindre tomterna som rymt bod/verkstad, bostad och förråd har varit avsedda för de invandrade specialisterna; för hantverkshushåll som inte förväntats – eller haft tillåtelse att – hysa husdjur eller ägna sig åt agrara selsättningar. De större tomterna däremot rymde också hantverkare, men här kom det agrara inslaget i form av stall att bli tydligt.

I kvarteret Diplomaten förekom således dels tomter som från början varit avsedda för grupper med anknytning till textilfaktoriet; dels tomter för fristående hantverkare. Tomternas disponering kan därför närmast jämföras med de tidigaste vapensmedsgårdarna i kvarteret Apeln där samma grundstruktur tillämpats från omkring 1630 fram till en bit in i 1700-tal. Utmärkande för Apeln var för övrigt avsaknaden på fähus och stall under hela 1600-talsskedet (se Pettersson 2007, figur 4). Arbetaradeln höll inte husdjur.

Men en alternativ tolkning är också möjlig. Den relativa avsaknaden på större spisar med klar matlagningsfunktion (se Heimdahl 2009:35) antyder att boendefunktionen inte varit så tydligt uttalad i de östra gårdarna. Istället fanns stora rum, ofta försedda med plankgolv, mer sällan med eldstad. Den geoarkeologiska provtagningen i dessa utrymmen har lämnat få resultat, istället beskrivs de som *vålstädade inomhusmiljöer* (Jens Heimdahl, diagnostiska analyser i fält). Detta förhållande ger en möjlig tolkning som lager-

rum för ull, andra textilråvaror eller fabriksfärdiga produkter. Det skulle då snarast handla om att fabriken haft egna byggnader i den östra delen av kvarteret Diplomaten. Viss boendefunktion kan ha funnits för gesäller, lärpojkar, daglönare och annat tjänstefolk, men boendet har enligt denna förklaringsmodell främst varit förlagt till gårdarna i kvarteret Dolken (Stibeu 2008:117).

Bebyggelsens fas 2 utgörs av det fullt utbyggda kvarteret där alla fastigheter tagits i bruk. De enhetligt disponerade gårdarna innehöll i detta skede samtliga avsedda funktioner och verksamheter. Framför allt gäller detta boende, olika hantverk och nödvändiga förrådsutrymmen. För gårdarna i den östra raden tillkom djurhållning, något som också gällt för tomt 209 i den västra och tomt 213 i den norra raden.

Ett stort problem på denna del av maden utgjordes av återkommande översvämningar. De förhållanden som blev ohållbara 1650 hade vållat svårigheter redan tidigare. Stratigrafiskt sett är det svårt att avgöra huruvida vissa ombyggnader, rent av utskiftningar, av byggnader i den västra raden tomter skall skyllas på regnen detta år. Kanske bör åtgärderna kopplas mot tidigare händelser? I flera fall har nästan nybyggda hus ändrats radikalt eller rent av rivits. Bästa dokumentationen har vi från hus 401 på tomt 208 där förloppet har kunnat klarläggas i detalj. Detta är extra intressant eftersom det handlar om en byggnad som överlevt katastrofen 1650. Slutet på bebyggelsens fas 2 utgör ett illustrativt exempel på en situation där vår dokumentation ger en god, men ändå inte tillräcklig upplösning. Vi har geoarkeologiska observationer av en flora som till och med trivs i stillastående; långlivade vattensamlingar (Heimdahl 2009:17). Vattenavsatta svämlager har också noterats på några enstaka ställen. Det finns dessutom föremålsfynd av svallad karaktär, men de har antagligen kommit till kvarteret Diplomaten i fyllnadsmassor, tagna invid en strand.

Bebyggelsen under fas 2 – Det fullt utbyggda kvarteret 1640–1650

Den tomtnummering som anges i detta avsnitt följer en rekonstruerad ursprunglig tomtnummering.

GÅRD 208. Den äldsta fasen av skräddargården 401:1 utgjordes av bostadshuset, uppfört år 1635 samt ett förrådshus. Dessa båda utrymmen utgjorde de innersta delarna av en sammanhängande huskropp som sträckt sig ytterligare ca sex till åtta meter västerut, fram till Missionsgränd. I bostadsdelen fanns minst två uppvärmda rum med plankgolv, varav det östra fungerat som kök.

FIGUR 58. Fas 2 – Det fullt utbyggda faktorikvarteret efter att de sista gårdarna tillkommit kring 1637–38.

FIGUR 59. Hus 349 – ett knuttimrat fähus i tomt 209.

GÅRD 209. På tomt 209 fanns ett enkelt, knuttimrat fähus med plankgolv, hus 349. I detta avseende skiljer sig denna fastighet från mönstret, där hantverksgårdarnas små tomter vanligtvis inte ger plats till några fähus eller stall.

GÅRD 210. På tomt 210 undersöktes de inre delarna av bostadshuset 350, som fick en dendrokronologisk datering till

FIGUR 60. Hus 400:1 – tvåvåningshuset i tomt 218. Lagerhus och vävstuga, snarare än bostad.

1629. Huset har varit försett med eldstad och rymt minst två rum. Det är anmärkningsvärt att denna byggnad bröt mönstret genom att inte ha varit uppförd längs tomtens norra gräns, utan istället har placerats i dess mitt.

GÅRD 211. Verkstadsbyggnaden hus 402:1 kan också ha fungerat som bostad. Genom att dess gavel anpassats till sträckningen för anläggningsvägen A41028 fick denna byggnad en relativ datering, eftersom vägen i sin tur anslöt till passageområdet genom tomt 213 och de byggnader som där funnits från mitten av 1620-talet.

GÅRD 212. Gårdstomten var belägen utanför 2007 års undersökningsområde. Alla byggnadslämningar har förstörts då källarnerfarten till stadsbiblioteket grävdes ut på 1960-talet.

GÅRD 213. Inom den ursprungliga tomt 213 undersöktes en stallbyggnad med tidig datering, hus 363, som var belägen utmed den västra tomtgränsen. Fynd av ett betsel stärker tolkningen av husets funktion. Intill den östra tomtgränsen låg ytterligare en nord-sydligt orienterad byggnad, hus

405. Här fanns en stor ugnskonstruktion på vars botten feta sotlager påträffades. Detta rum i den östra längan har fungerat som gårdens kök.

Det är anmärkningsvärt att denna tomt redan i ett så här pass tidigt skede försetts med två parallella längor. Gårdsmiljön har därigenom blivit mycket trång.

GÅRD 214–216. Inga lämningar av bebyggelse från denna fas var tillgängliga inom undersökningsytan 2007.

GÅRD 217. Längs tomtens norra gräns fanns en större byggnad, den flerfunktionella längan hus 384. Detta har varit gårdens huvudbyggnad som rymt både bod, arbetsrum och fähus, möjligtvis också bostad. Huset är dendrokronologiskt daterat till efter 1625. Huset undersöktes under svåra förhållanden i slutskedet av 2007 års grävning och har blivit slutgiltigt tolkat först i efterarbetet.

GÅRD 218. På tomt 218 uppfördes kvarterets första och under lång tid enda tvåvåningshus, längan 400:1. Detta hus avvek från övriga tidiga byggnader genom sin kraftigt utförda stengrund som dessutom placerats

FIGUR 61. Hus 359 – stallet i tomt 218. Två rum och ett portlider.

på en väl utförd terrassering. Längan har haft flera rum försedda med plankgolv. I det östligaste som vätt ut mot Målargatan fanns en mindre eldstad, annars förefaller huset ha saknat uppvärmning i detta skede. Byggnaden har tolkats som ett lagerhus försett med arbetsutrymme, snarare än som ett regelrätt bostadshus. Dendrokronologiska dateringar till år 1624 och år 1637 finns från detta hus, där den yngre troligen ligger nära byggnadens uppförande.

Längre in i tomten fanns ett stall försett med port- eller vagnslider, hus 359, och ett mindre skiftesverkshus med jordgrävda hörnstolpar, hus 368.

GÅRD 219. På tomt 219 fanns den vinkelbyggda längan hus 404:1/354 längs tomtens norra långsida respektive ut mot Målargatan. Liksom i grannhuset kan uppvärmningsmöjligheterna tyckas ha varit otillräckliga för ett bostadshus. Det är intressant att man i detta tidiga skede uppfört en byggnad utmed gaturummet; ett hus försett med portlider. Regelrätta gatuhus blev annars vanliga först under fas 5, det vill säga en bit in i 1700-talet. Dessutom skulle man frånga denna lösning även i gård 219, eftersom den nya

huvudbyggnaden, hus 404:3 i gjuterigården uppfördes enligt det gängse mönstret med en stor huskropp utefter tomtens nordgräns.

Längst in i tomten fanns fähuset/stallet hus 336, en byggnad med två närmast kvadratiske rum på ömse sidor om ett öppet port- eller vagnslider. Man kan notera att planlösningen här påminde mycket om motsvarande byggnad i granngården, hus 359. Uppenbarligen har husen haft samma funktion. Hus 336 daterades dendrokronologiskt till efter år 1627. I tillägg till dessa byggnader fanns även mer svårbestämda byggnadsrester mellan hus 404:1 och hus 336. Utifrån de fragmentariska resterna är det svårt att närmare beskriva denna hypotetiska byggnad, men det kan röra sig om ett lättare hus som antingen rivits noga eller aldrig byggts klart.

GÅRD 220. Längs norra tomtgränsen till tomt 220 fanns en lång, sammanbyggd huskropp, hus 340/365. Lämningarna var förhållandevis välbevarade i den östra delen, men desto mer sargade av gjuteriets verksamhet och senare byggarbeten längre in i tomten. Trots detta kan en länga med minst fem rum rekonstrueras. Två dendrokronolo-

FIGUR 62. (Överst) Hus 368 – litet förrådshus i tomt 218. Skiftesverksväggar och jordgrävda hörnstolpar.

FIGUR 63. Hus 336 – stallet i tomt 219. En god parallell till hus 359!

FIGUR 64. Hus 340 – golv i huvudbyggnaden på tomt 220.

giska dateringar från denna hustomt hamnar på samma år, nämligen 1637. Fyndmaterialet, bland annat ett nystan med metalltråd till broderier, talar för att man sysslat med någon form av textilt hantverk även i denna gård.

Längst in i tomten låg de fragmentariska resterna efter ett nord-sydligt orienterat fähus/stall, hus 352. Allt sammantaget finns det mycket som överensstämmer mellan granntomterna 218, 219 och 220, både vad det gäller byggnadsbeståndet och dateringarna.

Första brytpunkten. Översvämningarna 1650

Vi känner till att Tyska maden drabbades av förödande översvämningar år 1650 som en följd av långvariga regn (JH III 1919:331). Vad innebar översvämningkatastrofen i realiteten för kvarterets invånare? Vilka överensstämmelser finns mellan uppgifter i de skriftliga källorna och vad som dokumenterats arkeologiskt?

Övergivande

I tomt 210 övergavs bostadshuset 350 och det återuppbbyggdes inte. Istället kom de ursprungliga tomterna 210 och 211 att slås samman, varvid 210 övergick till att brukas som trädgård under ett sekel framöver. Rimligtvis har det varit enkelt att överta en dräkt ödetomt och omforma den till en odlingsyta i staden.

I tomt 209 kan ersättandet av fähuset 349 med hus 337 eventuellt kopplas till översvämningarna 1650. Även om det inte är givet att nybyggnationen skedde som en direkt följd av dessa händelser kom den undersökta delen av tomten i alla fall senare (fas 3–4) att stå öde för en tid. En viktig orsak till detta bör ha varit problem med vatten.

Samma resonemang kan gälla för den ursprungliga tomt 211. Det tidiga verkstadshuset 402:1 hade uppförts redan då anläggningsvägen utnyttjades. Efter 1650 revs denna byggnad, varefter den kraftiga timmerterrass som avgränsade tomt 211 mot söder uppfördes och ytan fylldes med sand. Rimligtvis har man valt att höja markytan för att kunna bygga hus 402:2 på en torr nivå.

Radikala åtgärder

Omfattande reparationer i översvämningens spår finns be-lagda från gård 208. Här valde man att höja golvnivåerna, något som dokumenterats genom spåren efter upptagna

dragare med svämsand i avtrycken. Över den äldre golvnivån påfördes sand, varefter nya golv på högre nivå lades in i hus 401:2. Det ursprungliga förrådsdelen ersattes och över de äldre lämningarna lades rejäla risbäddar & sandlager ut.

Kraftiga ändringar skedde också i gård 211, där husresterna efter 402:1 täcktes av påförda sandlager. Längs tomtens södra gräns byggdes en kraftig terrasskant av timmer för att hålla de kompletterande utfyllnadsmassorna på plats. Ovanpå denna nyskapade markyta uppfördes så hus 402:2, en snickeriverkstad vars mullbänk i sig antyder behovet av isolering.

Tolkning

Gårdarna i den västra raden, det vill säga de små faktoritomterna, drabbades mycket hårt av översvämningarna 1650. Även om det bara är gård 210 som direkt slagits ut vid detta tillfälle, förändrades kvarterets struktur på flera avgörande vis.

Bara i gård 208 verkar den ursprungliga brukaren ha kunnat sitta kvar i orubbat, om än reparerat bo. De inre delarna av tomt 209 kan ha stått öde eller obebyggt för en tid, innan fähuset 337 ersatte sin föregångare hus 349. För två av de ursprungliga tomtarna, 210 och 211, skedde en sammanslagning och partiell omläggning till trädgård med såbäddar, det vill säga odlingen accentuerades i kvarteret. Allt detta ledde till att en tidigare enhetlig bebyggelsestruktur i den västra gårdsraden bröts upp. Kontrasten mellan dessa katastrofdrabbade fastigheter och deras tämligen opåverkade grannar i öster blev än mer påtaglig.

Frågan är hur väl dessa problem sammanfaller med vantmakeriets nedgång? Rimligtvis finns en koppling, eftersom vantmakeriet i detta skede förde en tynande tillvaro. En naturkatastrof som drabbat en redan sårbar verksamhet kan ha utgjort droppen som fått bägaren att rinna över. Den avflyttning från översvämmade tomter som omtalas i den kända klagoskriften från 1650 skulle mycket väl kunna sättas i samband med textilarbetarna och en fortgående minskning av hantverkare med främmande bakgrund på Tyska maden:

Hus och gårdar som fattigt borgerskap på maden med allra sina största expenser uppbyggt hafva, äro alldeles i vattnet sänkte, så att en del hafva övergifvit sina hus och tomter. (JH III 1919:331)

Skrädderiet i tomt 208 levde dock vidare och verksamheten klarade efterspelet till översvämningsskatastrofen. Utifrån fyndmaterialet kan man våga anta att skräddaren inte varit lika direkt anknuten till faktoriet som exempelvis en vävare. Hans kundkrets fanns kvar och hans kompetens var fortfarande efterfrågad i adelns, ämbetsmännens och

kyrkans Sverige. Däremot vek efterfrågan kraftigt på massproducerat ylletyg när armén efter den Westfaliska freden 1648 inte längre låg i fält.

En intressant forskningsuppgift i en vidareförd studie över Tyska madens historia vore att eftersöka vad som kan finnas kvar av vantmakeriets räkenskaper. Finns det till exempel skriftliga uppgifter som redogör för de förluster som faktoriet vållats av naturkrafternas spel?

De problem med återkommande översvämningar i stadsdelen som funnits sedan bebyggelsen etablerades kom nu till mer allmän kännedom genom borgerskapets klagoskrifter. Ledde detta till att Tyska maden fick ett sämre rykte redan i detta skede; det vill säga från 1600-talets mitt och framåt?

Fas 3 – Stillestånd & tillbakagång 1650–1680

De verkliga konsekvenserna av översvämningsskatastrofen 1650 är inte helt lätta att överblicka. Vi har kunnat konstatera att ett reellt övergivande faktiskt har inträffat inom vissa tomter i kvarteret Diplomaten. Det var främst fastigheterna i den västra gårdsraden som drabbades, eftersom de vilade på tunnare utfyllnadslager än granntomterna utmed Målargatan. Eftersom dessa gårdar (nr 217–220) var de sista som anlades inom faktoriets område, är det rimligt att man dragit lärdom av erfarenheterna från tidigare perioder med översvämningar. Som en konsekvens av detta resonemang borde gårdarna i kvarteret Dolken vilka anlagts först av alla, ha drabbats minst lika svårt 1650 som de västra tomtarna i kvarteret Diplomaten. Den ursprungliga markytan låg på ungefär samma nivå inom hela Tyska maden (+/- 0,7 m). Här finns antagligen en bit av verkligheten bakom uppgifterna om fränflyttade gårdar i översvämningarnas spår (jfr JH III 1919:331).

Samtidigt får man inte heller glömma bort att vantmakeriet vid denna tidpunkt närmade sig nedläggning i vilket fall som helst. Fredstider innebar minskat intresse för rustningsanknutna verksamheter och färre beställningar. Samtidigt möjliggjorde fred på kontinenten att den tyskättade personal som ännu var knuten till faktoriet kunde göra allvar av planerna på att resa hem. Rimligtvis insåg de flesta att produktionen stod inför nedläggning. Så kom då översvämningarna som ytterligare en spik i kistan och processen påskyndades.

Tolkning

Kring mitten av 1650-talet kan faktoriområdet ha tett sig som ett delvis öde och förött produktionslandskap. Tomma hus och ödetomter där vattenskadade byggnader rivits undan har omgivit dem som likt skräddaren i tomt 208 valt att stanna kvar. Idag skulle man närmast tala om

spår efter en genomgripande strukturomvandling; den period av stillestånd och tillbakagång som brukar följa på nedläggningen av en större arbetsplats.

Vad som reellt sett utmärkt perioden från 1650 och två till tre decennier framåt var snarast förfall och överksamhet. Detta förhållande kan indirekt spåras arkeologiskt i de omfattande reparationer och ombyggnader som företagits snart sagt överallt så fort som hjulen på nytt börjar snurra i samband med Skånska Kriget och dess efterspel. Efter att byggnaderna hade negligerats under en halv mansålder fanns det säkerligen mycket på Tyska maden som behövde åtgärdas!

I detta sammanhang passar också de fynd av baltiskt ursprung som gjordes i hus 374 på tomt 218 väl in (kapitel 10, Pettersson 2009a). Eftersom föremålens post quem-datering ligger i mitten av 1650-talet finns möjliga kopplingar dels mot Vantmakeriets avveckling, dels mot den ryska inmarschen i svenska Baltikum sommaren 1656 (Englund 2000:412ff). Om föremålen förts med från Estland eller Lettland av personer som flytt undan kriget och råkat komma till Jönköping, fanns det möjligheter till inkvartering på det övergivna faktoriområdet.

Bebyggelsen under fas 3, 1650–1680

GÅRD 208. Skräddaregården reparerades och fick nu höjda golv som ett skydd mot nya översvämningar, hus 401:2. Annars fortgick verksamheten till synes obehindrat. Detta förhållande borde indikera att hantverkaren inte varit direkt knuten till vantmakeriet, utan klarat sig förbi faktoriets avveckling. Alternativt har han valt att i likhet med många av stadens pistolsmeder efter 1720 bli sin egen när förhållandena på faktoriets ändrades till det sämre.

GÅRD 209. Fähuset/ stallet hus 337 ersatte den äldre byggnaden med samma funktion på samma plats i tomten. Rimligtvis sker detta som en följd av översvämningarna 1650.

GÅRD 210. Bostaden hus 350 revs utan att ersättas. Tomten, i alla fall dess inre delar, övergick därefter till att brukas för odlingsändamål. Detta markutnyttjande bestod under hela det följande seklet.

GÅRD 210 N (URSP. 211). En kraftig terrasskant av timmer i den södra tomtgränsen stabiliserade en utfyllnad med sand på vilken verkstaden (snickeriet) 402:2 uppfördes som en ersättning för den äldre byggnaden 402:1 vilken skadats av översvämningarna. Eftersom fyndmaterialet från dessa båda byggnader delvis är sammanblandat är det svårt att

avgöra när denna nybyggnation verkligen skett. Myntdateringar antyder dock ett nära samband, varför hus 402:2 räknas till fas 3, om än med viss osäkerhet.

GÅRD 212 (= EG. 213). Det finns inga spår av någon byggnad som avlöst stallet 363. Däremot förefaller markytan i tomtens södra del att ha höjts även här för att fungera som gårdsplats. Kökslängan hus 405 förblev i bruk.

GÅRD 214–216. Inga lämningar av bebyggelse från denna fas var tillgängliga inom undersökningsytan 2007.

GÅRD 217. Möjligen startade denna tomts försämrade status redan i fas 3. Det finns inga klara belägg för att huvudbyggnaden hus 384 genomgått några förändringar eller reparationer. Den kan ha rivits redan under dessa år eller lämnats öde att förfalla.

GÅRD 218. I längan 400:1 påträffades de fynd med baltisk anknytning som omtalats ovan. Huset har också tolkats

FIGUR 65. Fas 3 – stillestånd och förfall efter Vantmakeriets nedläggning.

som ett möjligt lagerhus i två våningar, uppfört för faktoriets behov. Under sin fortsatta existens präglades detta stora och välbyggda hus av påfallande många ombyggnader, vilka genererat ett antal underfaser. Dessa åtgärder bör ha utförts dels i syfte att anpassa byggnaden till nya uppgifter, dels för att stoppa och åtgärda ett långvarigt förfall.

GÅRD 219. Det ursprungliga huset 404:1 och dess portlänga 354 fanns antagligen kvar. En ombyggnad av dess östra del (hus 404:2) kan antingen ha skett nu, eller i begynnelsen av fas 4. Men huset skulle dock snart ersättas, trots att byggnaden vid detta tillfälle bara varit omkring 40 år gammal. Detta är ett tecken på förfall så gott som något! Fähuset/stallet hus 336 har funnits kvar längst in i gården.

GÅRD 220. Den ursprungliga längan 340/ 365 försvann allra senast i samband med den tomtsammanlagning som skett vid etableringen av gjuteriet kring år 1700. Valde man att lokalisera verksamheten hit till kvarteret Diplomaten för att det fanns möjligheter att förvärva extra utrymme? Vilket man kunnat göra i ett område karaktäriserat av konkurrenssvaga verksamheter och billiga, förfallna hus.

Fas 4 – Nya konflikter – ny expansion 1680–1720

Efter åren av stillestånd krävdes det en ny storkonflikt för att hjulen på nytt skulle börja snurra i Jönköping. Tillfället kom i och med det katastrofala Skånska Kriget år 1675–77. I dess efterspel skulle allt vad som förlorats av material ersättas, samtidigt som krigsmakten reformerades. Med inrättandet av Indelningsverket skapades en ny sorts armé med reguljära territoriella förband. Som ett led i effektiviseringen infördes för första gången enhetliga uniformer och man tog fram standardiserade vapen. I detta sammanhang bör man se de förändringar som Jönköpings vapenfaktori genomgick med etableringen av Huskvarnaverket och Joachim Ehrenpreus insatser som faktor under åren 1695 till 1714. Under Erik Dahlberghs tid i staden gjorde man också ett nytt försök att starta klädesproduktion, men det ledde ingenvart (JH III 1919:180)

Annars innebar perioden med först upprustning, från år 1700 ren krigsproduktion under de långa år Det Stora Nordiska Kriget varade, en guldålder för faktoristaden Jönköping. Dess fästningsfunktion hade mer eller mindre fallit bort, dels för att staden sedan 1658 inte längre hade ett utsatt läge nära gränsen, dels för att Karl XII inte satsade resurser på rikets fästningar. Offensiv krigsföring var dagens

FIGUR 66. Hus 400:2 – en ombyggnad eller reparation av lagerhuset.

modell, något som gynnade faktorierna i hemlandet. Även den mest lysande seger innebar stora tapp i manskap och utrustning, resurser som måste ersättas.

Även under motgångsåren på 1710-talet producerade rustningsindustrin på högvarv. Det blev emellertid allt tydligare att landets resurser tänjts till – och förbi – bristningsgränsen. Ekonomin befann sig i fritt fall och alltfler råvaror blev bristmaterial. Efter kungens död vid Fredrikshald 1718, de ryska härjningarna längs östkusten och till sist freden i Nystad 1721 var stormaktsväldets tid förbi. Rustningsindustrin på platser som Jönköping drogs ohjälpligt med i militärstatens fall. Det skulle krävas nya idéer och en annorlunda inriktning för att få ekonomi och näringsliv på fötter igen.

Tolkning

Runt om i Jönköping har spåren efter det sena 1600-talets guldår kunnat konstateras. Vanligtvis handlar det om att en avstannad utbyggnad plötsligt tar fatt på nytt, som i kvarteret Apeln (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.) och kvarteret Ansvaret (Nilsson och Stibeus 1992:46). Här skedde nya utbyggnader i Munksjön i ett flertal tomter; det var uppenbart att man nu åter behövde utrymme att expandera på. I vapensmedsgårdarna intill Smedjegatan nyuppfördes verkstäder och pistolsmedjor.

De förändringar man kunnat följa på kvarteret Diplomaten visar hur en period av stillestånd, rent av tillbakagång och förfall, följt på vantmakeriets avveckling. Denna trend bröts när nya beställningar från kronan väckte stadens produktion till nytt liv. I två av kvarterets gårdar revs de ursprungliga huvudbyggnaderna (tomt 217 och 220) efter en tämligen kort funktionstid. Detta bör tolkas som att husen fått förfalla alltför länge. Den

FIGUR 67. Hus 333 – det nya gjuteriet i tomt 219. Uppfört kring år 1700. Den ljusa sanden har varit sättsand för ett hållgolv. I mitten fundamentet till den stora ässjan med dess arbetsbänk.

stora längan i gård 218 reparerades däremot, men så var detta ju redan från början områdets största och mest påkostade byggnad.

Introduktionen av en helt ny verksamhet – gjuteriet i gård 219 – är dock vad som står ut. Dels för att man genomförde en sammanslagning av tomtmark för att kunna erhålla det utrymme som krävdes, dels för att hela anläggningen ger så tydligt intryck av långt driven professionalism. Det är också av stort intresse att man, som Ole Stilborg kunnat konstatera i sin analys på gjutformsmaterialen (Stilborg 2008b:20), tillverkade bronsgrytor utan ben i detta gjuteri. Här bedrevs alltså en verksamhet med månghundraåriga traditioner i Jönköping och denne arvtagare till grytgjutarna på Väster rationaliserade bort benen på sina produkter. Varför? Fynd av benställ i smidesjärn från granngårdarna antyder att gjuteriet i gård 219 producerat också för den lokala marknaden (se figur 152). Men brons var en strategiskt viktig råvara som man sparade på eller ransonerade i krigstider. I det sammanhanget passar gjuteriets benlösa grytor väl in; som en illustration av den bristsituation som rådde i Sverige under senare delen av Karl XII:s regeringsår.

Bebyggelsen under fas 4, 1680–1720

GÅRD 208. Verksamheten i gården fortsatte även under denna period. Dess tredje generation, hus 401:3 representerade snarare ytterligare en ombyggnadsfas eller genomgripande renovering än en egentlig nybyggnation. Utifrån fyndmaterialet finns det inget som tyder på någon direkt förändring i verksamhetens inriktning, även om den rimligtvis nu bör ha drivits i annan regi.

GÅRD 209. Fähuset 337 försvann under denna fas. Under en period – ovisst hur länge – har tomtens inre delar fungerat som virkesupplag. Denna observation stämmer väl överens med osäkra uppgifter ur 1692 års husförhörlängd om att gården vid detta tillfälle ägts av en Jean Persson vars yrke anges till ”snickare”. Under senare delen av fas 4 uppfördes också den äldsta fasen av ekonomilängan hus 300 som varit försedd med en stor eldstad i det västligaste rum som undersöktes.

GÅRD 210. Tomten har brukats som trädgård under hela denna fas. I anslutning till de undersökta såbäddarna påträffades så kallade nödmynt från Karl XII:s regeringstid.

Dessa mynt är goda dateringshjälpmedel på grund av sin korta cirkulationstid. Samtidigt utgör de väl omgrävda lagren i en trädgård sällsynta tänkbara sammanhang för pålitliga stratigrafiska observationer.

GÅRD 210 N (= EG. 211). Verksamheten i snickeriet hus 402:2 fortsatte, sannolikt i stockmakaren Jöns Bergs regi, eftersom han står upptagen som ägare i 1692 års husförhörslängd. Problemet är bara att Berg då skrivs till tomt 211. De arkeologiska observationerna stöder dock att den yta där hus 402:2 stått verkligen är identisk med tomt 211 i en ursprunglig tomtindelning.

GÅRD 212 (= EG. 213). Den stabilt byggda kökslängan hus 405 förblev i bruk under fas 4. Här och i övriga tomter i den norra raden fanns en disponering av bebyggelsens funktioner som mycket påminde om förhållandena i kvarteret Apeln (se Pettersson 2007:117, figur 4). Bod och bostad följdes av en köksdel försedd med en stor bakugn.

FIGUR 68. (Överst) Fas 4 – Kvarteret under Det Stora Nordiska Krigets tid. Rustningsekonomens sista blomstring.
FIGUR 69. Hus 407 – tvårummsbyggnad i den tillfälliga tomten 216.

FIGUR 70. Hus 404:3 - bostad och verkstad i gård 219.

GÅRD 214. Gavelpartiet till en nord-sydligt orienterad ekonomilänga, hus 381, påträffades i västra delen av tomt 214. I dess östra del fanns parallell huskropp, hus 380. Av de två rum som kunde undersökas i denna byggnad hade det södra haft förrådsfunktion, medan det norra haft ett hållgolv lagt i sättsand. Detta förhållande, tillsammans med rummets läge i gården, skulle kunna ge en svag antydan om att gårdens köksfunktioner varit förlagda hit.

GÅRD 216. Gård 216 har för en kortare period fungerat efter en uppdelning av den ursprungliga tomten 215 på två mycket små tomter. Längs dess västra vret fanns en nord-sydligt utlagd kökslänga, hus 347 som varit försedd med en stor eldstad i sitt sydligaste rum. Ytterligare en byggnad har funnits på gården, nämligen bostadshuset 407, en tvårumsbyggnad på stenfoot, vars gavel vätt ut mot Målargatan. Fynd av en tyskproducerad fingerborg och en svarvad trätallrik antyder också husets boendefunktion.

GÅRD 217. Byggnadshistorien för denna fastighet är komplicerad och svårtolkad. Antagligen fanns den stora huslängan 384 ännu kvar, i alla fall under början av fas 4. Det förefaller också sannolikt att den kompletterats med den smala ekonomilängan hus 345, eftersom dessa båda huskroppar slutit så väl an till varandra. Vissa svårtolkade konstruktioner under denna södra byggnad, tyder på att det också funnits en förhållandevis lättbyggd föregångare till hus 345, vilken i så fall borde kunna placeras i fas 2 eller 3.

Viktigare är emellertid att själva huvudbyggnaden, hus 384, rivits någon gång under denna period. Huset fick ingen ersättare. Istället förvandlades tomt 217 till en sorts resursyta i kvarterets nordöstra del. Utan fastboende ägare

har den sannolikt hyrts ut och brukats till olika ändamål. I ett senare skede ser vi hur grannarna strävat efter att kunna dela upp tomt 217 mellan sig. Det är möjligt att detta tagit sin början redan i fas 4.

GÅRD 218. Under fas 4 skedde ingen mer genomgripande förändring av bebyggelsens struktur på tomt 218. Husen bibehölls, men framförallt huvudlängan hus 400 genomgick flera reparationer eller ombyggnader (jämför hus 400:2 i bilaga 1). Delvis kan detta ha berott på att underhållet tidigare varit eftersatt, så att man nu verkligen behövde reparera eller också har nya verksamheter krävt ändringar. De timrade ekonomibyggnaderna längst ner i gården bättrades på, men behölls.

GÅRD 219. Omgestaltningen av tomt 219 skedde kring år 1700 och utgör den kanske mest radikala förändring som någon av de undersökta gårdarna genomgick. Nu infogades den norra hälften av tomt 220 för att skapa mer utrymme inför etableringen av gjuteriet, en åtgärd som är väl belagd från undersökningar av andra gjuteritomter från denna period (se Bäck 2006:37). Den gamla nordlängan ersattes av en nybyggnad i flera rum försedd med stora eldstäder, hus 404:3. Detta hus har tolkats som innehållande både bostad, köksdel och lagerutrymme.

I väster förlängdes stallet 336 in över den nytillkomna tomtmarken. Den största förändringen utgjordes emellertid av själva gjuteriet, hus 333, en kvadratisk byggnad försedd med en stor central arbetshärd med murad bänk, det vill säga gjuteriets smältplats. Öster om hus 333 fanns en sandfylld gjutkasse där gjöten satts ner för att svalna. Hela gårdsanläggningen gav ett rationellt, påkostat och väl genomtänkt intryck – en fungerande miljö för ett avancerat hantverk.

FIGUR 71. Hus 333 – gjuteriets hjärta. Fundament till ässja och arbetsbänk; själva smältplatsen!

GÅRD 220. Under början av fas 4 har gård 220 sannolikt fungerat självständigt och byggnadsbeståndet har bibehållits, i alla fall så långt det varit möjligt att avgöra arkeologiskt. Kring sekelskiftet 1700 har fastigheten delats upp och dess norra hälft har övertagits av gård 219. I samband med detta, om inte tidigare, har hus 340 rivits till grunden. På dess plats uppfördes nu istället gjuteriet hus 333 med sina anslutande anordningar.

Andra brytpunkten – Fredsslutet 1721

Freden i Nystad 1721 gjorde slut på det svenska stormaktsväldet – eller rättare sagt på Sverige som en betydelsefull militär aktör i Nord- och Centraleuropa. Revanschlusten fanns dock kvar i samhällets ledande skikt ända fram till förlusten av Finland nästan ett sekel senare. Detta var den politiska ramen kring brytpunkt nummer två i kvarteret Diplomaten. Den ekonomiska kollaps som Karl XII's äventyrliga utrikespolitik lett fram till var emellertid vad som i grunden förändrade samhället.

Från att under ett helt sekel ha varit direkt involverat i kronans ansträngningar, med upp- och nedgångsfaser diktade av perioder med krig eller fred, skulle nu rustningsstaden Jönköping utvecklas mot ett mer civilt tillstånd. Betydelsen av krigsmaktens beställningar minskade, samtidigt som det utflyttade vapenfaktoriet genomgick kriser och till sist övergick i privat ägo (Klingnéus 1997:61, Karlson 1996:71). I dess ställe kom produktion inriktad främst på stadens och regionens behov. Etableringen av krukmakerier inne i tätbebyggelsen kan ses som ett led i denna process. Tidigare kan produktionen av lerkärl ha fungerat närmast som ett landshantverk, gärna med verkstäderna lokaliserade i råvarans närhet.

Till skillnad från katastrofer som översvämningarna 1650 eller eldsvådan 1790, innebar denna brytpunkt inga plötsliga, spektakulära omställningar i bebyggelsen. Däremot finns alla tecken på en ganska långsam, men stadigt fortskridande förändring synliga i materialet från kvarteret Diplomaten. Dels handlar det om verksamheter som utfasats till förmån för andra som passat bättre in under nya ekonomiska och politiska förutsättningar. Dels handlar det om fyndmaterial som antingen ger en ögonblicksbild av krisens natur likt Karl XII's nödmynt, eller visar på ett öppnare samhälle som den ostindiska importkeramiken. Utvecklingen i framför allt gård 218/30 och 219/31 illustrerar denna utveckling mycket väl.

Förändringen kom obevakligt. Kronans storslagna projekt, fästningsstaden med dess hårt kontrollerade krigsproduktion, förvandlades till en administrativ centralort och garnisonsstad i det inre av landet.

Fas 5 – Nyorientering mot civila tider 1720–1790

När det gäller bebyggelseutvecklingen under fas 5, det vill säga perioden mellan fredsslutet 1721 och stadsbranden 1790, är det viktigt att hålla i minnet att resultaten egentligen bara härrör från tre tomter. Den västra gårdsradens huvudsakliga bebyggelse har legat ut mot Missionsgränd i väster, medan bostadshus och bodar på de norra tomterna vätt ut mot Slottsgatan. I det förstnämnda fallet har lämningarna förstörts i samband med uppförandet av Stadsbiblioteket, i den senare ligger vad som återstår begravt under det utökade gaturummet. Bara i tomterna 29 (217), 30 (218) och 31 (219) var det möjligt att följa hela bebyggelsestrukturen i en komplett stadsgård. På övriga ytor handlar det om bakgårdsarealer med fähus och enklare förrådsbyggnader.

Två verkstadslokaler fanns emellertid i den västra gårdsraden; snickeriet (hus 402:2) i tomt 210 som drivits vidare, samt utrymmen i hus 300 på granntomten 209 som dock kan ha fungerat enbart för gårdens egna behov. Dessutom fanns under denna period välskötta såbäddar och enklare trädgårdsskjul i södra delen av tomt 210; vad som under periodens lopp kom att brytas ut till tomt 24.

Lämningarna i den norra tomtraden omfattade dels ännu mindre ytor tillgängliga för undersökning 2007, dels har de varit föremål för omregleringar och utvidgningar under 1700-talet. I detta område har gränserna flyttats fram och åter, vilket medför att det inte varit helt lätt att avgöra vilka tomter de påträffade huslämningarna egentligen tillhört. Klart är i alla fall att man tycks ha strävat efter att utvidga sin tomtareal in i kvartersmarken, kanske för att nu kunna få plats med fähus och såbäddar. Samma osäkerhet märktes i det skriftliga källmaterialet där det stundtals var svårt att veta vilka fysiska ytor de angivna tomtnumren egentligen syftar på (se bilaga 5).

Förändringarna påverkade också i högsta grad den norra tomten i den östra gårdsraden, nummer 217/29. Det är rent av osäkert om det överhuvudtaget funnits någon riktig huvudbyggnad i denna gård under merparten av 1700-talet. Istället förefaller grannfastigheterna i norr att tidvis ha kunnat utnyttja denna tomt, antingen gemensamt eller utifrån någon form av uppdelningsprincip. Ett talande belägg för detta utgjordes av det portlider som sekundärt öppnats genom stall- och förrådslängan hus 381 i gård 214/28. Lika talande var att den tydligaste byggnadslämningen inom själva tomt 217/29 utgjordes av en smal bodlänga längs tomtens södra långsida, hus 345/382 som eventuellt kompletterats av ett stolpburet skärmtak in över gårdsplanen. Längst ner i tomten, på dess nordvästra del, fanns också en odlingsyta.

FIGUR 72. Keramikens förutsättning. Timrad förrådskasse i tomt 218. Innehöll lerråvara.

Tomt 30 omvandlades vid mitten av 1720-talet i och med introduktionen av ett nytt hantverk; krukmakeri och efterhand kakelproduktion. Eftersom produktionen krävde speciella anläggningar bör ägaren Magnus Soph ha investerat i en verkstad försedd med lämpliga ugnar det första han gjorde. I nuläget är det inte klarlagt vilken verksamhet som bedrevs i gård 30 innan Soph tog över; obekräftade uppgifter och vissa fynd antyder någon form av klen- eller finsmide. Verkstaden 324 med dess stora ugn bör emellertid huvudsakligen ha utformats utifrån krukmakeriets behov, även om delar av en äldre byggnad ingått. Under följande decennium förnyades även bostadslängan 400:3; sannolikt nyuppfördes även stall- och förrådsbyggnaden 311 under denna tid. Resultatet framstår som en genomtänkt, rymlig och väl fungerande produktionsmiljö där även rurala inslag i form av viss djurhållning ingick. Det sistnämnda är kanske inte så konstigt, eftersom verkstadens produkter såldes långt bortom stadens gränser. Därför borde en eller ett par hästar ha funnits att tillgå som rid- eller dragdjur åt hushållet.

Den sydöstligaste undersökta gården på tomt 31 genomgick en påtaglig metamorfos under 1700-talets lopp. Inriktningen på metallhantverk bestod, om än i annan form och på en lägre teknisk nivå än i det tidigare gjuteriet hus 333. Den efterföljande verkstadsbyggnaden hus 330 låg på samma plats, men bestod mest av en större eldstad under tak. Mer noggrant uppförda var däremot hus 404:4, gårdens norra länga, och gatuhuset 317. Med den sistnämnda byggnaden slöts gården mot gaturummet så att kommunikation och insyn begränsades till ett portrum. Med ledning av de förhållandevis klen utförda stensyllarna bör dessa byggnader huvudsakligen ha varit uppförda i ett plan. En märklig detalj utgörs av de stora

jordgrävda stolpar som fanns i anslutning till en förändring av grunden till hus 317. De bör tolkas som tecken på ett tillfälligt avbrott i bygget av husets mittparti – eller som stagnation av en gavel i en tvåvåningsbyggnad, eftersom husgrunden mellan portrummet och dessa stolpar lagts med mycket större stenar.

I den anslutande södra längan, hus 319, hade ett mycket kraftigt fundament till skorsten och ugnar murats upp. Av speciellt intresse är att man till den nyuppförda gatulängan 317 gjort sig besväret att gräva en så kallad bassänggrund (jämför s. 99) – en konstruktionstyp som noga dokumenterades i kvarteret Apeln 2004 (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.). Där kunde det konstateras att denna rätt avancerade typ av husgrund verkade vara förbehållen bostadshus, samt att dateringen var senare delen av 1700-talet. Detta motsvarar väl den tidpunkt då den första generationen byggnader på maden kunde vara mogna för utskiftning. Avsikten har varit att isolera mot markfukt genom att skapa en noga tätad och sandfylld bassängliknande grop fylld med torr sand under bostadens golv.

Tolkning

Under 1700-talets gång, det vill säga motsvarande bebyggelsens fas 5, skedde viktiga omställningar i kvarteret. Grunden till detta är egentligen en fortlöpande civilisering av produktion och ekonomi i staden som helhet, något som i sin tur sammanhänger med att stormakts tiden fått ett brått slut kring 1720. Istället för en tillverkning inriktad på behoven i en militärstat var det nu efterfrågan lokalt i regionen som blev utvecklingens viktigaste drivkraft. Etableringen av det Sophska krukmakeriet på tomt 218/30 är ett gott exempel på detta, men även gjuteriets upphörande och det efterföljande, förmodat enklare metallhantverket i gård 219/31 kan tolkas i samma riktning.

En viktig förändring ligger i hur bebyggelsen omdisponeras från ca 1750 och framåt. I korthet kan förändringen beskrivas som att gårdarna nu försetts med en representativ byggnad längs gatan istället för den tidigare gavelvända längan. Med i bästa fall en panelklädd fasad, samt dekorativ inramning av dörrar och fönster, gavs boendet i staden en ny framtoning även i utpräglade hantverksområden som kvarteret Apeln och kvarteret Diplomaten (jfr Karlson 2004:187). Dessutom kunde hushållet nu få en sal i huvudbyggnadens andra våning, precis som i bättre borgarhem.

Samtidigt som gaturummet stängts och kontakten nu skedde genom ett överbyggt portluder istället för genom

en vanlig grind, flyttades produktionen längre ner i gårdsrummet. Detta skedde ibland, som hos ålderman Ekman i krukmakaregården nr 30, på bekostnad av stall och fähus eller såbäddar.

Förändringen handlar i grunden om etablerandet av en mer utpräglad urban identitet, där rollen som borgare i staden blivit lika väsentlig att hävda som yrkesidentiteten. Under processens lopp minskade också den rurala kopplingen, delvis som en följd av ett mer specialiserat samhälle. Maten blev mer av en vara och i allt mindre grad egenproducerad.

På så sätt återskapades den urbana identitet som en gång introducerats genom den värvade arbetskraftens närvaro i staden. Detta moderna inslag minskade emellertid i betydelse när krigsekonomi upphörde och fabriksarna avvecklades eller flyttade ut ur stadsrummet. På 1600-talet var den utvecklade urbana identiteten kopplad till mycket speciella omständigheter; ett sekel senare kom den att upphöjas till ett eftersträfvansvärt ideal.

Bebyggelsen under fas 5 – 1700-tal

GÅRD 208/22. Bestod av hus 401:4 samt hus 401:5 som närmast tolkas som en förvaringsgrop eller nedsänkt golvnivå. Dessa fragmentariska byggnadsrester ingår som delar av samma helhet. Det fanns inte mycket att gå på vad beträffar bebyggelsen inom gård 208/22 i detta tidsnitt. Vad som framgår är ändå att grundstrukturen verkar ha behållits under hela den tid gården fungerade. Vi möter fortfarande en länga med sammanbyggda hus som legat längs tomtens norra långsida.

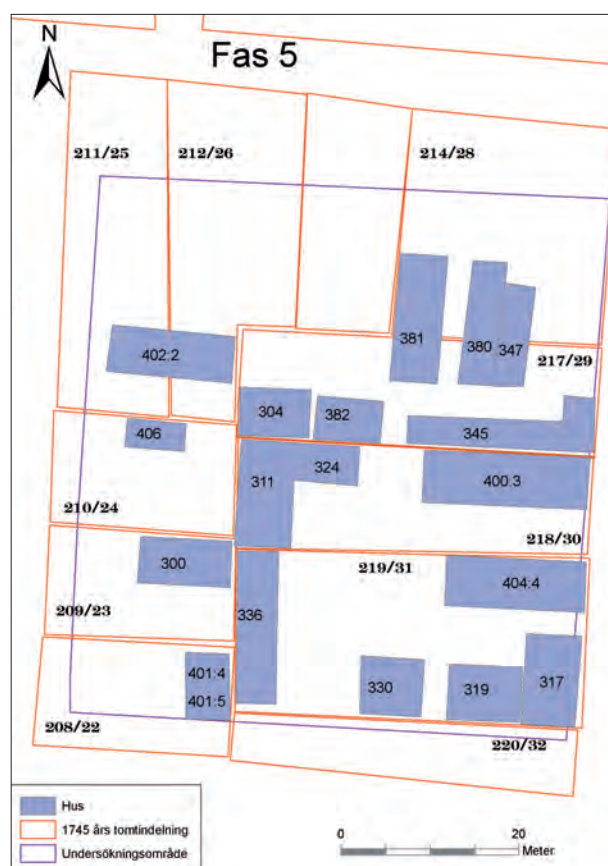
GÅRD 209/23. Hus 300, en ekonomi- och verkstadslänga fungerade genom ett antal ombyggnader under loppet av 1700-talet. Söder om huset anslöt en vällagd kullerstensgård. Fyndmaterialet är intressant, eftersom där ingår redskap för både slätter och fiske, samt antydningar om ett enkelt horn- eller benhantverk. Det sistnämnda inslaget skall emellertid inte överdrivas, eftersom denna typ av tillverkning mycket väl kan sorteras in under rubriken husflit.

GÅRD 210/24. Tomten brukades som trädgård (tomt 24) under merparten av denna period och var försedd med såbäddar, ett system av gångar samt lättare redskaps- och förvaringskjul (hus 406:1–2) längs den norra tomtgränsen. På den uppbyggda sandterrassen i norra delen av tomt 210 fanns snickeriverkstaden 402:2 med sin mullbänk. Genom förändringar i ägostrukturen kom detta parti av tomten

att delas upp och först ingå i gårdarna 25 och 26 (1745 års karta) för att slutligen bli en del av den stora tomt som betecknas 24–25 på 1802 års karta.

GÅRD 214–216/28. Det område inom kvarteret Diplomaten som genomgick störst förändringar var gränzonen mellan de tomter som vätte mot Slottsgatan i norr och den öst-västliga fastigheten på tomt 217/29. I kartor och ägolängder kan man följa hur köp och skiften förändrat gränserna vid flera tillfällen. Därför blir det också svårt att i detalj fastlägga vilken tomt respektive undersökt byggnad verkligen tillhört under sin funktionstid. Man kan också ifrågasätta huruvida gränsdragningarna haft fysiska återverkningar på byggnadsbeståndet? Trots att köp och sammanslagningar genomförts behöver ju inte detta förutsätta ett totalt omskapande av befintliga hus. Det kan räcka med att förbättra tillgängligheten, som när portlidret tagits upp genom stallet 381 i bakre delen av tomt 214.

Tydligt var att de undersökta delarna av tomtarna 214, 216/28 hyst byggnader med en uttalad ekonomifunktion

FIGUR 73. Fas 5 – hantverksgårdarna under 1700-talet.

FIGUR 74. Expansion. Ekonomibyggnaderna hus 380 och 381 i tomt 214-216/28 byggs ut över gränsen till tomt 217 i söder.

som stallet 381, förrådet 380 och förrådet/köket 347. De nord-sydligt orienterade längorna 380 och hus 347 har i detta skede förlängts med ett rum och sträckt sig över vreten in på tomt 217/29. Tydligare kan inte omregleringens konsekvenser illustreras.

Dessutom fanns de båda huslämningarna 376 och 377 som fungerat i tomt 216/28, men som inte kunnat funktionsbestämmas då bara den södra gaveln var tillgänglig för undersökning. En större rustbädd som dokumenterades i transformatorschaktet bör emellertid kopplas till endera av dessa huslämningar, en byggnad som i så fall varit öst-västligt orienterad utefter den södra tomtgränsen i gård 216/28.

En intressant detalj som också belyser 1700-talets tomtsammanläggningar utgjordes av den grund till en fritrappa som påträffades dryga metern söder om gaveln till hus 381. Denna uppgång har lett upp till ett loft eller en andra våning i huskroppen. Den har bara kunnat fungera på ett praktiskt sätt om man haft tillgång till tomt 217/29, eftersom trappan låg alldeles i tomtgränsen.

Ett annat viktigt fynd utgörs av de två garverikar som påträffades vid undersökningen av den så kallade transfor-

matorgropen senhösten 2006. Eftersom hus 407 kunnat knytas till bebyggelsens fas 4 och den tomtdelning som tillfälligtvis skapat gård 216 och då den ovan omtalade huslämningen 376/377 räknas till fas 5, visar de ännu yngre garverikaren på ett skede med nya aktiviteter. Garveriverksamheten har föregått i bakgården till den nya tomt 28 (1745 års karta) vilket indirekt visar att bostadsbebyggelsen i denna gård lokaliserats längs Slottsgatan.

GÅRD 217/29. Förhållandena inom denna gård var i högsta grad oklara under fas 5. Klart är att den stora längan längs tomtens norra sida, hus 384, försvunnit utan att ha fått någon egentlig efterföljare. Ett mindre hus kan dock för en tid ha stått ut mot Målargatan. Sammanbyggt i vinkel med denna byggnad låg en smal ekonomilänga, hus 345/ 382. I denna länga rymdes ett antal separata bods- och förrådsutrymmen. Längs husets norra sida verkar någon form av stolpburet skärmtak ha varit uppfört. Eftersom huvudbyggnad saknades inom tomten och då mycket tyder på att grannfastigheterna kunnat utnyttja tomt 217/29 helt eller delvis, kan man ifrågasätta vilken status denna tomt egentligen har haft

i fas 5. Ägarhamn förekommer, men också avbrott och lakuner i längderna. Under fas 5 blev både den fysiska och juridiska sammanslagningen av fastigheterna ett faktum, något som illustreras av hur både hus 347 och hus 380 förlängts in på tomt 217/29.

Vad som avvek från detta mönster är i sig egendomligt, nämligen den välbyggda verkstaden hus 304 med sin stora härd eller ässja. Denna byggnad låg väl inpassad i det sydvästra hörnet av tomt 217/29 och kunde dateras till 1700-tal stratigrafiskt, genom fynd och indirekt genom äldre dendrokronologiska dateringar. De sistnämnda kom från sekundärutnyttjat virke som lagts ut till rustbädd under husets ugnsfundament. Att på ett övertygande sätt placera in denna verkstad i historien kring tomt 217/29's sjuttonhundratal är inte någon lätt uppgift.

GÅRD 218/30. Krukmakeritomten omgestaltades i grunden i samband med att den nya verksamheten kom igång. Själva verkstaden, hus 324, med sin ugn var förstås navet i verksamheten, men även en bostadslänga, hus 400:3, och ett stall, hus 311, nybyggdes. Dels bör detta ses som att de äldre byggnaderna inte passat för tillverkningens

speciella behov, dels som en indikation på att byggnaderna från faktoritiden trots ombyggnader nu var i ett sådant skick att fortsatta reparationer inte längre lönade sig. Istället lät Magnus Soph skifta ut hela byggnadsbeståndet på 1730-talet, vilket i sig säger en del om hur pass framgångsrik han var i sin verksamhet.

FIGUR 75. Bodlängan hus 345 i tomt 217. Notera hur smal byggnaden är; knappt 2,5 meter.

FIGUR 76. Magnus Sophs keramikugn i verkstadshuset 324, tomt 218.

FIGUR 77. Hus 404:4 – bostad och metallverkstäder i tomt 219. Notera smedjan med kullerstensgolv och hål för städstocken i bildens nedre bild.

GÅRD 219/31. En ny eller radikalt ombyggd generation av gårdens norra länga i form av hus 404:4 uppfördes. Ursprungligen bör den ha inrymt både boende- och köksfunktioner, samt en välutrustad smedja i den västra änden. Bostaden flyttades emellertid över i den nybyggda gatulängan 317 kring seklets mitt. Detta hus kan ha varit uppfört i två våningar. Den södra huskroppen var sämre bevarad vid undersökningstillfället, men har hyst lager, eventuellt en kolbod, och anslutit till en lättare byggd smedja på platsen för det forna gjuteriet. Sammantaget utgör gård 219/31 en bild av en väl fungerande produktionsmiljö, om än inte lika avancerad som under föregående fas.

Tredje brytpunkten – Stadsbranden 1790

Den gigantiska stadsbrand som började strax efter klockan två på morgonen lördagen den 6 februari 1790 i hovrättskamrer C.J. Svanbecks gård uppe i den västligaste delen av Kyrkokvarteret ödelade 137 hustomter. Detta motsvarade grovt räknat två tredjedelar av stadens centrala fastighetsbestånd. Området öster om Hovrättstorget med Kyrkokvarteret, Tyska maden och Svenska maden var avbrända. Katastrofen blev extra kännbar, eftersom man ännu inte hunnit återställa vad som förstörts i branden fem år tidigare då kvarteren närmast väster om Hovrättstorget drabbats (Karlson 2004:39 ff.).

Vid undersökningen i kvarteret Diplomaten var det viktigt att utreda hur 1790 års brand drabbat kvarterets gårdar. På Segerdahls karta som upprättades strax efter eldsvådan anges merparten av området som ”avbränt” men i kvarterets nordvästra del beskrivs gårdarna istället som ”brandskadade” med angivande av ungefärliga procentsatser. Detta skulle tyda på en brandriktning med spridning längs en diagonal genom kvarteret Diplomaten, något som emellertid motsägs av uppgifter om vindriktningen som skall ha varit nordvästlig och av stormstyrka (*ibid* s. 39).

För projektet år 2007 bestämdes att branden 1790 skulle utgöra en tidsmässig hitre gräns för de arkeologiska insatserna. Samtidigt var det viktigt att se i vilken omfattning stadsbranden hade skadat eller förstört bebyggelsen inom kvarteret Diplomaten. Det gällde att identifiera de konkreta spår katastrofen efterlämnat i det arkeologiska materialet. Kort sagt – hur tedde sig

FIGUR 78. Det nya gatuhuset – hus 317 orienterat utmed Målar-gatan. Notera det stora murstocksfundamentet. Hus 317 var försedd med en s.k. bassänggrund (sandlagret ej borgrävt på bilden).

lämningarna efter en katastrof och dess efterspel? Stämde verkligen uppgifterna om att vissa gårdar klarat sig undan branden, helt eller delvis?

Brandspår från 1790 års stadsbrand

GÅRD 22. Tydliga brandspår saknades helt. Å andra sidan var detta knappast förvånande med tanke på hur pass skadade lager och byggnadslämningar från detta skede blivit när stenhuset FU 1/23 uppfördes.

GÅRD 23. Ekonomilängan hus 300 totalförstördes vid branden 1790. De brandlager och sammanstörtade byggnadsdelar som delvis undersöktes redan vid förundersökningen 2006 visade på ett lika häftigt som snabbt brandförlopp. Även kullerstensgården söder om hus 300 täcktes av ett kraftigt brandlager. Indirekt visade eldsvådans omfattning inom gård 23 att även grannfastigheten i söder måste ha drabbats, trots avsaknaden på spår som kunnat identifieras arkeologiskt.

GÅRD 24. De spridda brandspår som förekom i trädgården var svårtolkade. Odlingsjorden innehöll förvisso träkol, men det skulle kunna ha tillförts som jordförbättringsmedel. Mer talande var då att vissa av de kantbräddor som satts vid såbäddarna var tydligt svedda. Dessutom skulle den brända risgruppen (A6661) möjligen kunna ha med stadsbranden att göra (se figur 110)

GÅRD 29 (EG. 26–29 ENLIGT 1802 ÅRS KARTA)

Dessa bakgårdar uppvisade bara diffusa brandspår, något som framför allt får skyllas på de omfattande störningar som 1800-talsbebyggelsen vållat. Dock förekom mindre

partier med bränt material, både i gårdsplanen och i den långa ekonomilängan hus 345/382.

GÅRD 30. I Peter Ekmans gård, tomt 218/30, fanns tydliga brandspår i samtliga undersökta hus, såväl bostadslängan 400:3 som krukmakeriet hus 324 och stallet 311. Det sistnämnda timmerhuset uppvisade dock skador främst i sin nordöstra del och skulle därför hypotetiskt kunna ha överlevt branden, om än i skadat skick.

GÅRD 31. Metallhantverksgården på tomt 219/31 uppvisade bara spridda, svårtydda brandspår. Möjligen kan en större, högt liggande yta med sot och träkol i östra delen av den södra ekonomilängan, hus 319, tolkas som brandrester. Alternativt kan denna förekomst av träkol också vara lämningarna efter en kolbod. Ett oomtvistligt brandlager täckte dock den kullerstensbelagda gårdsplanen längst i väster.

Tolkning

Branden 1790 har självfallet förorsakat mycket stora skador på bebyggelsen i kvarteret Diplomaten även om det inte utifrån det arkeologiska materialet går att få en heltäckande bild. Detta faktum sammanhänger till stor del med de omfattande sentida störningar de yngsta lämningarna utsatts för i vissa delar av fältet.

Såväl krukmakargården på tomt 30 som gård 23 i den västra gårdsraden verkar emellertid ha förstörts i grunden. Förekomsten av spridda brandspår över hela ytan talar mer för en väl genomförd uppröjning, än säger något konkret om skadorna. Möjligen kan skriftliga belägg kombineras med arkeologiska till en bild där branden gått fram diagonalt genom kvarteret, från NO till SV, och sparat kvarterets NV hörn i mer eller mindre oskadat skick. Problemet är att en sådan tolkning motsägs av uppgifter om vindförhållanden vid brandtillfället. Ett resultat är att undersökningen visar hur vissa byggnader trots allt kan överleva, som stallet 311, trots att de befunnit sig alldeles intill en stadsbrand med dess snart sagt ofattbara energi- och värmeutveckling. Som i alla katastrofer spelade slumpen en viktig roll, så också i Jönköping den där olycksaliga februarinatten 1790.

Fas 6 – Brandens efterspel 1790

Även om grävningens hitre gräns formellt satts till branden 1790 var det viktigt att utreda vilka konsekvenser katastrofen fick på bebyggelsens utformning och de verksamheter som bedrevs i kvarteret Diplomaten. Det följande seklet karaktäriserades av mycket stora omställningar för Madernas befolkning i och med att hantverkskvarteren

FIGUR 79. Efter 1790 års brand. Lantmätare Ödwalls karta från 1802 visar omregleringar i kv. Diplomaten. De södra tomtarna är nu odlingsmark ...för en tid.

alltmer utvecklades mot att bli en utpräglad arbetar- och fattigbebyggelse. Givetvis hänger denna process samman med 1800-talets genomgripande samhällsförändringar på ett större plan, men kunde katastrofens efterspel också innehålla delar av förklaringen? I samband med förundersökningen restes exempelvis frågan om ett tillfälligt övergivande av vissa tomter och en därefter ändrad bebyggelsestruktur, något som verkade stödjas av kartmaterialet (se Nordman & Pettersson in prep.).

Uppröjning & återställning

Stora ytor inom kvarteret täcktes av ett tjockt lerlager, blandat med brandrester och mängder med krossad keramik och kakel. Uppenbart har man utnyttjat material som hämtats från den nedbrunna Ekmanska gården och lagt ut leran som ett utjämningslager över tomtmarken. Förmodligen har detta skett ganska snart efter branden.

Fastbränt sot syntes på merparten av de stenar som sekundärt utnyttjats i det nya gatuparallella bostadshuset 400:4 i krukmakargården på tomt 30. Dessa stenar

hade alltså varit i direkt kontakt med en brandhärd. Både stensyllar och fundament till murstock i Ekmans nya bostadshus var emellertid påfallande illa utförda. Idag skulle vi beteckna resultatet som *ej fackmannamässigt*. I Jönköping 1790 indikerar det att man på gott och ont fått lita till egen förmåga.

Den nyuppförda stenkällaren på tomt 25, hus 328 var väl utförd. Källarens väggar var noga murade med putsad insida och det fanns ett vällagt ursprungligt kullerstensgolv. Samtidigt var dess murar ställda direkt på den utjämnade markytan utan varje form av rustbädd, något som kan jämföras med de källare som undersöktes i kvarteret Apeln 2004 (Pettersson 2005). Att bygga stenhus utan att först lägga ut en rustbädd måste vara själva antitesen till god byggnadskultur på Öster! Den enda rimliga förklaringen till detta beteende är att man tvingats dra konsekvenserna av en rådande virkesbrist i den branddrabbade staden.

Tolkning

Den omfattande brandkatastrofen med 137 ödelagda hus-tomter har lett till att många av de drabbade mist vad de ägt och närmast utblottade försökt återställa sina hus. Utan sakkunnig medverkan har detta arbete inte varit lätt.

Samtidigt har den kompetenta arbetskraft som ändå funnits tillgänglig så gott som undantagslöst bundits till det mer förmögna borgerskapets gårdar uppe vid Storgatan eftersom de också drabbats av bränderna. Där fanns pengar att göra för en snickare. Det är påfallande hur pass många av de idag bevarade förnåma husen i dessa kvarter som just dateras till tiden efter brandåren 1785 och 1790 (se Karlson 2004:214ff)

Dessutom medförde den stora mängden byggarbetsplatser som en senkommen parallell till situationen 1620 att det uppstod brist (eller i vart fall höga priser) på allsköns byggmaterial. Samtidigt hastade det verkligen med att få husen resta och färdigställda. Bränderna inträffade dessutom i en tid när det rådde generell brist på virke i stora delar av Götaland. Skogsråvaran behövdes till kolning och för export av byggnadstimmer, mastträ och andra produkter som efterfrågades på kontinenten.

Från myndigheterna utgick närmast regelbundet proklamationer för att skydda skogsråvara till handelns och industrins fromma. I detta sammanhang kan man notera de dendrokronologiska beläggen för långväga virkesimport till 1700-talets Jönköping där både Hökensås och trakten kring Gripenberg framträder som växtplatser (Linderson, bilaga 3).

Detta har lett till nödtvungna, men på sikt problematiska rationaliseringar i vissa byggen; främst då i stadens

fattigare delar. Man har helt enkelt inte kunnat konkurrera om vare sig förstklassigt byggmaterial eller kunnig arbetskraft. Istället har Madernas invånare i mycket stor utsträckning tvingats lita till sig själva.

Därför kan den bebyggelse som uppfördes på Maderna efter 1790 års brand i många avseenden sägas ha burit roten till sitt förfall inom sig. Just de kvarter som brändes av så fullständigt beskrivs i talande ordalag på 1930-talet som obeskrivligt förfallna och utdömda som bostäder (Ericsson 2006:40).

Bebyggelsen under fas 6 – ca 1800

GÅRD 22. Gård 22 längst ner i sydvästra hörnet av kvarteret Diplomaten kan ha blivit tillfälligt uppgiven efter branden. Tomten saknas i kartorna och någon klar bebyggelse efter det enigmatiska hus 401:4–5 är inte belagd. En bit in i följande sekel tillkom minst en byggnad, FU 12/23, representerad av syllstensrad. Dessutom påträffades en anslutande stenläggning vid förundersökningen; sannolikt en del av en mindre gränd eller gårdsplan.

FIGUR 80. Fas 6 – bebyggelsen i kv. Diplomaten efter katastrofen 1790.

FIGUR 81. Grundmur med sprängsten till byggnad uppförd efter 1850. Muren överlagrar äldre garverikar – de ljusa sandfläckarna i botten av schaktet.

FIGUR 82. Hus 400:4 – krukmakarmästare Ekmans nya bostad ut mot Målargatan.

GÅRD 23. Ekonomilängan hus 300 återuppfördes strax efter branden 1790 (FU 3/23). Grunden höjdes och ett nivelleringslager lades ut på den tidigare gårdsplanen. Efterhand tillkom de vinkelbyggda skjulen 302 och 303, men troligen har detta skett först en bra bit in i 1800-tal.

GÅRD 24/ 25. Flera husgrunder till 1800-talsbebyggelsen dokumenterades vid förundersökningen 2006. De bestod dels av en öst-västlig ekonomilänga utmed den södra tomtgränsen, FU 9/24. Vid 2007 års undersökning kompletterades detta 1800-talshus med hus 301 (hus 403:2). Längs den stora, sammanslagna tomtens östra långsida hade grunderna till ytterligare två ekonomibyggnader mätts in vid förundersökningen, FU 14/24 och FU 10/25. Längst i norr fanns en källargrund, FU 8/25, som nu omnumrerades till hus 328. Denna kvadratiske stenkällare har troligen uppförts kort efter branden år 1790.

GÅRD 26. En smal ekonomilänga, FU 7/26, uppförd längs tomtens östra långsida dokumenterades hösten 2006. Ett mycket stort spisfundament ingick i detta hus, sannolikt avsett för att bära både skorstensstock och bakugn. Fundamentet överlagrade en äldre ugnskonstruktion som tillhörde 1600-talsbebyggelsen, närmare bestämt hus 405. Funktion och läge i bebyggelsen har således behållits alltifrån fas 2. Vid södra gaveln till hus FU 7/26 fanns ett sekundärt tillagt utvändigt trapphus. Längs den södra tomtgränsen hade en latrinlänga, FU 11/26, stått.

GÅRD 29 (1802 ÅRS KARTA). En större stengrund påträffades både i transformatorschaktet senhösten 2006 och i nordöstra delen av undersökningsytan året efter. I den kraftigt utförda grunden ingick både större sprängstensblock och sekundärt utnyttjade sandstenskvadrar vilket talar för att huset ifråga uppförts efter 1850. Bygget hade i stort sett avlägsnat alla mer greppbara spår efter den 1700-talsbebyggelse som bör ha funnits inom de frilagda delarna av tomterna 28 och 29 (1745 års karta). Emellertid har den smala ekonomilängan hus 345 delvis återuppförts, trots att den ursprungliga öst-västligt orienterade tomten delats upp och försvunnit vid en omreglering.

GÅRD 30. På Peter Ekmans återuppförda krukmakargård hus 400:4 tillkom ett gatuparallellt bostadshus försett med portlider. Dessutom återuppfördes längan längs den norra tomtgränsen med köksdel och förvaringsbodar i markplanet. Den nya byggnaden blev dock smalare än sin föregångare, precis som undervåningar i en loftbyggnad bör vara. Möjligen kan detta ses som ett indicium på att den av Soph uppförda huvudbyggnaden hus 400:3 varit uppfört i ett plan. Intressant är också att Ekman valt att låta lägga ut en så kallad bassänggrund (jämför s. 99) under det nya bostadshuset, trots att detta annars på många vis gav intryck av att vara ett illa genomfört hastverk. Kanske tog man chansen att en gång för alla göra något åt markfukten i bostaden?

Längre ner i gården följde så brygghuset 310 som uppförts på platsen för det forna krukmakeriet, samt verkstaden hus 305 som placerats utmed tomtens västra gräns. Detta nya krukmakeri var uppfört i två våningar. Samtliga de hus som Ekman lät uppföra efter 1790 års stadsbrand finns väl beskrivna med måttuppgifter i samtida brandförsäkringshandlingar (uppgift Per Ericsson).

Efter att krukmakeriet upphört med sin produktion kring 1830 ersattes hus 305 av en ny trerumsbyggnad på

kraftig stenfoot. Den hade först fungerat som snickeri-verkstad och fick beteckningen hus FU 5/30 i samband med att huslämningen frilades vid förundersökningen hösten 2007.

GÅRD 31. Inom denna fastighet återuppfördes gatuhuset från föregående fas (nu hus 314) samt ekonomilängan längs tomtens nordgräns, hus 315. De kraftiga stengrunderna visar klart att båda byggnadskropparna varit uppförda i två våningar. Speciellt anmärkningsvärda är de rustbäddar av grovt timmer som lagts ut under syllstensraderna i hus 315. Detta indikerar en förväntad belastning på konstruktionen, förmodligen kopplad till husets funktion som lager. Det stora stenfundament som ursprungligen anlagts för att bära skorstensstockar och eldstäder i hus 317 byggdes nu ut ytterligare – men utan att man tillförde någon extra rustbädd!

Det är möjligt att gårdens bebyggelse under tidigt 1800-tal varit U-formad, men svåra störningar från sen tid omöjliggjorde en säker tolkning på dessa nivåer. Man hade nämligen deponerat rivningsmassor längs kvarterets gräns mot Odengatan på 1970-talet, något som också störde 1700-talsfasens lämningar längre ner i tomt.

GÅRD 32. Stengrunder till fastighetens 1800-talsbebyggelse syntes längs med den södra schaktväggen, eftersom vreten mellan tomt 31 och 32 utgjorde de sydligaste parti som undersöktes i den östra gårdsraden.

Blick på bebyggelsen

Trähuskvarteren på Öster i Jönköping har studerats ingående ända sedan Nordiska Museet gjorde sin inventering vid mitten av 1930-talet. Då ville man så långt möjligt dokumentera ett försvinnande byggnadsskick, exemplifierat av trånga stadsgårdar man ansåg härstamma från 1600-talet. Vid denna tidpunkt utgjorde Öster fortfarande en av landets största och bäst bevarade trästäder, men de storskaliga saneringar som inleddes strax efter andra världskriget ändrade snabbt på den saken. Under nittonhundratalets senare hälft kom området istället att karaktäriseras av funktionalistiska nybyggen och vidsträckta rivningstomter. Speciellt omfattande var dessa saneringar i anslutning till Östra Torget, det vill säga inom Tyska och Svenska maden. Anledningen till detta var dels att byggnadsbeståndet i sin helhet var slitet (se Ericsson 2006:40), dels att området blivit en social belastning som förknippades med precis det man ville slippa i folkhemmets Sverige (*ibid*:34ff).

Men det fanns också en annan historia. Stadens mångfacetterade byggnadskultur har utgjort fokus för Bo E. Karlsson grundliga forskning, sammanfattad i avhandlingen *Stadens förnyelse och kontinuitet* (Karlsson 2004). Samtidigt har ett ökande intresse för den tidigmoderna epokens historia och inte minst arkeologi, lett till att Sveriges stormaktstida städer kommit att uppmärksammas allt mer. På platser som till exempel Göteborg, Norrköping och Västerås (Bramstäng 2006; Karlsson & Tagesson 2003, Bergold & Bäck 2007) har omfattande undersökningar bidragit med viktiga resultat kring staden som företeelse, dess bebyggelse och olika verksamheter. Genom framsynt behandling av kulturlämningarna är emellertid kunskapsläget på många vis bättre i Jönköping än någon annanstans i landet. Till dags dato har omkring en fjärdedel av sextonhundratalets stadsområde blivit föremål för arkeologiska undersökningar i någon form (se Hall 2005).

Följande avsnitt innehåller exemplifieringar och fördjupningar till de förda diskussionerna kring bebyggelsen i kvarteret Diplomaten och de förändringar den genomgått under de knappt två sekel som undersökningen omfattar. Den lokala byggnadstekniken beskrivs på ett antal punkter som visat sig vara karaktäristiska för trästaden Jönköping i dess tidiga skeden. Det givna jämförelseobjektet utgörs av kvarteret Apeln, beläget söder om Smedjegatan och undersökt av läns museets arkeologer mellan år 2003 och 2004. Från det totala tomt som grävdes ut vid detta tillfälle finns nu ett ytterst omfattande husmaterial insamlat; sammanlagt ett sextiototal olika byggnader (Pettersson & Haltiner Nordström 2004, Pettersson 2007). Även från de angränsande kvarteren Dolken och Droskan, båda belägna inom Tyska maden, finns ett ytterst viktigt jämförelsematerial (Stibbeus 2008).

Där så är möjligt framläggs tolkningar av hur de enskilda husen har utnyttjats. I det sammanhanget redogörs också för vad som legat till grund för dessa bedömningar. Andra strukturer som gränser och passager beskrivs i syfte att ge en så heltäckande bild som möjligt av bebyggelsens form och funktion under olika perioder. Avslutningsvis lyfts ett antal enigmatiska och svårtolkade konstruktioner fram i ljuset med förhoppningen att någon i läsekretsen skall kunna hjälpa oss med bra förslag till hur de skall förstås!

Terrasseringar och timmerkistor

När det gäller frågan om grundläggning ligger den stora skillnaden mellan kvarteret Apeln och kvarteret Diplomaten i de ursprungliga markförhållandena. Där vapensmedsgårdarna i rask takt byggdes ut från en strand över en sjöbotten, lades vantmakeriets tomter ovanpå

FIGUR 83. Timmerkista ute i Slottsgatan – det sammanstörtade kanalschaktet.

FIGUR 84. Gårdarnas grundvalar – timmerterrass i kv. Diplomaten.

ett kärr. Den torvtäckta markytan inom Tyska maden kan väl snarast beskrivas som "halvfast", men man slapp i alla fall att lägga ut de stora timmerkassuner som i så hög grad karaktäriserar området söder om Smedjegatan. Istället räckte det med att enklare ramverk av ett eller två skift stockar placerades ut där man avsåg att uppföra hus. Dessa terrasseringsar fylldes därefter med sand. I det första skedet förekom sten överhuvudtaget inte som fyllningsmassa, och bara i undantagsfall i själva grunderna.

Med åren har den underliggande carextorven på Tyska maden kommit att bli tämligen kompakterad. Vikten från utfyllnadsmassor och ovanliggande bebyggelse har förorsakat en sammanpressning till kanske drygt 50 % av torvlagrets ursprungliga mäktighet till de mellan 60 och 70 cm som uppmättes på ABM-tomten hösten 2007. Sättningar bör därför redan från början ha utgjort ett problem för bebyggelsen i dessa kvarter, liksom den allestädes närvarande markfukten.

TIMMERKISTOR. Knuttimrade stockkistor i egentlig mening förekom bara i anslutning till den djupa svackan i norra delen av kvarteret Diplomaten. Denna enigmatiske företeelse tolkades efter långvariga diskussioner som ett igenrasat schakt efter ett övergivet kanalprojekt (Pettersson 2008b). I den sluttning som raset förorsakat, liksom ute i dagens Slottsgata, hade grova furustockar utnyttjats till välgjorda timmerkistor i upp till fem skift. Kistorna, som låg inom den ursprungliga tomt 213, utmärktes av en god materialbehandling med väl utförd knuttimring. Dessutom var det översta skiftet planbilat, något som inte observerats vid tidigare undersökningar på Öster. Möjligen skall detta ses som en anpassning till vattenstånd och tillfällig amplitud, där rundtimmer legat under vatten medan de planbilade stockarna beräknats vara synliga.

Genom de dendrokronologiska dateringarna (pnr. 25445, 25444) kunde kisttimrets fällningsår bestämmas till 1620–1623 (bilaga 3). Tallarnas växtplats har legat i stadens närområde; möjligen har timret hämtats från den närbelägna kungsgården Ryhovs ägor, vilka innefattat markerna mellan Rocksjön och Munksjön (Karlson & Vestbö Franzén, in prep.). Byggandet av dessa kistor bör tidsmässigt kunna kopplas till kronans då pågående insatser inom Tyska maden; i detta fall som en återställning av det område som upptogs av det övergivna kanalbygget.

Det är intressant att även grantimmer utnyttjats i just dessa kistor. Rimligtvis kände man väl till problemet med kärnröta. Därför borde i görligaste mån gran ha undvikits som material vid grundläggningen. När så ändå skett kan man fråga sig om detta berott på att virke i lämpliga dimensioner just då utgjort en bristvara, eller om man medvetet utnyttjat undermåligt material?

TERRASSERINGAR. De timmerkonstruktioner som utgjorde terrasseringsar inom kvarteret Diplomaten var av varierande utformning. Väl tillbilade hörn med knutningar förekom, men merparten av timret föreföll enbart vara utlagt i läge utan att direkt ha sammanfogats. Exempel fanns på att stockarna fixerats i underlaget med nedslagna käppar.

Ibland förekom terrasseringen utlagd under husets alla sidor, ibland bara under en del av byggnaden. I detta avseende har uppenbarligen en stor variationsbredd varit möjlig. Därför bör terrasseringsarna inom kvarteret Diplomaten huvudsakligen ses som ett resultat av det enskilda initiativet, snarare än ingående i kronans mer enhetligt utformade byggprojekt. Detta stämmer väl

överens med det skriftliga källmaterialets vittnesbörd angående hur de centralstyrda insatserna avslutades under 1623, liksom med de arkeologiska dateringar som placerar en stor del av kvarterets gårdsbebyggelse drygt tio år efter detta årtal. Från tomterna 218 och 219 finns till exempel tre dateringar till år 1637 på prover tagna ur terrasstimmer.

RUSTBÄDDAR. Viktfördelande rustbäddar förekom under murstockar och andra tyngre strukturer redan från bebyggelsens allra första skede. Vanligtvis utnyttjades obearbetat rundtimmer under fas 1 och 2 (motsvarande 1625 till 1650), medan återanvänt byggnadstimmer blev allt vanligare i senare perioder. Detta förhållande återspeglar dels ett resursmedvetande som präglat stadens husbyggande under den tidigmoderna epoken, dels kan det ses som en anpassning till en alltmer tilltagande virkesbrist i Norra Småland.

Nämnas bör att rustbäddar av obearbetat timmer också förekom *under* terrasseringarna på vissa utsatta ställen, som till exempel i gård 208. Här har man ansett att problemet med viktfordelning och ökad bärighet krävt extra insatser, men så var också denna tomt stadsbebyggelsens sydvästra utpost mot *Moratzet*.

Grunder

De olika metoder man använt för att ge byggnaderna i kvarteret Diplomaten en lämplig grund uppvisade en stor variationsbredd. I vissa fall kan skillnaderna ha varit kronologiskt betingade, men oftast handlar det nog om att man valt den lämpligaste lösningen utifrån det planerade husets utformning och kommande användning. Dessutom kan tillgången eller bristen på byggmaterial ha spelat in under vissa skeden.

I det följande beskrivs de olika typer av husgrunder som kunde dokumenteras vid utgrävningarna i kvarteret Apeln år 2007:

TRÄGRUND. Syllstockarna har placerats ut direkt på själva markytan; alternativt kan syllstocken ha blivit delvis nergrävd. Denna konstruktionsmetod ger utan tvekan ett provisoriskt intryck, eftersom syllträet på detta vis blivit direkt utsatt för markfukt och röta. Tidiga exempel finns emellertid även från viktigare byggnader som bostadshuset 350 i tomt 210, vilket dendrodaterats till år 1629. Senare förekom metoden framför allt i stall (hus 337) och lättare ekonomibyggnader eller skjul som hus 406:1–2 i tomt 210 under dess period som trädgård.

HÖRNSTENAR. Hörnstenarna kunde vid enstaka tillfällen vara lagda i bilade lägen i tomtens timmerterrass. Ett exempel finns från hus 400:1 i tomt 218 som i detta avseende kan jämföras med barracken (hus 400) i kvarteret Apeln 2004 (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep). Valet av denna åtgärd är dels ett tecken på tidig byggnation, dels ett bevis på skickligt genomfört timmermansjobb. Hörnsten i bilade lägen verkar bara förekomma på viktigare byggnader. Den vanligaste lösningen är annars att stora naturstenar lagts till stöd under knutningarna.

SMÅSTENSGRUND (MED HÖRNSTENAR). Rader av små stenar, utlagda under en byggnads syllstockar kombinerades vanligtvis med hörnstenar vars storlek dock kunde variera betydligt. Sandstensflis, antagligen stenskröt hämtat från stadens byggnadshyttor, var vanligt förekommande i denna typ av grunder. Hörnstenarna bar både upp den huvudsakliga tyngden och huskonstruktionens knutar.

FIGUR 85. Rustbädd till den stora arbetshärden i gjuteriet, hus 333, i tomt 219 (fas 4).

FIGUR 86. Trägrund. Den enklast tänkbara lösningen med syllstockar lagda direkt på markytan.

FIGUR 87. Hörnsten och småstensgrund. Tyngden tas primärt upp vid husets knutningar.

FIGUR 88. Fullstensgrund. Passande för stora, tunga byggnader.

Under syllarna låg stenraden främst för att fylla utrymmet. Här kunde stenflisorna vara lagda i två skift som sammanfogats med grå lera av samma slag som utnyttjades till att mura spisar och skorstenar.

Grunder av denna typ är mycket karaktäristiska för 1600- och 1700-talsbebyggelsen i Jönköping. Småstensgrunderna har knappast burit några större tyngder, utan varit avsedda för envåningshus.

FULLSTENSGRUND. Denna typ av grund var sällsynt i det tidiga skedet av kvarterets gårdar. Vanligtvis indikerar förekomsten en tyngre konstruktion, som ett hus försett med flera våningar. Här kan nämnas nordlängan hus 400:1 i tomt 218 under fas 2. Denna komplexa byggnad var sannolikt det enda tvåvåningshuset i området under faktoritiden.

JORDGRÄVDA BÄRANDE STOLPAR. Jordgrävda hörnstolpar förekom i flera skiftesverksbyggnader från 1600- och 1700-tal. Det handlade främst om enkla ekonomibyggnader utan stensyll; flera goda exempel fanns i gård 218 under bebyggelsens fas 2 och 3.

Denna typ av stabiliserat ramverk kunde emellertid även förekomma i skiftesverksbyggnader av större dimension, som stallet 336 i tomt 219 under fas 2 till 4, det vill säga tiden fram till början av 1700-talet. Här kombinerades hörnstolparna med stensyllar. Uppenbarligen var metoden att fästa bärande virke i marken en lösning man tog till då det gällde att staga och säkra en byggnad som uppfördes på mark som bedömts vara osäker. Detta var i högsta grad fallet med hus 339, vars baksida vätte mot en öppen vret och där byggnadens västra långsida av denna anledning kompletterats med en avsevärt kraftigare syllstensrad än

den östra. Även i huvudlängan hus 404:3 (fas 5) hade nordväggen förstärkts med jordgrävda stolpar, nedsatta i noga stensatta stolphål. Också här handlade det om att säkra husets ramverk mot de sättningar som kunde förorsakas av ett öppet, stundtals vattenfyllt tomtgränsdike.

Som något av ett specialfall kan nämnas hur mycket kraftiga jordgrävda hörnstolpar utnyttjats i gaveln till gatuhus 317 på tomt 219. Antagligen behövdes detta stöd som ett provisorium i samband med nybyggnation, kanhända vid ett tillfälligt avbrott i byggplanerna. Möjligheten finns också att man ansett det nödvändigt att stödja gaveln på denna tidiga tvåvåningsbyggnad.

Jordgrävda stolpar eller bärande stolpar som placerats på flata stenar kunde också förekomma i anslutning till 1700-talets överbyggda portluder. Dessutom förekom givetvis bärande stolpar i enkla byggnader utan väggar som till exempel hus 319 i tomt 219/31 och i samband med skärmtaket intill bodlängan 345 i gård 217/29.

Det är lite anmärkningsvärt att de jordgrävda stolparna förekommer så frekvent just inom gård 219/31. Förvisso har man haft omfattande problem med grunder och sättningar inom denna tomt, men valet av åtgärder bör i hög grad kunna knytas till den enskilde tomtägarens önskemål. Att gräva ner husens bärande timmer har på kortare sikt erbjudit en rationell lösning, men i dessa fuktiga jordmassor bör rötan snabbt ha angripit och försvagat dessa viktiga stolpar.

FULLSTENGRUND MED RUSTBÄDD. Ett mycket fint, men sent exempel på denna grundkonstruktion finns från norra längan i gård 219 (hus 315). Här hade en grund av stora, obehandlade naturstenar lagts över en rustbädd bestående av kraftiga parallella stockar. Avsikten var att öka grundens bärighet för en magasinsbyggnad uppförd i två våningar.

FIGUR 89. Bassänggrund. En lokal lösning på problem med markfukt?

BASSÄNGGRUNDER. Vad som möjligen varit ett lokalt byggnadsskick dokumenterades redan i kvarteret Apeln 2004 (Pettersson 2006). Det handlar om en avancerad form av grundläggning som utnyttjats till att isolera mer påkostade bostadshus mot fukt. En grävd grop har försetts med en murad stengrund i flera skift vars insida tätats med samma gråa lera som utnyttjats som bruk. Även botten av gropen har täckts av ett tjockt lager med grå lera. På så sätt skapades en tät "bassäng" som därefter fyllts med ren sand.

Tre husgrunder av denna typ påträffades i kvarteret Apeln 2004 på tomterna 34, 35 och 36 (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.). Vid undersökningarna år 2007 tillkom ytterligare två i kvarteret Diplomatens, hus 400:4 på tomt 30 och hus 317 på tomt 31. För en sentida betraktare förefaller konstruktionen komplicerad i jämförelse med en konventionellt utlagd stengrund, men det eftersträvade resultatet uppvägs säkert investeringen!

KLUVEN STEN/SPRÄCKT/GROVT BEARBETAD STEN I GRUNDER. Detta materialval utgör ett sent inslag i kvarteret Diplomatens bebyggelse. Ett drag som egentligen blir frekvent förekommande efter 1790 års brand. I de allra yngsta grunderna (fas 6, men motsvarande sent 1800-tal) ingick större sprängda stenblock i grundkonstruktionerna, något som vållade återkommande problem vid borttagningen av dessa sentida lämningar.

Det förtjänar att omnämnas att återanvänd huggen sten påträffades i flera av 1600- och 1700-talets husgrunder. I de yngre grunderna återfanns åtskilliga mer eller mindre skadade kvadrar med av dekorativ behuggning – sannolikt hämtade från det 1737 brunna slottet eller dess med tiden alltmer förfallna utanverk.

FIGUR 90. Återanvända stendetaljer, sekundärt utnyttjade i grunden till hus 400:1 i tomt 218.

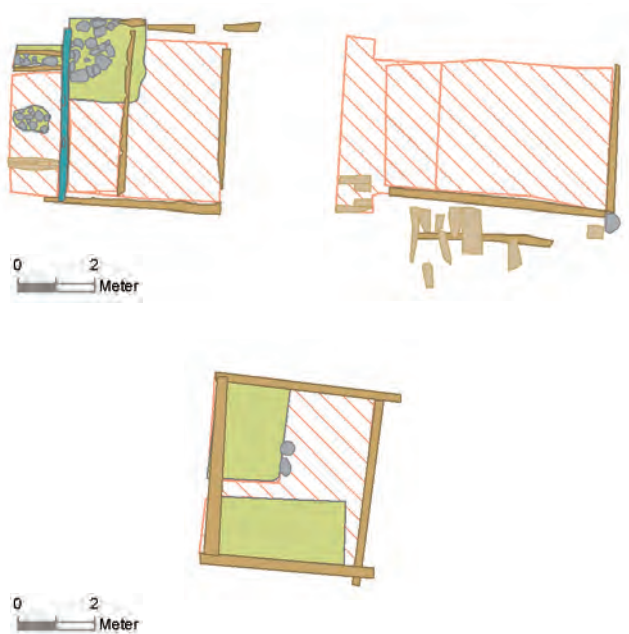
Däremot saknades helt de i Apeln så frekvent förekommande delarna till skulpterade spisomfattningar av sandsten (jämför Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.). Den typen av statuspräglade barockeldstäder har knappast funnits i grannskapet till kvarteret Diplomatens hantverksgårdar. Till skillnad från dem som bodde i gårdarna längs Smedjegatan har man inte kunnat be sin mer välsituerade granne om att få bli vid utrensade omfattningsstenar. Däremot har moderniseringen av borgerskapets bostäder påverkat tillvaron för vissa av kvarterets invånare, eftersom de öppna eldstädernas försvinnande kan kopplas direkt till den allmänna introduktionen av kakelugnar vid 1700-talets mitt (Scherman 2007:38).

Hustyper

Genom undersökningen i kvarteret Diplomatens har det ännu en gång varit möjligt att följa bebyggelsens utveckling inom ett antal kompletta gårdsenheter. Precis som i kvarteret Apeln år 2004 blev fyra (egentligen 3 ½) tomter tillgängliga i sin fulla utsträckning. Till detta kom ytterligare nio, där enbart de innersta delarna av tomten fanns inom den yta som undersöktes.

Det finns nu fullt jämförbara arkeologiska material vilka härrör från stadens båda faktoriområden – vapensmedsgårdarna vid Smedjegatan och textilarbetarnas Tyska maden. Vid kommande analyser bör därför dessa undersökningar kunna ställas mot varandra för komparativa studier.

En närmare genomgång av de skillnader i byggnadsskick och hustyper som förekommer inom dessa båda olika områden vore till exempel av stort intresse, eftersom det kan förutsättas att bebyggelserna trots sin samtidighet tillkom under olika förutsättningar (se *Vantmakeriet*, kapitel 9). Skillnaden mellan pistolsmedernas egenhändigt uppförda

FIGUR 91. Bostadshus från 1600-talet. Hus 401 (överst), uppfört ca 1635 och hus 350, uppfört 1629. Skala 1:200

gårdar vilka utgjort en investering för framtiden, jämfört med de bostäder ute på Tyska maden som tilldelats en värvad arbetsstyrka är kanske inte helt uppenbar vid en första anblick, men finns ändå där.

Bostäder

Bara ett fåtal byggnader inom kvarteret Diplomaten har kunnat ges en klar bostadsfunktion. Det är förvånande, speciellt i ljuset av andra undersökningar i staden där bostaden så gott som alltid är lätt att identifiera. På kvarteret Diplomaten fanns tidiga bostadshus i gård 208, hus 401 och hus 350 i gård 210. Bostadsfunktioner ingick dessutom på något vis i de östligaste delarna av 1600-talslängorna i gårdarna på tomt 217, 218, 219 och 220. Dessa spår var emellertid inte särdeles tydligt framträdande.

Däremot blev bostaden för första gången ordentligt synliggjord i och med 1700-talets nybyggnationer utmed Målargatan. Då uppfördes efterhand gatuparallella bostadshus i två våningar på både tomt 218/30 och 219/31; det förstnämnda tillkom dock först efter 1790 års stadsbrand.

Verkstäder

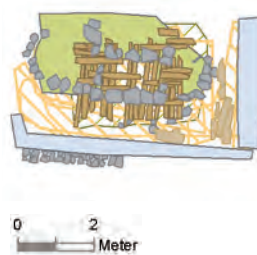
Ett antal olika verkstadsbyggnader har undersökts i kvarteret Diplomaten. De mest framträdande och lättast identifierbara kan föga förvånande knytas till olika sorters metallhantering. Orsaken är enkel – här krävs stora eldstäder för upphettning eller smältning och speciella hjälp-

medel för vidare bearbetning av metallråvaran. Samtidigt genererar arbetsprocesserna ett lätt identifierbart avfall. Samma sak gäller för krukmakeri och kakelproduktion. Här krävdes ugnar vid framställningen, vilken skapade formliga berg av felbränningar och annat produktionsavfall. Den typen av företeelser är inget som missas vid en arkeologisk undersökning!

Värre var det då med textilt hantverk som vävning eller skrädderi, av vilka det sistnämnda dock är klart belagt i kvarteret Diplomaten. Till produktionen krävdes inget annat än tillräckligt med utrymme, bra ljusinsläpp och tillförlitlig uppvärmning under årets kalla perioder (jämför Granberg 1984). Dessutom var merparten av de redskap man utnyttjade tillverkade av förgängliga material som försvunnit i jorden nästan lika snabbt som spill från ullråvaror och den textila produktionen i sig. De föremål som trots allt överlevt tillhör kategorier som är allmänt förekommande i de flesta samtida hushåll. Här kan snarast mängden av till exempel nålar och fingerborgar antyda en produktion för mer än husbehov (se kapitel 10).

Ett liknade förhållande gäller för en annan verksamhet vi vet varit av stor betydelse i kvarteret Diplomaten, nämligen trähantverk i olika former med yrken som till exempel stockmakare. Här har visserligen redskapen varit något mer speciella, men å andra sidan höll en god hantverkare ordning och reda i sin verktygslåda. Man slarvade inte bort sina dyrbara specialredskap – ett förhållande som märktes ännu mera tydligt i de välstädade pistolsmedjorna i kvarteret Apeln 2004 (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.).

KRUKMAKERIER – KAKELUGNSMAKERIER. Två verkstäder har påträffats inom samma tomt, nr 218/30. Hus 324 kan knytas till verksamheten under Soph och Sjöstrand, samt hus 305 som uppförts av Ekman i slutet av 1700-talet.

FIGUR 92. Magnus Sops krukmakeri. Hus 324 i tomt 218, uppfört på 1730-talet. Skala 1:200

Båda byggnaderna har rymt ugnar, men skillnaden ligger i att den yngre byggnaden var större och har haft merparten av arbetsmomenten inom sina fyra väggar. I golvet fanns till exempel fasta underlag för drejskivor och från skriftliga källor vet vi att huset haft en andra våning som kunnat utnyttjas till torkloft.

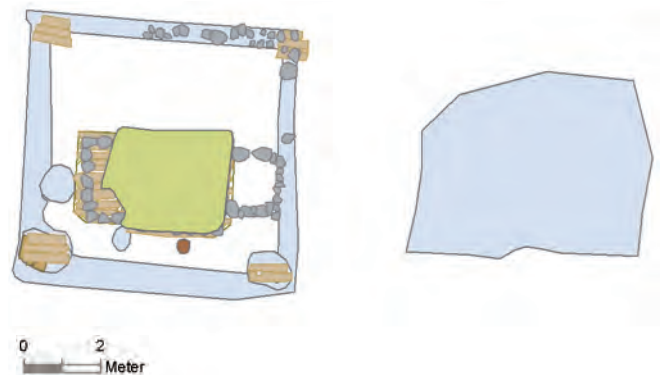
GJUTERI. Hus 333 var en säregen kvadratisk byggnad med en mycket stor centralt placerad arbetshärd. Denna noga uppmurade ässja med tillhörande arbetsbänk har utgjort gjuteriets smältplats. Strax utanför husets östra vägg fanns en sandfylld gjutkasse där gjutformarna satts ner för att svalna av. Byggnaden daterades till tidigt 1700-tal, vilket historiskt kan sättas i samband med en partiell sammanslagning av fastigheterna 219 och 220; sannolikt för att erhålla det utrymme gjuteriverksamheten krävde. Utifrån gjutformsavfallet har den huvudsakliga produktionen utgjorts av bronsgrytor, varav en del tillverkats utan ben (Stilborg 2008b:20).

SKRÄDDERI. Ett lika karaktäristiskt som rikt föremåls-material härstammar från de annars anonyma byggnaderna 401 i tomt 208. Detta förhållande illustrerar vad som sagts tidigare om de hantverk som inte krävt några speciella byggnader. Inom tomt 208 betyder fyndmaterialet allt för tolkningen. Ett liknande samling fynd, om än av mycket mer blygsam omfattning, härstammar från granngården 220. I båda fallen ligger dateringen kring 1600-talets mitt.

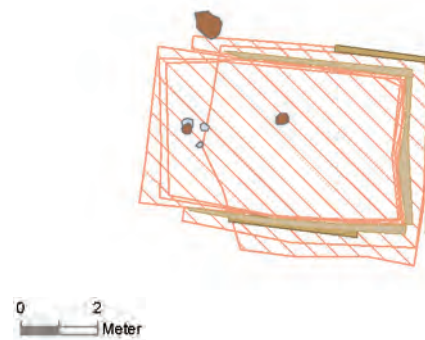
SNICKERI. Hus 402 var en mindre verkstad i den ursprungliga tomt 211. Byggnaden har uppförts i två faser, varav den yngre har varit försett med en bred mullbänk längs med ytterväggarna. Husets jordgolv täcktes vid detta tillfälle av ett lager nerbrutet trä; sannolikt lämningar efter såg- och hyvelspån. Dessutom hittades redskap som antyder att någon form av finsnickeri, eventuellt stockmakeri, förekommit.

SMEDJA 1. Det lättbyggda hus 330 på gård 219/31 ersatte gjuteriet (hus 333) en bit in i 1700-tal. Egentligen kan man ifrågasätta hur mycket "hus" i ordets verkliga bemärkelse denna konstruktion utgjort. Vi står snarast inför en arbetshärd under någon form av enklare takkonstruktion; ett öppet skjul som dessutom delvis saknat väggar. Dess funktion är osäker, kanske har här funnits hovslageri?

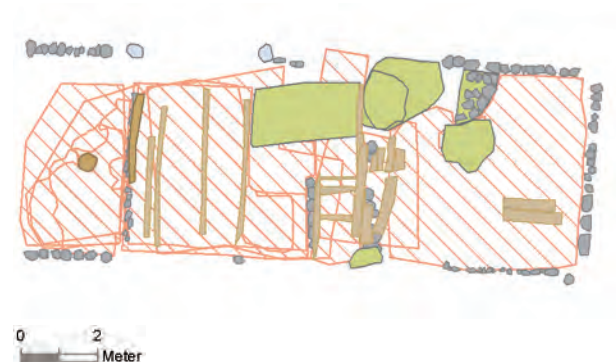
SMEDJA 2. Under samma fas fungerade ytterligare en smedja i gård 219/31. Den var emellertid en traditionell disponerad arbetsplats, komplett med ässja och en städstock nedsatt i kullerstengolvet. Allt rymdes i det västra rummet i hus 404:4. Stora mängder smidesslagg täckte golvet. Slaggen utgjorde snarare en avsiktligt utlagd trampyta än ett avfallslager. Det finns skäl att anta att någon form av produktionsmässigt samband kan ha förekommit mellan metallhanteringen i de samtida husen 330 och 322.

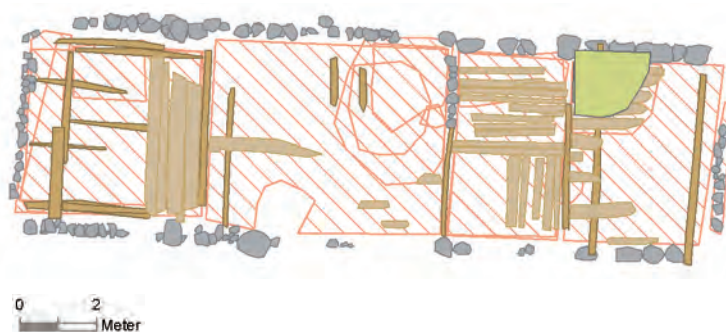
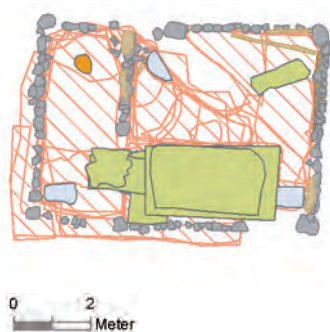
FIGUR 93. Gjuteriet, hus 333, i tomt 219. Uppfört precis i början av 1700-talet. Skala 1:200

FIGUR 94. Snickeriet, hus 402:2 i tomt 211 (ursprunglig numrering). Uppfört i slutet av 1600-talet. Skala 1:200

FIGUR 95. Det multifunktionella huset med bostad och verkstad under samma tak. Hus 404:4, i bruk under 1700-talet i gård 219. Skala 1:200

FIGUR 96. (Vänster) Metallverkstaden hus 304. Produktion okänd. Daterat till 1700-talets första hälft. Skala 1:200
FIGUR 97. Faktoriets lagerhus? Hus 400:1 på tomt 218, uppfört kring 1637. Skala 1:200

METALLHANTVERK – KLENSMIDE? Spår efter metallhantverk påträffades i flera rum inom nordlängan till gård 219/31 under 1600- och 1700-talsfaserna. Här fanns och vidmakthölls således en enhetlig hantverkstradition under lång tid. Utifrån rummens disponering och det fyndmaterial som finns i anknytning blir klensmide i någon form en möjlig tolkning.

METALLHANTVERK – OKÄNT VILKET. Det välbyggda verkstadshuset 304 med dess stora eldstad/ässja var beläget inom den enigmatiska tomt 217/29. I denna extremt välstäddade byggnad påträffades ytterst få indikationer på vad som egentligen tillverkats. Dess datering till 1700-tal får ses som säkerställd, dels på stratigrafiska grunder, dels indirekt genom dendrokronologiska 1600-talsdateringar på sekundärt utnyttjat virke i ässjans rustbädd.

Ett problem som blivit alltmer uppenbart under arbetets gång utgörs av bristande överensstämmelse mellan de yrken som upptas i olika skriftliga källor och de verksamheter vi kan belägga vid en utgrävning. Uppenbarligen har fastighetens ägare inte alltid varit den som haft sin verksamhet på platsen. Ett gott exempel utgörs av 1700-talsgjuteriet och det omfattande metallhantverk som bedrivits inom tomt 219/31. Denna produktion, som varit av största betydelse för gårdens invånare under lång tid, figurerade överhuvudtaget inte i skriftligt källmaterial (jämför bilaga 5). Dessa lämningar utgjorde därför en i huvudsak okänd faktor inför planeringen av 2007 års undersökningar. Fynden framtvungade omprioriteringar i fält allteftersom detta viktiga materials fulla betydelse och komplexitet uppenbarades.

Lager och förråd

Ett gott urval av lagerutrymmen hör till varje hantverksmiljö; frågan är bara vilken utformning dessa utrymmen givits. I kvarteret Apeln verkar det ofta ha varit frågan om

fristående byggnader med lagerfunktion (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.). I kvarteret Diplomaten verkar istället lagring av både råvaror och färdiga produkter vanligtvis ha skett i rum inne i flerfunktionella huskroppar. Dessutom kan man förutsätta att även vindsutrymmen och loft gärna utnyttjats till lagring.

Vägledande kriterier vid tolkningen till lager och förrådsutrymmen har varit:

- Rummet skall ha saknat uppvärmning.
- Rummet bör ha haft ett hårdgjort golv; gärna ett plankgolv.
- Rummet skall framstå som en ren och välstädd miljö utifrån den geoarkeologiska analysen.

Inte minst borde ovanstående begränsningar ha gällt under faktoritiden, då ullråvaran jämte andra material som till exempel lin skulle lagras på ett lämpligt sätt. Det var av central betydelse för verksamheten att ömtåligt gods kunde förvaras rätt; under uppsikt och i rätt klimat. Givetvis gällde samma sak i ännu högre grad för de färdiga produkterna – tyger i längder eller balar. Samtidigt fanns också de finare kvalitéer som importerats för faktoriets räkning.

Som ett förslag har framförts att just lagring har varit det huvudsakliga ändamålet för den stora byggnaden 400:1 i tomt 218, vilket bör ha kunnat fungera som ett tvåvånings lagerhus anknutet till faktoriets.

Fähus och stall

Till skillnad från kvarteret Apeln, där stall och fähus inte förekom förrän efter att pistolsmedernas verksamhet upphört på 1700-talet, finns ett flertal tidiga byggnader dokumenterade i kvarteret Diplomaten vilka tolkas som fähus eller stall. Det rör sig om förhållandevis välbyggda timmerhus, vilka placerats långt in i tomterna.

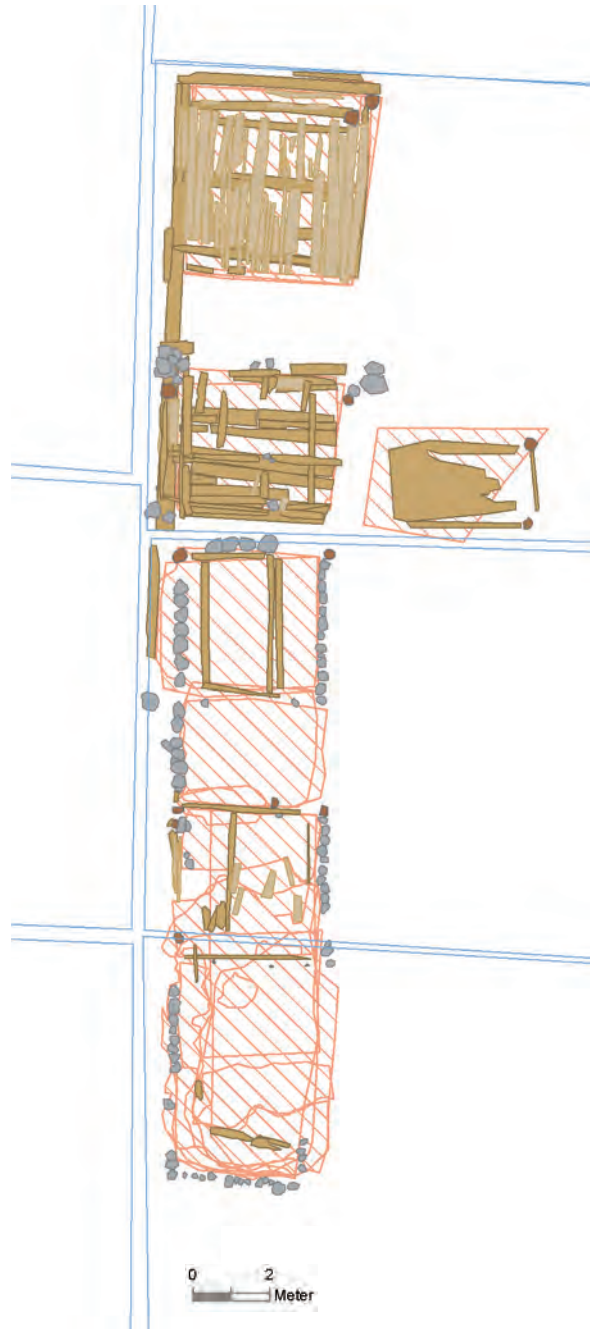
Med undantag för två mindre hus som avlöst varandra i tomt 209, var 1600- och 1700-talets stall och fähus främst knutna till de större tomterna i kvarterets östra del. Fina exempel utgjordes av hus 336 (tomt 219) samt hus 344/359 i tomt 218. Möjligen kan också det fragmentariska huset 352 i tomt 220 höra till denna grupp byggnader. Ytterligare ett tidigt stall, hus 363, kan knytas till tomt 212. Till gruppen räknas också en något yngre byggnad, hus 381 i södra delen av tomt 214. Denna byggnad har fungerat från tidigt 1700-tal.

Fynd av hästutrustning visar att hantverkarnas gårdar även hyst riddjur, något som man kanske inte i första hand räknat med. Vid de geoarkeologiska analyserna från dessa byggnader har givetvis spillning, men i några fall också lagrat vinterfoder påträffats. Utifrån dessa resultat har det varit möjligt att dels avgöra vilka miljöer djuren betat i, dels var man hämtat vinterfoder (Heimdahl 2009:21). Stallängorna har alltså även fungerat som foderförråd.

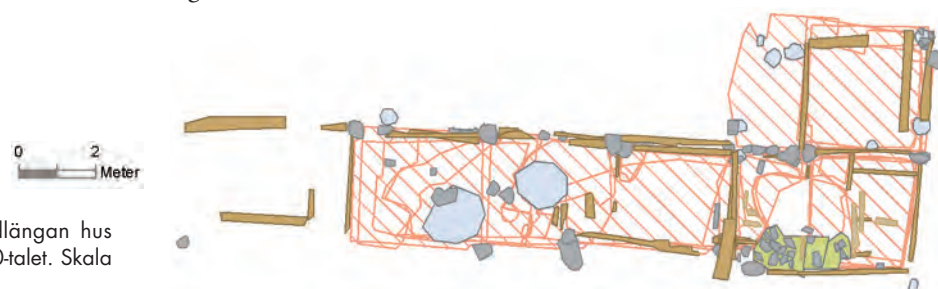
En intressant fråga rör stallens och fähusens frånvaro i vissa av faktorimiljöerna; främst då på de små tomter som sannolikt fördelats bland värvade hantverkare och andra specialister. Det är möjligt att frånvaron av kreatur i dessa gårdar skall betraktas som ett kriterium modernitet; på innehavarens grad av specialisering i sin yrkesroll och hans urbana identitet. I så fall har hantverkaren primärt betraktats i sin roll som yrkesman och varit helt inriktad på sin produktion. Som expert och tekniköverförare har både vantmakeriets tyske arbetare och vapenfaktoriets smed inte haft tid – eller tillstånd – att ägna sig åt några binäringar. Hästars närvaro i vantmakeriområdet skulle i linje med denna tolkning istället förstås som att man hållit riddjur; en något oväntad företeelse i ett hantverkskvarter!

Skjul

Till byggnadsbeståndet i de undersökta gårdarna räknas också ett antal lättare byggnader av mer eller mindre tillfällig karaktär. Samlingsnamnet ”skjul” kan utnyttjas för dessa små hus som säkerligen fyllt en rad olika funktioner. Deras livslängd kan i många fall antas ha varit ganska begränsad; det ligger ofta i konstruktionernas natur. Samtidigt bör de

FIGUR 98. Faktorigårdarnas stall och fähus. Hus 336 och 344/359 i bruk under 1600-talet. Skala 1:200

FIGUR 99. Bakgårdens skjul. Bodlängan hus 345 i tomt 217. I bruk under 1700-talet. Skala 1:200

ha fyllt ett väsentligt behov i respektive gård, något som visas av att vissa hus som till exempel den smala längan 345 i gård 217/29 med dess många rum, har reparerats och återuppförts. Andra har fyllt ett mer specifikt behov, som trädgårdsskjulen (hus 406:1–2) i tomt 210 (se nedan).

Ett problem ligger i att denna typ av lätta byggnader kan lämna svaga, stundom svårtolkade spår. Enstaka stenar eller lätt förbisedda stolphål plus ett trampat jordgolv kan vara allt som återstår (jfr hus 382 i tomt 217). Därför *behöver* inte en till synes tom yta i en gårdstomt innebära att den varit obebyggd, bara att de diffusa spåren efter ett skjul missats vid undersökningstillfället. Man kan närmast förutsätta att skjulen som grupp alltid blir underrepresenterad vid en större stadsarkeologisk undersökning som den i kvarteret Diplomaten.

En fråga om boende

En central fråga som uppkommit under projektets gång gäller i vilken utsträckning man verkligen bott med normala hushåll etablerade i kvarterets gårdar? Problemet gäller framförallt 1600-talets faktoritid. Följande sekel framträder som mer ”normalt” i detta viktiga avseende. Att krukmakarna i gård 30 verkligen bott på platsen med sina familjer är oomtvistligt, men hur var det dessförinnan?

Mönstret från de samtida faktorigårdarna i kvarteret Apeln med deras klart belagda hushållsfunktioner (jämför Pettersson 2007, 117, figur 4) har inte upprepat sig. Från de första bebyggelsefaserna i kvarteret Diplomaten finns anmärkningsvärt få tydliga köksavdelningar (Heimdahl 2009:35). Nu kunde man i och för sig laga enklare mat i vilken eldstad som helst, men ett fullt fungerande hushåll behövde rimligtvis en bakugn. Eller en ässja. Men vapensmedernas gårdar var försedda med båda delarna. Frågan blir därför hur skall vi tolka boendet i kvarteret Diplomaten under 1600-talet? I skräddargården på tomt 208 bodde uppenbarligen en familj på 1630-talet – men hur var det bland granngårdarna?

Matlagning

Ett centralt kriterium på boende är att mat kunnat tillagas på platsen. Därför är det högst förvånande att så få större spisar eller bakugnar påträffats bland de undersökta 1600-talshusen i kvarteret Diplomaten. I bara fyra av de eldstäder från vilka prov analyserades påträffades tydliga indikationer på matlagning (*ibid.*).

FIGUR 100. Stor spis eller bakugn i hus 405. En av få tydliga platser för matlagning i kv. Diplomaten.

De stora köksavdelningar som karaktäriserade gårdslängorna på kvarteret Apeln var inte tillstädes i kvarteret Diplomaten, fränsett de större ugnar som undersöktes i tomterna 212, hus 405 daterat till 1600-tal och i 214/28, hus 380 från följande sekel. I övrigt kommer de tydligaste indikationerna på matlagning från den stora byggnaden 400:1 i tomt 218, hus 401:2 i tomt 208, båda daterade kring mitten av 1600-talet, och ur ugnsfundamentet till hus 345 i tomt 217 (*ibid.*). Som en köksdel tolkas även de stora

eldstadsfundamenten i gjuterigårdens nordlänga, hus 404:3, som dateras till 1700-talets början.

Vid analys av prover tagna från andra ugnar och spisar runt om i bebyggelsen lyste matspillet med sin frånvaro. Istället påträffades olika indikationer på smide och annat metallhantverk i flera undersökta eldstäder (diagnostiska fältanalyser, Jens Heimdahl).

Den relativa frånvaron av matlagning kan tolkas som att området under lång tid främst utnyttjats till olika produktionsrelaterade aktiviteter. Hantverk, lagring och djurhållning är tydligt identifierade. Givetvis har boende också förekommit i dessa gårdar, men frågan är hur man bör betrakta utnyttjandet under faktoritiden? Fanns det verkligen permanent bosatta hushåll, hela familjegrupper i varje hantverksgård? Kanske har mästare med familj bott någon annanstans i staden, exempelvis i kvarteret Dolken? Däremot kan gesäller, lärpojkar och annat tjänstefolk huserat i vissa av kvarteret Diplomatens byggnader.

Uppvärmda utrymmen

I de större byggnader som bedöms kunna ha haft bostadsfunktion finns också någon form av uppvärmning i de undersökta rummen. Vanligtvis handlar det om en hörnplacerad öppen eldstad med ett förhållandevis litet eldrum. Det finns också exempel på fundament till biläggargugnar, större arbetshärdar och någon sorts öppen eldstad som placerats på ett brandsäkert underlag mitt i rummet. Samliga dessa eldstäder har säkert räckt till för uppvärmning – men därmed inte sagt att rummen där de funnits för den skull haft boendefunktion. Även verkstäder, skrädderier och vävstugor måste ju ha värmts upp för att arbetsmiljön skulle bli uthärdlig under en svensk 1600-talsvinter. Förhållandena i kvarteret Diplomaten kan härvidlag jämföras med kvarteret Dolken där de undersökta eldstäderna förefaller att ha varit både fler och större (Stibeus 2008, figur 31).

FIGUR 101. Enkel hörneldstad i Hus 400:1. En liten, öppen eldstad som murats med grå lera och som varit avrundad ut mot rummet.

FIGUR 102. Järnplatta lagd på träggolv i hus 400:3. Enklast tänkbara öppna eldstad ...om man bortser från brandrisken.

Indikationer på boende

Fyndmaterialets vittnesbörd är av stor betydelse. Och om man skall vara ärlig är inte volymerna hushållsanknutna fynd från kvarteret Diplomaten speciellt imponerande, i alla fall inte från vissa delar av fältet (se kapitel 10). Samtidigt har vi sett hur väl latrin och annat avfall med ett inneboende värde omhändertagits och borttransporterats. Det är möjligt att även merparten av det normala hushållsavfallet följde med i processen. Noggranna spridningsbilder för hushållsrelaterade föremål och personliga tillhörigheter inom det samlade faktoriområdet kan möjligtvis bringa lite mer klarhet i problemet. Detta gäller speciellt de föremål som med säkerhet identifierats som härrörande från Tyskland. Här finns föremålsgrupper som med stor sannolikhet kan kopplas till en bestämd grupp människor som verkat och uppehållit sig på Tyska maden under den aktuella tidsperioden.

En fråga om status

Vad kan egentligen bebyggelsens utformning säga om gårdarna och deras invånares status relativt andra grupper i staden? Vilka markörer uttrycker bäst hushållets sociala position? För att belysa dessa frågor har förekomsten av tvåvåningshus (inklusive loftbodas, verkstäder och källarstugor), uppvärmning i form av mer påkostade eldstäder som till exempel kakelugnar och förekomst av stenkällare kontrollerats. Dessutom har gatulängans uppdykande i sent 1700-tal studerats med utgångspunkten att detta fenomen är en god indikation på en begynnande borgerlig och mer urbant präglad livsstil.

Tvåvåningshus

Förekomsten av tvåvåningshus och stora byggnader i en gårdsmiljö behöver inte nödvändigtvis vara kopplad till ett statustänkande och en önskan att demonstrera ekonomiska resurser. Lika rimligt är att se hur ett konkret, praktiskt behov uppfylls i och med att en större byggnad uppförs. I kvarteret Apeln dokumenterades följande goda indikationer på tidiga hus i flera våningar:

- kraftiga stengrunder
- förekomst av flera stenkällare; undervåningen i så kallade källarstugor
- bevarade trappanfang påträffade inne i gårdsytorna
- fynd av en trappa, sekundärt använd som rustbädd under en äsja från 1700-talet
- fynd av klivstockar

Givetvis *kan* man även tolka vissa av dessa observationer som passager till vindar och loft, men de kraftiga stengrunder som anlagts för att bära stora tyngder bör ha burit byggnader i två våningar. En liknande förklaring gäller då trappanfang påträffats in situ. Här visade placeringen ute i gårdsplanen att trappan fört upp till en övre våning, försedd med loftgång utmed husets långsida. Ett gott exempel på denna byggnadstyp finns fortfarande bevarat på Öster, nämligen den flyttade loftboden i Konstnärsgården (Östra Storgatan 76) som ursprungligen uppförts i Smedjegatan 40 direkt efter branden år 1785.

TOLKNING. I kvarteret Diplomaten förekom få indikationer på flervåningsbyggnader i det tidiga skedet; under faktoritiden. Egentligen var det bara hus 400:1 i gård 218 som skilde ut sig genom sin timmerterrass och kraftiga fullstensgrund. Det är notabelt att bara huskroppens långväggar hade försetts med en grund av stora naturstensblock. Gavlar och mellanväggar hade däremot fått stensyllar av påtagligt mindre dimensioner. Trots detta bör byggnaden tolkas som ett tvåvåningshus. Dess ursprungliga funktion är osäker, men mycket tyder på att det kan röra sig om ett större lagerhus uppfört för faktoriets räkning.

Under bebyggelsens fas 5, möjligen redan under fas 4, uppfördes emellertid tvåvåningshus i kvarteret Diplomaten. De yngsta sjuttonhundratalslängorna i tomterna 218/30 och 219/31 har varit uppförda i två våningar, både ut mot gatan och längs tomtens norra sida. I den beskrivning som finns från den nyuppförda Ekmanska gården efter 1790 års brand omtalas att även krukmakeriet varit uppfört i två våningar. De kraftiga stengrunder och stora fundament till skorstensstockar som förekom bland periodens byggnadslämningar indikerade byggnader i flera plan. Ytterligare ett belägg för en tvåvåningsbyggnad, belägen långt ner i tomten, härrör från tomt 214/28 där grunden till ett öppet trapphus upp till en loftgång påträffades direkt söder om hus 381. Även här kan en datering till 1700-tal göras.

Man kan även notera fyndet av ett trappanfang från fas 1 på kvarteret Diplomaten. Stocken ifråga var försedd med urtag för trappans sidor och märkt av djupa huggspår. Tyvärr påträffades den löst liggande invid den stora timmerkistan i tomt 213. Som sekundärt använt säger trappanfanget bara att det förekommit byggnader i två våningar i Jönköping redan i samband med nystadens tidiga uppbyggnadsskede.

FIGUR 103. Trappanfang från fas 1. Tyvärr funnet i sekundärt läge.

Uppvärmning

Kakelugnar påträffades vid två tillfällen i kvarteret Dolken. Magnus Stibeus resonerar i sin rapport från undersökningen kring huruvida dessa fynd kan indikera hushållets status (Stibeus 2008:121). Frågan är om det verkligen varit så enkelt. Då kaklet från denna undersökning detaljstuderades år 2008, innan rapporten från kvarteret Dolken sammanställdes, bedömdes det först utgöra produktionsavfall, eftersom glaserat och skrojbränt kakel blandades. Dessutom fanns ett slitet fragment från en pressform i materialet (munlig uppgift, Ole Stilborg).

Idag har fyndförhållandena utretts; det handlar verkligen om ugnar som murats upp i två av de bostadshus som iordningsställdes för fabriksrättens räknning. Problemet är att de murats med sekunda vara, snarast avfall. Man kan snarast tala om budgetlösning, oberoende om initiativet till dessa båda ugnar kommit från vantmakeriets faktorsgrupp år 1620 eller härrör från ett billigt privat inköp som frusna tyska textilarbetare gjort något år

senare. Faktum kvarstår, fyndet handlar verkligen om kakelugnar från 1600-tal, men de har knappast fungerat i rollen av statusmarkörer.

TOLKNING. Inom kvarteret Diplomaten förekom överhuvudtaget inga spår efter kakelugnar i de förmodade bostadsrum som undersöktes. De vanligaste eldstäderna förefaller att ha varit hörnplacerade, avrundade ut mot rummet och väl murade med stenen satt i grå lera. Merparten av eldstäderna var tämligen små. Större eldstäder förekom huvudsakligen i vad som tolkats vara verkstäder.

I den mån status markerats genom eldstädernas utformning har alltså detta drag varit påfallande svagt utvecklat i kvarteret Diplomaten bebyggelse. Frågan är om detta förhållande verkligen skall tolkas som en indikation på att Vantmakeriets arbetare haft en svagare ställning i Jönköping än andra grupper av hantverkare. Det finns tilltalande alternativa tolkningar. Antingen har de undersökta byggnaderna haft en mindre framträdande boendefunktion, något som redan påtalats, eller också ligger en del av förklaringen i gårdarnas ställning som tjänstebostäder. Eftersom uppförandet av vantmakeriets byggnader initialt åvilat kronan för att därefter övergå på gruppen av faktorer, vägdes säkerligen ekonomiska aspekter in i bygget. På så sätt kan besparingar ha medverkat till att hus och gårdar givits en enklare utformning än vad som skulle ha varit fallet om de boende själva stått för bygget.

Stenkällare

Begreppet stenkällare har en lite speciell betydelse inom stadsdelen Öster i Jönköping. Här betyder ordet att ett murat förvaringsutrymme byggts in i gårdens markplan, så att dess golv hamnat i nivå med den samtida markytan. Orsaken till detta särpräglade byggnadsskick är givetvis att en traditionell, nedgrävd källare av den typ som är välkänd från det medeltida Jönköping skulle vattenfyllas i den låglänta nystaden. Idag är ett dussintal sådana källare arkeologiskt och byggnadshistoriskt kända. Vid undersökningarna i kvarteret Diplomaten år 2007 påträffades dock ingen sådan källare som kunde knytas till bebyggelsens 1600- och 1700-talsfaser.

I detta avseende skiljer sig vantmakeriets område från de tomter i kvarteret Apeln som varit knutna till stadens andra faktori, vapenfaktori, där stenkällare ingick som en viktig och integrerad del av gårdsbebyggelsen redan från dess andra skede, det vill säga 1630-talet (Pettersson 2007:115). I kvarteret Apeln framstod det med all önskvärd tydlighet hur viktiga dessa stenbyggda förrådsrum varit och

FIGUR 104. Den enda stenkällaren. Hus 328, uppfört efter stadsbranden 1790 utan att man lagt någon rustbädd först.

med vilken omsorg de uppförts. I konstruktionen ingick alltid rejäla rustbäddar, murade väggar av huggen sten, hållgolv och putsade innerväggar (Pettersson 2005). Att de verkligen fyllde en väsentlig praktisk funktion visades av att 1600-talets stenkällare inte varit avsedda att i första hand synas, eftersom de byggts in bakom bostadshusens timmerväggar. Först i skedet efter 1750 blev Apelns då nyuppförda källare synliggjorda genom att det yttre murlivet drogs ut i gårdslängans vägglinje. Samtidigt putsades stenfasaderna; källare fick en ny innebörd som handelsmannens eller krögarens statusmarkör.

Men i kvarteret Diplomaten saknades alltså stenkällare under gårdarnas första 170 år. Den enda källare som undersöktes låg inom tomt 25 (enligt 1802 års numrering). Byggnaden, hus 328, vilade på de brandlager och uppröj-

FIGUR 105. Gavelvända hus vid Fiskaregränd, uppförda efter stadsbranden 1790. En kvarleva från äldre tiders stadsgårdar på Maden. Foto omkring 1910.

ningsmassor som härstammade från branden 1790 och det efterföljande röjningsarbetet. Dess storlek och utförande passade väl in med kända och ännu bevarade stenkällare runt om på Öster. Den största noterade skillnaden var att den inte utrustats med någon tyngdfördelande rustbädd under mursträckningarna; antagligen som en konsekvens av virkesbrist och påtvingade besparingar i brandens spår.

Varför saknades då stenkällare helt i denna del av staden, eftersom inga tidiga byggnader av denna typ påträffades i Dolken heller? Även hushållen på Tyska maden måste rimligtvis ha haft behov för kylförvaring. Samtidigt var det kostsamt att uppföra stenkällare, eftersom bygget krävde både material och kunnig arbetskraft.

TOLKNING. Faktorigårdarna på Tyska maden byggdes och utrustades initialt på kronans bekostnad, därefter på faktoriets. Det har sannolikt ansetts ligga i faktoriets intresse att minimera byggnadskostnaderna där så varit möjligt. Stenkällarna har då blivit föremål för en sådan inbesparing. Under efterföljande år beboddes gårdarna av värvad arbetskraft som bara undantagsvis investerat av egna pengar i sina tjänstebostäder. Några stenkällare har de definitivt inte uppfört.

När faktoriets avvecklades kring mitten av 1650-talet togs området över av grupper som sannolikt inte tillhört stadens mest ekonomiskt välbeställda invånare. Av denna anledning uppfördes inga källare under seklets senare del. Märkligt nog ansågs detta inte nödvändigt ens under bebyggelsens fas 4 och 5, som annars präglades av en i många fall grundlig förnyelse av byggnadsbeståndet. Stenkällare blev aktuella först i och med efterspelet till branden 1790. De förändringar som då inträffade kan följas i bevarat kartmaterial och brandförsäkringshandlingar. De fastighetsägare som hade tillräckligt av både ambition och kapital kunde satsa. Talande nog uppfördes stenkällaren hus 328 i vad som nu blev kvarterets största gård, strax bakom en gatulänga som fått en modern och för stadsdelen påkostad fasad.

Gatulängan

Den ursprungliga gården var utformad med alla olika hus sammanbyggda och placerade i en rad längs tomtens ena långsida, eventuellt med ett fähus byggt i vinkel längst in i tomt. Mot gaturummet vätte en gavel; oftast på en bod eller verkstad, ibland till ett bostadsrum. Tecken i form av stolphål i tomtgränsen tyder på att det funnits avgränsningar i form av plank eller staket mot gatan. Här har också en körport varit belägen.

Denna utformning var legio på båda faktoriområdena, eftersom i huvudsak samma bild av den tidiga bebyggelsens disponering framträdde i både kvarteret Apeln 2004 och kvarteret Diplomaten tre år senare. Några mer påtagliga ändringar kom tillstånd först i samband med att den första generationens slitna byggnadsbestånd skiftades ut eller genomgick radikala ombyggnader kring mitten av 1700-talet. Vad som då skedde var i många fall att gårdsrummet – den privata sfären – slöts mot gatan genom att en gatuparallell länga uppfördes. Enklarest skedde detta genom att en andra våning placerades i vinkel ovanpå det redan befintliga gavelrummet mot gatan. Resten av markplanet upptogs vanligtvis av ett portluder samt en bärande gavelvägg. I kvarteret Diplomaten finns fina exempel på denna typ av utveckling från gårdarna på tomt 218/30 och 219/31.

TOLKNING. Genom ombyggnader av det slag som beskrivits kunde även stadens mindre hantverksgårdar erhålla en ståndsmässig, gärna panelklädd, fasad mot omvärlden till en rimlig kostnad. Samtidigt flyttades produktionen in i gårdsrummet; den doldes och gjordes mer anonym än tidigare. Företeelsen bör betraktas som ett led i en pågående urbaniseringsprocess, där också det högre borgerskapets värderingar sprids till stadens medelklass. Som ett led i denna förändring tillkommer salen i bostadshuset, ett ljust, gatuvänt rum, gärna uppvärmt av en kakelugn. Samma process syns i serveringsskicket där det dukade bordet med stora uppläggningsfat blir väsentligt element (jfr Stilborg & Grönberg 2006, Wikström 2002).

En fråga om gränser

De gränser som fungerat inom kvarteret Diplomaten har givetvis markerats och hävdats genom åren. Olika medel har utnyttjats, men de tydligaste markeringarna har funnits inbakade i själva bebyggelsestrukturen. De huskroppar och gårdsplaner som lagts ut har oomtvistligt satt ramen för den enskilda gårdens rum.

Med undantag för de tillfällen då ägoskiften ändrat på den övergripande strukturen (se till exempel sammanslagningen av tomt 219 & 220 och styckningen av gård 217/29) har de gränser som lades ut på 1620-talet i stort sett förblivit oförändrade under den tid undersökningen omfattar. Det ursprungliga mönstret har utan svårighet kunnat skönjas efter 170 års verksamhet i kvarteret.

Trots detta faktum är just gränser och överträdelser av gränser bland de vanligaste klagomål som vi möter i uppteckningar från olika domstolsförhandlingar (jämför bilaga 5). Det är uppenbart så att hur tydliga och självklara gränserna än var så lockade de till överträdelser och tvister!

FIGUR 106. Vret mellan gård 208 och 220. Ägogränsens 1600-talsfas.

Vretar

I det tidigaste skedet, motsvarande fas 1 och kanske något längre, fanns egentligen inget större behov av separata gränsmarkörer. Genom att tomterna bestod av uppbyggd mark fungerade de ofyllda områden som blev över mellan gårdarna automatiskt som gränzoner. Här fanns blöta, tidvis vattentäckta partier och breda diken man knappast kunde bortse från.

Efterhand handlade det mer om att verkliga tomtgränsdiken sparats ut med den dubbla funktionen av gräns och dränering. Ett oväntat tydligt exempel fanns i skiftet mellan den östra och den västra raden gårdar där ett större, flera gånger omgrävt dike markerade skiljet under sent 1600-tal in i tidigt 1700-tal.

Under loppet av 1700-talet gjorde torrare förhållanden att dessa gränsdiken efterhand fylldes igen med allsköns avfall och bråte. Det trånga utrymmet mellan husraderna stensattes därefter. Därigenom skapades de så kallade vretar som än i dag är ett så karaktäristiskt inslag i Jönköpings äldre bebyggelse; de kullerstensbelagda, knappt meterbredda passagera utefter äldre tomtgränser.

FIGUR 107. Vreten som gränsdike. Skiljet mellan den västra och den östra gårdsraden.

FIGUR 108. Vreten som krukmakaren fyllde igen. Gränsdike till tomt 218, proppat med kasserad keramik.

Stängsel

När spåren efter egentliga stängsel och staket inom den undersökta ytan visat sig vara så pass fåtaliga, kan det till stor del skyllas på en tämligen hårdhänt undersökningsmetodik. Denna typ av lämningar passar dåligt ihop med maskingrävning. Dessutom var ett utjämt stängsel lätt att avlägsna. Efter att käpparna ryckts upp återstod bara en rad av pinnhål, en typ av lämningar som bara påträffas under extremt gynnsamma förhållanden i en stadsarkeologisk kontext. Dessutom tenderade stängsel att skiftas ut tämligen snabbt bara för att ersättas av pinnar som hamnat på ungefär samma plats som sin föregångare; något som kan komplicera tolkningen av gårdsgårdarnas förlopp.

Där spår efter olika slags stängsel ändå förekommer handlar det främst om markeringar i gränser som plank ut mot gatan, eller inhägnader inne i tomten som djurfällor och såbäddar. I kvarteret Diplomaten förekom plank, vars stolpar satts ner i stensatta stolphål, ut mot Målargatan i tomt 217,

möjligen också i tomt 219. Stängsel eller flätade gårdsgårdar har till exempel funnits inne i tomterna 210 och 217.

Diken

Förutom de diken som utgjort gränsmarkörer och givetvis också fungerat som dräneringar i detta vattensjuka område, har mindre diken också påträffats i anslutning till såbäddar och eventuellt som takdroppsrännor till vissa hus. I detta fall har funktionen varit renodlat dränerande.

En fråga om tillgänglighet

De tretton gårdarna i kvarteret Diplomaten har samtliga haft egna utfarter mot stadens gator. Det har även för en kortare tid existerat en anläggningsväg diagonalt genom tomtmarken i fas 1. Under hela den tid undersökningen omspänner har det också funnits vissa andra möjligheter för kommunikation mellan gårdarna i kvarteret. Olika passager av mer eller mindre formaliserat snitt förekommer alltid i en så här pass tät bebyggelse där många människor rört sig.

Gaturum

Gårdarna i kvarteret Diplomaten har haft kontakt med tre gator, nämligen föregångarna till Slottsgatan i norr, Missionsgränd i väster och Målargatan i öster. Av dessa har bara Målargatan i någon mån berörts av undersökningarna 2007.

Som väntat var gatumarken huvudsakligen söndergrävd för allsköns rör och ledningar, men det fanns ändå kvar stråk av kullersten, motsvarande två, eventuellt tre, separata nivåer av äldre gatubeläggning vilken bör härstamma från 1700- och 1800-talet. Några upplysningar om gatans äldsta utseende och beläggning kunde inte erhållas, eftersom man av säkerhetsskäl undvek att föra ut schaktet i gatumark på djupare liggande nivåer. I äldre kartmaterial som till exempel Hector Loffmans karta från 1658 finns gatan markerad. Frågan är dock i vilken utsträckning den verkligen liknat och utnyttjats som en regelrätt stadsgata under 1600-talet. Det är frestande att göra en jämförelse med den passage i kvarteret Droskan som undersöktes 1988 (Stibeus 2008:101). Här täcktes markytan i grändens norra del av utlagda stockar och plankor.

Passager

De olika gårdarna har främst öppnat sig mot sina respektive gaturum, men det innebär givetvis inte att det inte funnits passager mellan husen inne i kvarteret också. Exempelvis dokumenterades vad som tolkats vara lider i de båda stallängorna 336 (tomt 219) och 344/359 (tomt 218). Här har en enkel dörr eller öppning kunnat fungera som passage direkt in till grannen.

Ett annat portlider kunde dokumenteras i hus 381 i södra delen av tomt 214/28, en passage som lett rakt genom en bakgårdsbyggnad med stallfunktion. Denna öppning var emellertid sekundärt uppbruten i samband med att tomt 217/29 delats upp mellan grannfastigheterna i norr.

När man talar om rörlighet mellan gårdar och tomter är det lätt att fastna i en analys där man detaljstuderar tillgänglighet via portar, gångar och grindar. Samtidigt får man inte glömma bort hur lätt det var att kliva över ett gränsdike eller ett staket. I många fall behövdes inte några mer formaliserade passager.

En fråga om odling

De omfattande geoarkeologiska analyser som genomförts inom projektet har tydliggjort betydelsen och omfattningen av den husbehovsodling som bedrivits i de undersökta gårdarna (se Heimdahl 2009:24). Därför var det av

största intresse att se huruvida några konkreta strukturer inom undersökningsytan kunde kopplas till odling och trädgårdsbruk.

Såbäddar

De bäst bevarade och mest lättolkade såbäddar som undersöktes i kvarteret Diplomaten påträffades i tomt 210/24 på en 1700-talsnivå då det förefaller som om hela tomten utnyttjats till odlingsändamål. Två bäddar, kantade av bräddor och omgivna av tilltrampade gångar undersöktes. Jorden i såbäddarna var väl omgrävd som odlingsjord skall vara.

Andra odlingsytor har påträffats i 217/29 samt odling med inslag av ruderatkaraktär i tomt 219/31. Svartjord från ett tidigt skede identifierades i tomt 209's södra del (Heimdahl – diagnostisk analys i fält)

Gödselbehållare

All trädgårdsodling är beroende av gödning. Därför var det kanske inte så förvånande att mindre gödselbehållare förekom här och var i tomternas inre delar. De geoarkeologiska analyserna har tydligt visat vilket innehåll dessa nedgrävda lådor, laggade kärl och träfodrades gropar haft (Heimdahl 2009:33f). Samtidigt visar en spridningsbild indirekt vilka delar av tomtmarken som kommit ifråga för odling till husbehov. Rimligtvis har man förvarat gödseln nära sin såbädd.

Trädgårdsskjul

Även då hela tomter utnyttjats till trädgårdsodling likt den ursprungliga tomt 210 har det funnits behov av lättare byggnader. De kan ha utnyttjats till förråd och förvaring; kanske också som utrymme för smådjur och höns.

Goda exempel från 1700-talet fanns i form av redskaps- och förrådsskjul på tomt 210. Möjligen kan delar av den långa uthuslängan hus 345 i tomt 217 också ha fyllt denna uppgift. Samtidigt är denna typ av tillfälliga byggnader de svåraste att spåra arkeologiskt, eftersom lämningarna så lätt förbises. Dessutom kan snart sagt vilket rum som helst i dessa trånga gårdsmiljöer ha utnyttjats till förvaring av trädgårdens redskap och produkter.

En fråga om det ogripbara

Trots allt finns det alltid konstruktioner vid en arkeologisk undersökning som inte kan förklaras utifrån nuvarande kunskapsläge. Kvarteret Diplomaten utgör inget undantag i detta avseende. Speciellt tydligt blir kunskapslakunerna i anslutning till verkstäder och

FIGUR 109. Trädgårdsodlingens förutsättning. Nedgrävd gödselbehållare.

FIGUR 110. A6661 – en grop med bränt ris och finkornig sand. Till vad nytta?

andra typer av produktionsmiljöer. Avancerade arbetsmoment har även i gångna tider krävt hjälpmedel och utrustning vars uppbyggnad och funktion kanske bara var fullt känd av en handfull människor ens då anläggningen var i bruk. Idag, när dels kunskapen om hantverket gått i glömska, dels när arkeologen står inför sparsamma rester av en helhet, blir en funktionsbestämning snart sagt omöjlig. Ett par sådana strukturer presenteras härnadan.

Sandkassar A5792

Mitt i ABM-fältet, inom den ursprungliga tomt 210, påträffades två rektangulära gropar som fyllts med till synes ren sand. Groparna som var plankfodrade, mätte 3,7 x 2,1 m. med ett djup på 0,2 m. Mest av allt liknade de enkla halvkällare eller någon form av förrådsgropar. Fyndmaterialet gav dock ringa ledning med avseende på funktion. Anläggningarnas datering ligger på stratigrafiska grunder i 1800-tal. Om detta stämmer har de anlagts och utnyttjats vid någon verksamhet i gård 24/ 25.

Risklädd grop A6661

Inom trädgårdsytan i tomt 210/24 undersöktes en avlång grop där ett bränt innehåll av klena stammar, granris och näver täckts med finkornig sand. Möjligen kan det finnas ett samband med 1790 års stadsbrand, men anläggningen kan också ha varit något äldre. Frågan är vilket användningsområde gropen haft. Dess brända innehåll skulle kunna tyda på någon sorts kolningsprocess, eftersom gropen fyllts med finkornig sand som var tydligt värmepåverkad. Man verkar ha velat avbryta förbränningen för att istället kontrollera vedens förkolnande.

Gallerförsedd knuttimrade behållare A200415

En kvadratisk timmerkasse påträffades i tomt 219 strax väster om gjuteribyggnaden hus 333. Konstruktionen var utförd av sekundäransvänt virke som utnyttjats till en tät knuttimrad box med botten av plankor. Uppenbarligen har det varit betydelsefullt att hålla kassen tät och därigenom skydda dess innehåll. Anläggningen täcktes av ett gallerverk i trä och innehöll en avvägd flat sten samt en hammare. Rimligtvis borde denna väl utförda och noga genomtänkta konstruktion kunna kopplas till gjuteriverksamheten eller därpå följande metallhantverk inom tomt 219/31, men dess funktion undflyr oss ännu. Trots att en lång rad kollegor med kunskap om äldre hantverksprocesser tillfrågats.

Saknade eller fåtaliga anläggningar

När man sammanställer ett material som kvarteret Diplomaten står det klart att vissa kategorier anläggningar saknas eller förekommer betydligt mera sparsamt än förväntat. I en del fall kan det givetvis bero på att lämningarna förbisetts eller feltolkats vid utgrävningstillfället, men när det gäller större strukturer måste förklaringen vara en annan. Antingen har den efterfrågade typen av konstruktion av någon anledning inte utnyttjats alls, eller också har den varit belägen utanför den yta som ingått i den arkeologiska undersökningen. Nedan ges tre exempel hämtade från efterarbetet till 2007 års undersökning.

Latriner

Sammanlagt 170 års boende i kvarterets tretton gårdar har tveklöst genererat stora mängder träck. Dessutom finns det talande rättsfall från 1700-talets början som berör problem med överflödande latriner och därav följande granntrötter (se bilaga 5).

Likväl saknades både behållare och de byggnader som kunde tolkas ha varit hemlighus. En sentida sådan länga finns dokumenterad på förundersökningen som hus 11/26. Vid de geoarkeologiska analyserna lokaliserades innehållsrika latrinlager från 1600-talet i tomt 208 och 217, en 1700-tals latrin i tomt 210/24, samt ett par sena 1800-tals latriner i tomt 24 (se Heimdahl 2009:34). Det är allt. Samtidigt visar analysen att latrin verkligen hanterats runt om i tomterna, eftersom avföringsrester trampats runt och följt med in på gårdsplaner och golv. Avsaknaden på egentliga latriner i kvarteret Diplomaten beror alltså snarast på en väl fungerande renhållning, där avföringen betraktats som en resurs vilken man tagit väl vara på. Med odlingslotterna på Kålgården nära inpå

FIGUR 111. A200415 – den täta lådan med sitt täckande trägaller. Till vad nytta?

behöver inte latrintunnorna ha forslats någon längre sträcka för att innehållet skulle kunna komma till nytta (se Vestbö Franzén 2009:44f).

Träkolsförråd

Vid undersökningarna i kvarteret Apeln påträffades större och mindre upplagsytor avsedda för träkol snart sagt överallt i bebyggelsen (jämför Pettersson 2007:117, figur 4) Nu var i och för sig detta en ytterst speciell miljö, där storskaligt vapensmide bedrevs under lång tid. Men även i kvarteret Diplomaten har man på vissa gårdar, framför allt då tomt 219/31, ägnat sig åt metallhantverk av olika slag. Därför borde någon form av upplag ha påträffats. Möjligen kan ett kolblandat lerlager som dokumenterades i anslutning till hus 319 ha fungerat som golv i en kolbod.

Brunnar

Några egentliga brunnar eller nedgrävda vattenreservoarer har inte påträffats inom kvarteret Diplomaten. Detta förhållande stämmer i och för sig med uppgifter om att dricksvatten hämtats i Vättern medan Munksjön tillhandahållit vatten för andra ändamål. Samtidigt borde det ha varit fullt genomförbart att gräva för ett brunnskar ner genom torvlagren till en nivå med gott vattenflöde; 1,5 meter borde ha räckt gott och väl. Sandlagren under torven hade filtrerat vattnet väl; om inte till dricksvattenkvalitet så fullt tillräckligt för andra behov i hushåll, stall och verkstad. Utan tvivel skulle man ha underlättat sin djurhållning med en pålitlig vattentäkt inne i gården. Samma sak gäller för flera av hantverken, inte minst keramikframställningen.

KAPITEL 9.

Verksamheter 1620–1790

Kronans markarbeten

Kronans inledande markarbeten får ses som den första organiserade verksamheten som bedrivits inom kvarteret Diplomaten. Det krävdes noga samordnade insatser för att kunna anlägga brukbar tomtmark på Maderna. För detta stora åtagande behövdes sakkunskap i fråga om markberedning och anläggningsarbeten; kunskap som stod att hämta i de kretsar som sysslade med fortifikationsfrågor. Initialt gällde det att mäta upp, lägga ut och fördela kvartersmark, ett arbete som påbörjades redan 1614 i stadens centrala delar (JH II 1918:76).

Logistiken utgjorde ett annat känsligt moment; man skulle organisera och samordna mycket omfattande transporter både till lands och sjöledes. Traktens bönder inkallades med sina dragdjur för att frakta massor från Slottsområdet på Väster, antingen via Hamnkanalen eller vintertid tvärs över Munksjöns is. Sentida uppgifter som pekar på att en rensning och kanalisering genomförts i ålöpet mellan Rocksjön och Munksjön vilket skulle kunna passa in i detta sammanhang (Jönköpings Posten 18/2 1938), eftersom de dendrokronologiska analyser som genomförts på trä från grävningarna i kvarteret Apeln 2004 och i kvarteret Diplomaten 2007 pekar ut Ryhovs marker som en högst troligt växtplats för mycket av det timmer som använts i 1600-talets stadsbyggnadsskede (Linderson 2006 samt bilaga 3).

I hela detta gigantiska byggnadsprojekt gällde det att rätt bedöma kommande behov, att införskaffa lämpligt råmaterial i form av timmer, ris, sand, sten och allt annat som krävdes för att uppföra en helt ny stad inom några få års tid. Van arbetskraft var en förutsättning, inte minst då skickliga timmermän som kunde bygga terrasser och provisoriska hus till Jönköpings invånare. Det handlade om att skaffa tak över huvudet till kanske 1200 personer, samtidigt som fler var på väg för att arbeta i de nya fabrikerierna. Man var tvungen att skapa en fungerande, om än provisorisk infrastruktur för staden och alla de verksamheter överheten planerade att starta i den nya fästningsstaden.

För de ansvariga i stadsbyggnadsprojektet och i uppbyggnaden av fabrikerierna var det viktigt att en överordnad tidplan följdes. I detta ljus skall arbetsdokument som Heinrich Thomes detaljerade situationskartor från 1624–25 betraktas, liksom de dendrokronologiska dateringar från faktoriarkvarteren som belägger rask och planmässig utbyggnad i dessa blöta delar av det nya stadsområdet (se kapitel 11). Att man ibland inte lyckades fullt ut antyds av incidenter som klagomålen de nyanlända vävarna reste

strax efter ankomsten år 1620. De tyska vantmakarna var missnöjda eftersom de inte fått vad som utlovats av hus och utrustning (JSH II 1918:81)

Det kanske mest fascinerande med ett sisufosprojekt som nyuppförandet av Jönköping är att det på intet sätt var unikt i sin tid. Runt om i Sverige pågick liknande arbeten; det räcker med att se mot fästningsstäder som Göteborg och Kalmar. Eller för den skull faktorerier som Örebro, Norrköping, Norrtälje och Söderhamn – exemplen kan mångfaldigas (jfr Magnusson 1996, Klingnéus 1997). Fortifikationsexperter, byggmästare, vapensmeder, vävare och vanligt arbetsfolk deltog alla med sin insats i en övergripande strategi för upprustning, samordning och modernisering av det svenska samhället. Man kan betrakta denna storslagna kraftansamling som också innefattade kartering och inventering av rikets tillgångar, som ett led i krigsförberedelser från omkring 1618. På sikt handlade det om en kapplöpning med udden riktad mot rivalen Danmark, en upprustning i syfte att skaffa internationellt inflytande genom kommande insatser i det nya storkriget.

I linje med detta skulle produktionen moderniseras efter två linjer. Man ville utveckla inhemska näringar och lokalt kunnande så långt detta nu var möjligt. Jönköpings vapenfaktori utgör ett gott exempel på detta, eftersom dess verksamhet i grund och botten byggde på att traktens vapensmede organiserades, centraliserades, standardiserades och därigenom effektiviserades. Till detta hämtades den huvudsakliga arbetskraften från södra Vätternbygden och sydöstra Västergötland (Klingnéus 1997:60).

Den andra metod som tillämpades handlade om att inhämta utlandets försprång inom väsentliga näringar genom direkt tekniköverföring. I detta syfte värvades många specialister inom olika områden till Sverige under tidigt 1600-tal. Här fanns både verkligt tunga namn inom gruvsdrift och bruksnäring som Willem de Besche och Louis De Geer, fortifikationsexperter och byggmästare som Hans Fleming och skeppsbyggmästare som Henrik Hybertsson, ner till rena arbetare med sitt yrkeskunnande. Till de sistnämnda hör namnkunniga grupper som järnbrukens valloner, men även Jönköpings tyska textilarbetare med värvade vävare, vantmakare, tripmakare och många fler.

Men om nu dessa satsningar var viktiga och högt prioriterade, varför valde man då så erbarmliga lägen för Jönköpings faktorerier som Munksjöstranden och Tyska maden?

Till att börja med var valet av Jönköping en självklarhet. Staden och dess slott fungerade som en av tre centrala riksfästningar på gränsen mot söder. Samtidigt var det den

enda som kunde betraktas som lättförsvarad. Både Kalmar och Älvsborg var avsevärt mer utsatta, medan Jönköping skyddades av sitt inlandsläge. Alltså var orten geografiskt lämplig för rustningsindustrin i den södra landsdelen.

På det lokala planet fanns det emellertid ett problem. När det blev aktuellt att etablera faktorer i Jönköping strax innan år 1620 har redan de någorlunda vettiga tomterna inom det nya stadsområdet fördelats bland de borgare som flyttat över från gamla staden på Väster. Den areal som återstod för faktorierna inom den planerade stadsbefästningen blev då Munksjöstranden för vapenfaktoret och Maderna för vantmakeriet. Kanske var det också därför som kronan initialt gick in så pass hårt i de förberedande insatserna? Man insåg helt enkelt från ansvarigt håll vad som behövdes för att den efterfrågade strategiska produktionen skulle kunna starta upp i enlighet med myndigheternas planering. Om det överhuvudtaget skulle bli möjligt att ge sig ut i krig inom några få år krävdes först en kraftansamling på hemmaplan.

Vantmakeriet 1620–1655

Vantmakeriets etablering år 1620 innebar starten för en verksamhet som skulle förse krigsmakten med kläde till uniformstyger och dessutom tillverka finare kvaliteter för utsmyckning och inredning i kyrkor och andra offentliga byggnader. De första åren leddes arbetet av en grupp på tre faktorer, samtliga redan tidigare viktiga lokala näringsidkare. Under denna inledande period gav också kronan ett direkt stöd, vilket dock avvecklades år 1623, då man ansåg att företaget borde kunna stå på egna ben och producera enligt uppgjorda planer.

Till verksamheten värvades kunnig personal i Tyskland redan år 1621. Genom Peter Struves försorg anlände en grupp på tio mästare med gesäller, lärpojkar och familjer till Jönköping, inalles en grupp på ca 150 personer. För verksamheten fick eller förvärvade faktoriets byggnader och utrustning både i och utanför Jönköping. Nämnas kan bland annat vadmalsstampen i Dunkehalla, blekdammarna söder om staden och lagerhusen på Maden.

De förväntade produktionsmål som angavs i kontraktet var högt satta; realistiska skulle man nog vilja säga. Trots ansträngningar nådde man aldrig upp till de 40 000 alnar kläde årligen som ursprungligen efterfrågades. Efter några år stabiliserades produktionen kring 5–10 000 alnar per år. Ullråvaran skulle hämtas lokalt, vilket möjliggjorts genom en sidosatsning på fåravel i regionen med så kallade *schäferier*. Att döma av olika klagomål fanns det

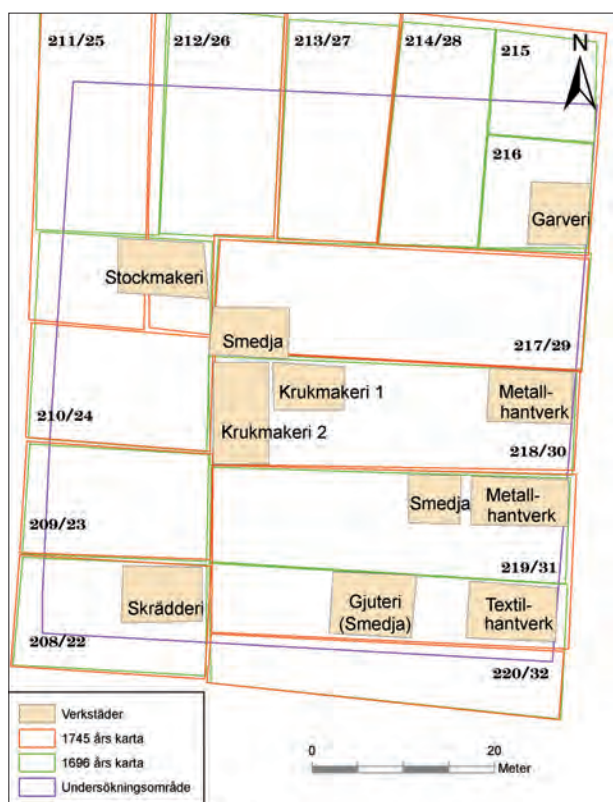
återkommande problem med råvarans kvalitet. Av denna anledning importerades också ull, åtminstone fram till omkring 1640.

I den textila produktionsmiljö som skapades på och omkring Tyska maden var många andra än bara vävarna sysselsatta. Skrädderiet på tomt 208 utgör sannolikt bara ett exempel på kvalificerade verksamheter som varit mer eller mindre nära anknutna till vantmakeriet. I detta sammanhang är det lämpligt att betrakta de spår efter importerade tyger som våra fynd av ett antal textilplomber utgör. Merparten är ännu oidentifierade, men i ett fall är produktionsplatsen känd, textilstaden Burtscheid vid Aachen. Gällde importen fint kläde eller extra högklassig råvara? Det kan vi inte säga idag, så blyplomberna från kvarteret Diplomaten utgör material för en intressant specialstudie.

Om man betraktar vantmakeriets verksamhet under 1630- och 1640-tal är det närmast en stat i staten man möter, ett företag med egna listor och register över de anställda vilket försvårar källgenomgångar idag. De faktorianställdas särställning framgår i en formulering från 1639 års mantalslängd där det står att *vandtmakeriet är under Peder Gudmundssons direction och att desse handtverkare icke äro under borgerskapet*. (JH II 1918:210). En särskild lista över vantmakeriets personal omtalas av Björkman, men det har inte funnits möjlighet att lokalisera och utnyttja detta källmaterial inom ramarna för nuvarande projekt.

En jämförelse mellan vantmakeriet och Jönköpings vapenfaktori visar att efter knappt tjugo års verksamhet utgjorde klädesproduktionen, med 76 personer sysselsatta, en verkligt betydelsefull arbetsplats i staden. Samtidigt hade vapenfaktoriets 58 mästare upptagna i sina rullor (Karlsö 1996). De tyska hantverkarna spelade en viktig roll i stadslivet med till exempel en särskild avdelning, tyska kyrkan, inne i den första stadskyrkan under många år (Johansson & Johansson 1940:26). Man utgjorde en välbetald och synlig grupp med annat språk, annan livsstil och i alla fall inledningsvis en verkligt avvikande matkultur (jämför Heimdahl 2009:31). Under verksamhetens glansperiod utgjorde de tyska textilarbetarna och deras familjer i runt 10 % av stadens totala befolkning på omkring 1500 invånare. Däremot har knappast vapensmederna märkts på samma sätt, komma från trakten som de flesta av dem ändå var. Som kompetenta hatverkare var man säkert yrkesstolta och medvetna om sin betydelse, men man stack inte ut på samma sätt som tyskarna gjorde.

Faktoriets verkliga nedgångsperiod kom efter fredsslutet i trettioåriga kriget 1648. Freden ledde till en nedgång i

FIGUR 112. Arkeologiskt belagda verkstäder i kv. Diplomaten's tomter.

beställningarna från krigsmakten, något som drabbade all rustningsinriktad produktion i landet. I detta känsliga läge inträffade de översvämningar som år 1650 drabbade just Tyska maden extra svårt. De skriftliga källornas uppgifter om ödeläggelse och fränflyttade gårdar kan mycket väl referera direkt till vantmakeriet och dess personal.

I detta sammanhang får man inte heller glömma bort att med freden på kontinenten kom också möjligheten att flytta hem för den som så ville och kunde. Efter en mansålder av krig kunde man nu se framtiden an med viss förtröstan. Detta val kan många av de tyska eller tysktättade hantverkarna på Maden i Jönköping ha gjort. Faktoriets utsikter kan knappast ha lockat till fortsatt engagemang i Jönköping. I detta sammanhang bör man notera hur fåtaliga tyskklingande namn är i de äldsta bevarade ägo-, mantals- och husförhörslängder som berör Tyska maden. På 1690-talet var de tyska hantverkarna och deras familjer föga mer än ett minne i staden.

Avslutningsvis kan den driftige faktorns Peder Gudmundsson död år 1655 bokstavligen ha blivit den sista spiken i faktoriets kista. Han hade ingått i faktorsgruppen nästan från början och efter 1639 uppburit vad som

närmast varit att betrakta som ett personligt privilegium på vantmakeriet. Verksamhetens avveckling ledde över i den stilleståndsfas som utmärkte bebyggelsen i kvarteret Diplomaten från slutet av 1650-talet drygt tjugo år framåt. Samtidigt var detta ett genomgående krisfenomen i staden. Att den ekonomiska utvecklingen avstannade för ett par, tre decennier syntes i både kvarteret Ansvaret 1987 (Nilsson & Stibeus 1994) och i kvarteret Apeln 2004 (Petersson 2007). Det behövdes ett nytt krig för att få fart på ruljansen i Jönköping igen!

Arbetets rum

Det finns ett viktigt arkeologiskt problem förknippat med undersökningar i en miljö som vantmakeritomterna på Tyska maden. Kort sagt – hur kan man spåra förekomsten av väverier bland byggnadslämningar och i kulturlager? Här föreligger en total kontrast mot vapensmedjorna i kvarteret Apeln med sina stora ässjor; verkstadslämningar som skapade en ytterst lätt igenkännlig produktionsmiljö.

Inom vantmakeriets område möter vi istället ett hantverk som trots att det varit sofistikerat och högst avancerat har haft en redskapsuppsättning vilken för det första huvudsakligen varit tillverkad av förgängliga material. För det andra var sammansatt av föremål som också ingått i det normala hushållets utrustning. För det tredje utövades i utrymmen som inte i någon nämnvärd grad skilt sig från ett normalt boningshus. Vad som krävts var ett ljus och uppvärmt rum med plats för vävstolen; det vill säga en beskrivning som passar in på snart sagt vilken storstuga som helst. Problemetets kärna ligger alltså i att spåra en professionellt utförd tillverkning där produktionsmedlen inte skilt ut sig nämnvärt från vad som funnits i var och varannan gård (jämför Granberg 1984, Stibeus 2008)

Lösningen ligger snarast i att bedöma *mängden* textilanknutna fynd inom lämpliga kontexter. En direkt konsekvens av detta synsätt blir att den metalldetektering som genomfördes högst konsekvent vid år 2007 års undersökning i kvarteret Diplomaten också är vad som gav utslag. Resultaten från denna undersökning med dess nålar, fingerborgar, textilplomber, hakar, hyskor och brokadtråd kan ställas i skarp kontrast med resultaten från kvarteret Dolken. År 1987 grävdes det centrala faktoriområdet vid en högst ogynnsam årstid, under stor tidspress, med begränsad personalstyrka och utan att detektering ens var påtänkt som metod. Med facit i hand tjugo år senare kan vi börja ana vad som gick förlorat den gången.

Arbetets tomter

I både kvarteret Dolken och kvarteret Diplomaten förekom ett antal påfallande små tomter som i vart fall planerats utan plats för vare sig fähus eller såbäddar. Tidigare tolkades detta som en indikation på fattigdom; som en sorts tomter för småfolket (jfr Ahlberg 2004:319). Utifrån vad vi idag känner till om Tyska maden är det rimligare att istället tala om särskilda faktoritomter för specialister; med tjänstebostäder för kunniga hantverkare som varit direkt knutna till faktoriet. Dessa personer har inte förväntats, eller tillåtits ägna sig åt andra saker än den strategiskt och ekonomiskt högentressanta produktionen vid faktoriet (jämför Pettersson 2007).

Trots att båda kvarteren ingått i fabriksmark finns det flera intressanta skillnader mellan kvarteret Dolken och kvarteret Diplomaten med avseende på bebyggelsen. Man vet att kvarteret Dolken utgör de tomter den första gruppen värvade specialhantverkare fick sig tilldelad i början av 1620-talet. Här skedde den tidigaste och sannolikt tätaste bosättningen av fabrikspersonal. Detta framgår väl av 1987 års grävplaner, där en stor del av de undersökta husen och rummen ger intryck av att ha hyst boendefunktioner (Stibeu 2008:117f). Samtidigt är det högst sannolikt att dessa utrymmen också utnyttjats som vävstugor (se ovan).

Tomterna i kvarteret Diplomaten lades ut och marken förbereddes kort tid efter att den första inflyttningen skett i kvarteret Dolken. I det södra kvarteret dröjde etableringen av bebyggelsen emellertid några år. Det äldsta daterade huset från 2007 års undersökning i kvarteret Diplomaten placerar det första skedet ut mot Missionsgränd till andra hälften av 1620-talet; alltså något efter att fabriksens egentliga uppbyggnadsskede formellt avslutats. Hus kan dock ha uppförts tidigare på de attraktiva tomter som vätte ut mot Slottsgatan, där dendrokronologiska dateringar från en stor timmerkista ligger med fällningsår mellan 1620 och 1623 (Linderson, bilaga 3). Eventuella kvarvarande lämningar efter dessa hus var dock inte tillgängliga för undersökning 2007, då resterna idag befinner sig under gatumark.

Komplett bebyggt och fullt utnyttjat blev kvarteret Diplomaten först mot slutet av 1630-talet. De dendrokronologiska dateringarna från tomt 208 (1635), och tomterna 218 till 220 (1637) pekar alla åt samma håll. Eftersom indikationerna på fast etablerat boende, det vill säga riktiga hushåll, är förhållandevis få i kvarteret Diplomatens tidiga skede kan man anta att andelen lagerlokaler och rena verkstäder varit högre i detta område

än i kvarteret Dolkens hantverksgårdar. Fast givetvis har folk bott även i kvarteret Diplomaten under faktortiden. Inte minst gesäller, lärpojkar och andra till mästerns hushåll anknutna personer kan mycket väl ha haft husrum här.

Skrädderiet

Skrädderiet i tomt 208, kvarteret Diplomaten utgör snarast ett rimligt inslag i den avancerade textila produktionsmiljön. Utifrån dateringar och fyndmaterial kan det fastslås att en skräddare med sannolikt tyskt ursprung bott och verkat i denna gård under decennierna kring 1600-talets mitt.

Såväl hushållsmaterialet, främst då keramiken, som olika redskap, till exempel tyskproducerade fingerborgar och flera av de sällsynta räknemynten från Nürnberg, antyder skräddarens härkomst (se kapitel 10). Detta antagande styrks genom hushållets väl kartlagda matvanor som bär en påtagligt kontinental och exklusiv prägel (Heimdahl 2009:31).

Till skrädderiverksamheten knyts också udda fynd av spunnen metalltråd från exklusiva brokadtyger, samt ett stort antal hyskor, hakar och råvara i form av mässingstråd. Vi möter en tillverkning av exklusiva produkter; kläder som bör ha haft sin kundkrets bland stadens myndighetspersoner och traktens adel. Närvaron av räknepenningar tyder på en oväntat sofistikerad produktion, där man av och till behövt utföra mer komplicerade beräkningar av priser, mått och volymer.

Även från andra tomter i kvarteret Diplomaten finns fynd som pekar mot avancerad textilproduktion, till exempel nålar, hyskor, klädesplomber och ett nystan med brokadtråd från tomt 220. Då spridda fynd med textilanknytning uppträder i andra tomter måste man emellertid hålla i minnet att de kan höra till hushållets utrustning lika väl som till väveri eller skrädderiverksamhet. Men, det intressanta är att dessa föremålsgrupper uppträder i denna specifika miljö. Återigen är det ett sammantaget intryck som blir det avgörande.

De geoarkeologiska analyserna har bidragit med fynd av ull och linfrö (*ibid*:24). Kanske ännu viktigare i detta sammanhang är belägget för ytterligare en latrin med matrester av exklusiv karaktär, det vill säga ett belägg för närvaron av ytterligare ett hushåll på Tyska maden som kunnat kosta på sig – och förstått sig på – en mer kontinentalt präglad mathållning (*ibid*:32f).

Metallhantering

Metallhantering som gjutning och smide i olika former har en mycket lång och mångfacetterad historia i Jönköping, något som inte minst undersökningar inom det medeltida stadsläget klarlagt (se Stilborg 2008b). Traditionen med bland annat grytgjutning och vapentillverkning vidarefördes när staden flyttades till sitt nya läge efter branden 1612. Vad som skedde var snarast en nyordning utifrån de ideal som genomsyrade stormaktstidens samhällsplanering. Produktionen skulle centraliseras, effektiviseras och samordnas, vilket bland annat tog sig uttryck i inrättandet av faktorier (jämför Kjellberg 1943, Klingnéus 1997, Magnusson 1996).

Samtidigt bedrevs givetvis också ett mer småskaligt metallhantverk runt om i staden. Arkeologiskt sett är dessa verksamheter förhållandevis lätta att identifiera, eftersom de krävt byggnader med en speciell utformning där ässjor, städplatser och kraftiga arbetsbänkar utgjort viktiga element i inredningen.

Utifrån det skriftliga källmaterialets vittnesbörd hade vi inte förväntat oss något större inslag av metallhantverk i kvarteret Diplomaten. Därför kom det som en överraskning att tomt 219 i så hög grad präglats av smide och gjutning under 1700-talet. Här fanns under en tid en mycket speciell produktionsmiljö som dock totalt undgått historikernas uppmärksamma ögon. Den lärdomen är viktig – även beträffande så här pass sena skeden i vår historia finns det viktiga områden där de skriftliga källorna av en eller annan anledning tiger!

Gjuteriet

En av de mer påtagliga överraskningar som undersökningen i kvarteret Diplomaten år 2007 bjöd på var fyndet av ett gjuteri från tidigt 1700-tal i tomt 219/31. Det helt kvadratiske hus 333 var försett med en välgjord och mycket stor arbetshärd mitt i rummet. Den hade bestått av en bänk som murats till bekväm arbetshöjd och en skorstensförsedd eldstad vid bänkens ena kortsida. Detta var den plats där metallen smälts och hållts över i gjutformen. Utanför husets östra gavel fanns en stor sandfylld gjutgrop där formarna satts ner medan gjötet stelnade.

I anslutning till gjuteriet påträffades två områden med kasserade gjutformsdelar från tillverkning av bronsgrytor. Detta fyndmaterial har ingått i en specialstudie över gjutformer från Jönköping som utförts av Ole Stilborg (Stilborg 2008b). Överraskande nog visade det sig att merparten av grytorna gjutits utan ben. Frågan är om detta

skall betraktas som sätt att förenkla transport eller som en åtgärd som sparar in på bronsråvara. Det sistnämnda alternativet förefaller kanske mest sannolikt, eftersom gjuteriet varit i drift under krigsåren i början av 1700-talet. Brons har säkerligen betraktats utifrån sitt strategiska värde för krigsansträngningen, varför materialet efterhand bör ha blivit en bristvara i civil produktion. Nämnas bör de runda trefotsställ av smidesjärn som påträffades i angränsande byggnader med samma datering i tomt 218 och 219 (se kapitel 10). Dessa ställ kan mycket väl ha tillverkats för att användas tillsammans med benlösa bronsgrytor.

Gjuteriets tillblivelse kan kopplas till sammanslagningen av tomt 219 med den norra halvdelen av tomt 220, vilket sammantaget skapade den fria yta som krävdes för hus 333 inne i den annars täta tomtstrukturen. Byggnaden genomgick en omfattande förändring som daterats dendrokronologiskt till år 1720. Det är möjligt att man vid detta tillfälle genomförde en ändring av arbetshärden, där eldstad och skorsten flyttades från konstruktionens västra kortsida till den östra. Varför detta skedde är höljt i dunkel, men givetvis fanns det en praktisk grund till ingreppet. En möjlighet är att ombyggnaden kan sammanhånga med gjuteriverksamhetens upphörande.

Smedjor

De smedjor som undersöktes i kvarteret Diplomaten var med ett undantag belägna inom den utökade tomt 219. Samtliga dessa verkstäder dateras till 1700-talet.

Den struktur som avlöste gjuteriet hus 333 byggdes snarast på dess ruiner. Även i detta hus 330 ägnade man sig åt metallhantverk, men av en helt annan dignitet och omfattning. Utifrån de fragmentariska och svårtolkade lämningarna framträder bilden av en härdplats under tak, men kanske utan väggar. Den har varit omgiven av lättare byggnader och skjul som det stolpbyggda hus 319. God tillgänglighet och tillfällig varaktighet är närmast de två begrepp man vill associera med en konstruktion av detta slag. Likväl bör den betraktas som någon form av verkstad.

Desto mer välbyggd var då istället 1700-talsgårdens norra länga hus 404:4, en nyuppförd variant av det hus som utnyttjats under gjuteriepoken. I byggnadens mittrum fanns ett stort ugn- eller skorstensfundament som snarast bör tolkas som husets köksavdelning. I vad som återstod av byggnadens västligaste rum – det hade delvis spolierats av det sentida pannrum som byggts på platsen – fanns däremot de omisskännliga lämningarna efter en smedja. Ässjan hade varit placerad i rummets nordvästra hörn. Mitt

på det kullerstenssatta golvet fanns det runda hål där själva städstocken varit placerad. Ett tjockt lager av smidesslagg täckte helt den ursprungliga golvnivån och bör väl snarast betraktas som en omläggning av rummets golv. Eftersom denna smedja var samtidig med hus 330 kan det ha funnits en funktionell koppling mellan dessa båda arbetsplatser. En föreslagen tolkning är smedja och hovslageri.

Den välbyggda verkstaden hus 304 i gård 217/29 bör utifrån sin planlösning och den stora ässjan snarast tolkas som en smedja. Den har sannolikt uppförts under första hälften av 1700-talet. Dendrokronologiska dateringar på sekundäranvänt virke från ässjans rustbädd gav tidiga 1600-tals dateringar. Byggnaden bör ha tillhört tomt 29, men även i detta fall tiger de skriftliga källorna om vem som använt verkstaden och till vad den har brukats.

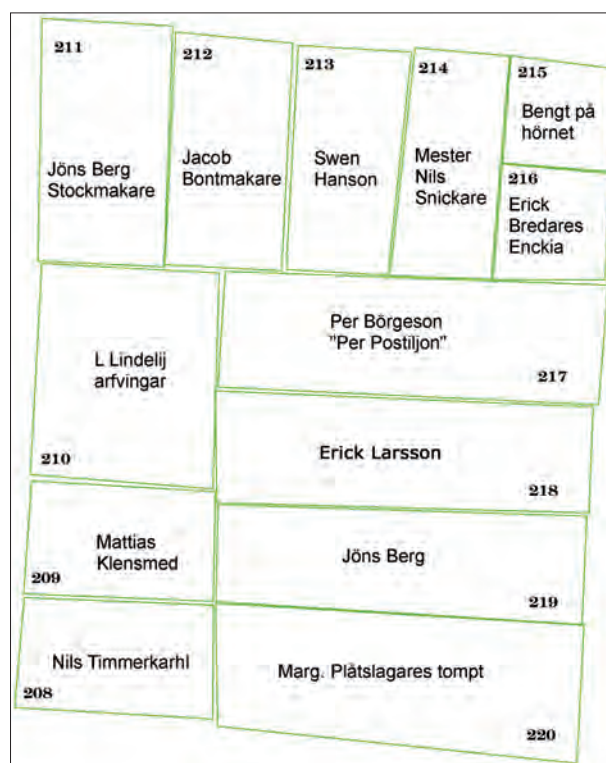
Klensmide – finsmide

Från flera av de rum som i olika faser legat närmast gatan i tomterna 218 och 219 finns indikationer på vad som bör betecknas "klensmide". Verksamhetens art går emellertid inte att avgöra i detalj, eftersom materialet begränsar sig till mindre bitar slagg, smidesloppor och glödska (Jens Heimdahl, uppgifter från diagnostiska fältanalyser), vissa föremålsfynd samt detaljer i rummets inredning som arbetsbänkar och lämpliga eldstäder. Eftersom dessa aktiviteter i huvudsak sammanfaller med perioden mellan vantmakeriets upplösning och de första skriftliga uppgifterna om kvarterets invånare finns inte mycket mer ledtrådar att få i nuläget. Under en period som präglats av osäkerhet har någon form av metallrelaterad produktion föregått dessa gårdar; en hantering som snarast ger intryck av att ha haft tillfällig eller i alla fall kortvarig karaktär.

Trähantverk

Trähantverk i dess olika former utgör uppenbarligen en viktig del av de verksamheter som bedrivits i kvarteret. Redan i längderna från 1690-talet omtalas såväl *snickare* som *ståckmakare*. Just stockmakarna har varit betydelsefulla, eftersom de framställt skjutvapnens trädetaljer. I nuläget är det inte känt om de stockmakare som haft sina verkstäder i kvarteret arbetat direkt för stadens vapenfaktori. Det förefaller dock som ett rimligt antagande, i varje fall beträffande dem som bedrivit sin tillverkning under den högkonjunktur som Det Stora Nordiska Kriget förorsakade i Jönköping och Huskvarna (jämför JSH II 1918:104).

När det gäller att identifiera de arkeologiska lämningarna efter snickeriverkstäder befinner man sig i lite av samma

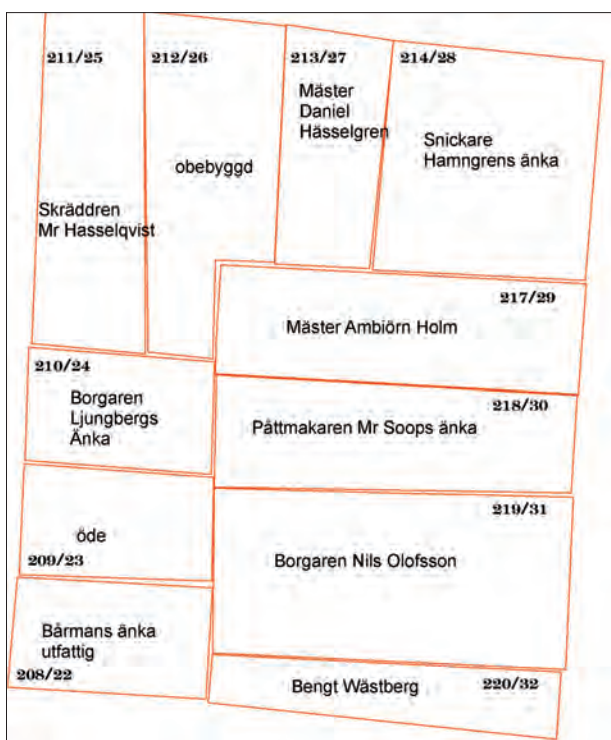

FIGUR 113. Registrerade tomtägare i kv. Diplomat år 1696. Vilka av dessa hantverkare bodde verkligen på platsen? Och vilka hade sin verksamhet förlagd hit?

situation som när det gäller de ovan omtalade väverierna. Arbetslokalen skulle vara rimligt ljus och det var givetvis fördelaktigt med en värmekälla under det kalla halvåret. Annars behövde huset ifråga inte ha några särskilda kännetecken. När det gäller verktygsuppsättningen så har givetvis en god hantverkare hållit noga reda på sina redskap. Med mindre än att verkstaden härjats av en eldsvåda eller blivit plötsligt ödelagd på annat sätt, kan man därför knappast räkna med att finna så många verktyg. Dessutom bör åtskilliga av snickarens verktyg också ha ingått i en normal gårds redskapsuppsättning. Enstaka redskapsfynd kan därför inte tas till intäkt för ett snickeri utan att också andra indicier pekar i samma riktning.

Snickerier och stockmakare

I kvarteret Diplomat är det framför allt hus 402 i tomt 210 som kunnat identifieras som ett snickeri eller en stockmakarverkstad. Byggnaden hade ursprungligen uppförts omkring 1630 och nybyggdes på samma plats under senare delen av samma sekel. Speciellt i denna andra fas framstår funktionen som snickeri med all önskvärd tydlighet. Byggnaden var då försedd med en mullbänk; en kombinerad sittplats och isolering mot golvdrag. Det trampade jord-

FIGUR 114. Registrerade fastighetsägare år 1738, året efter kruk-
makarmästare Magnus Sophs bortgång.

golvet täcktes av ett brunt lager som vid analys visade sig bestå av nedbrutet trä; förmodligen såg- eller hyvelspån. Tolkningen stöds dessutom av enstaka verktygsfynd.

Om man utgår från den tomtindelning och numrering som återges på 1696 års karta skulle hus 402 ligga inom tomt 210. Någon snickare är inte känd i det skriftliga material som berör denna tomt. Om man däremot betraktar fastigheten som resultatet av en sammanslagning av två ursprungliga tomter, något som stöds av de arkeologiska observationerna, bör istället byggnaden räknas till tomt 211. I husförhörlängden år 1688 återfinns stockmakaren Jöns Berg med hustru och drängen Nils som boende i denna gård. Den tolkningen skulle stämma väl in med både dateringar och fynd från hus 402:1–2.

Keramiker och Kakelugnsmakare

Krukmakeri utgjorde en viktig sysselsättning på Maden under 1700-talet. Totalt är 6 olika krukmakare som varit verksamma i Jönköping kända år 1750 (JSH II 1918:296). Två av dessa verkstäder har undersökts arkeologiskt, först släkten Bancks krukmakeri i kvarteret Dromedaren (Haltiner Nordström 2008) och nu hade turen kommit till den välkända krukmakargården på tomt 30 i kvarteret

Diplomaten. Vid mitten av 1720-talet etablerade Magnus Soph sin verksamhet i en gård som han till stora delar lät nybygga strax före sin död 1737. Sannolikt uppfördes både bostadslängan 400:3, verkstaden 324 och kanske också stallet 311 vid detta tillfälle.

Under en period på 14 år drevs verksamheten vidare av hans änka Ingrid och de gesäller som var knutna till krukmakeriet. Svärsonen Isak Sjöstrand erhöll mästarbrev år 1750 och övertog därefter driften. Under hans ledning blev kakelugnar, tillverkade enligt Wrede och Cronstedts nyskapande modell, en allt viktigare produkt för verkstaden. Samtidigt fortsatte produktionen av fat och skålar, troligen utförda av Sjöstrands gesäller. Kundkretsen fanns både i staden och ute på den omgivande landsbygden, där ugnar från denna verkstad nyligen identifierats bland annat på herrgården Gunillaberg (Bo E. Karlson, muntligen). Keramiken har funnit avsättning såväl i staden (jämför Stilborg & Grönborg 2006, Stilborg 2008a:16) som ut över norra Småland, där marknadsbodas drevs i Sjöstrands regi på ett flertal orter.

Efter tre decennier sålde Sjöstrand sin verksamhet till Peter Ekman som drev verkstaden vidare från 1781 fram till sin död 1817. Under dessa år inträffade den förödande stadsbranden år 1790, vilket medförde att gården fick återuppbyggas helt från grunden med gatuhuset 400:4, ekonomilängan 344, brygghuset 310 och den nya verkstaden i två våningar, hus 305. Denna generation av gården finns väl beskriven i olika brandförsäkringsakter. Under Ekmans tid märks hur den lokala tillverkningen utsatts för konkurrens av utifrån kommande massproducerat gods, något som framtvingat förenklingar och en ökad produktionstakt.

Genom omfattande analyser och detaljstudier har det varit möjligt att upprätta en lokal kronologi med utgångspunkt i det ytterst omfångsrika keramikmaterialet från krukmakeriet på tomt 30 (se Stilborg 2008a). Olika modebundna eller personligt präglade drag hos produkterna har kunnat dateras och därmed knytas till någon av de tre keramikerna. Detta har resulterat i att det lokalproducerade rödgodset från Jönköping faktiskt kan utnyttjas till noggranna dateringar av arkeologiska 1700-talsmaterial, något som tidigare sågs som omöjligt.

Bland fyndmaterialet märks särskilt ett antal signerade och daterade pressformar till formkakel. De är ytterst detaljrika, helt oslitna och kan på goda grunder antas utgöra en del av Isak Sjöstrands eget mästarprov från 1750. Bland andra avgjort udda fynd finns ett mycket stort fat, försett med hål till upphängning,

möjligen verkstadens egen reklamskylt, samt en rikt dekorerad gyckelkanna. Sistnämnda föremål kan möjligen ha ett samband med Jönköpings krukmakarskrå, där både Sjöstrand och Ekman varit åldermän (se kapitel 10).

Garveri

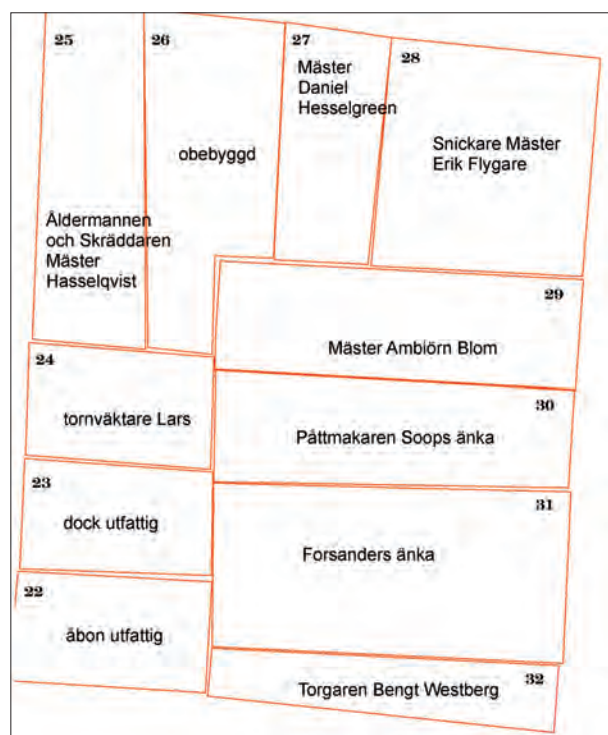
Garverier var ett viktigt och lättidentifierat inslag i Jönköping under 1700- och 1800-tal. Lager av bark avsedd för garvning, kalklager, nöthår och inte minst stora laggade garverikar är vanligt förekommande fynd vid undersökningar på Öster. Goda exempel finns från undersökningarna i kvarteret Ansvaret 2008 och kvarteret Apeln 2004. I kvarteret Diplomaten har emellertid bara två kar påträffats, båda belägna inom det så kallade Transformatorschaktet vilket togs upp i november 2006 i kvarterets nordöstra hörn. Dessa båda kar kan sannolikt knytas till en verksamhet som föregått inom den sammanslagna tomt 28 (möjligen 29) under 1700-talet. Någon garvare är emellertid inte känd från de skriftliga källorna.

Djurhållning – stall

Djurhållning utgjorde ett viktigt inslag i många av de undersökta gårdarna genom hela den tid som undersökningen omfattar. Undantaget utgörs av vissa av de mindre tomterna i den västra gårdsräckan; främst då bebyggelsen inom tomt 208. Detta kan, som redan föreslagits, ha sin orsak i att de värvade; mest specialiserade hantverkarna inte överhuvudtaget ägnat sig åt den tidigmoderna stadens mer rurala sysselsättningar.

Från övriga tomter i kvarteret Diplomaten finns ett omfattande material av växtmakrofossil som huvudsakligen härrör från kreatursgödsel, golvströ och insamlat vinterfoder (se Heimdahl 2009:19ff.). Spillningen kommer från kor och hästar. Säkerligen har man också hyst får och getter i gårdarna, men den typen av spillning är avsevärt svårare att belägga i kulturlager (*ibid.*:19). Svinfällor bör också ha funnits på bakgårdarna; en mindre inhägnad av denna karaktär påträffades till exempel på tomt 209.

Dessutom finns ett fyndmaterial som talar ett tydligt språk. Här ingår till exempel betsel, sporrar, hästskor, hästskosöm och andra föremål med klar anknytning till djur och djurhållning. Allt sammantaget visar materialet från kvarteret Diplomaten tydligt hur betydelsefull roll husdjuren fyllde, även inne i stormaktstidens stad. Avståndet mellan urbana och rurala näringar var aldrig långt.

FIGUR 115. Registrerade fastighetsägare år 1746, en tid av förändringar.

Skriftliga källor kontra arkeologi

Det föreligger en klar diskrepans mellan de uppgifter som lämnas i det skriftliga källmaterialet, ffa. då ägölängder, mantalslängder och husförhörslängder och de arkeologiska beläggen för olika yrken och hantverk. Ibland kan bristen på överensstämmelse förklaras med att ägaren till en fastighet inte nödvändigtvis behövt bo och vara verksam på densamma. Man kan till exempel ha innehaft flera fastigheter i staden; bött i en och hyrt ut den eller de övriga (jämför bilaga 5).

Efter faktoriepokens förmodat enhetliga inriktning mot textil produktion i olika former inträdde en tid av mer blandade sysselsättningar på Tyska maden. Något som märks i de äldsta tillgängliga skriftliga uppgifterna, vilka stammar från 1690-talet, är ett klart inslag av trähantverk bland kvarterets gårdar med namngivna snickare och stockmakare, samt hantverkare sysselsatta med skinn- och läderbearbetning.

Kanske skall den variation som framträder i detta skede ses som ett resultat av att området fått en osäkrare status i staden efter att faktoriet upphört? Idag kan samma process ses i samband med strukturomvandling inom olika näringsgrenar, då områden, ibland rent av

regioner, byter identitet när det ekonomiska näringsgrundlaget förändras. Gemensamt är emellertid att en period av osäkerhet och tillfälliga verksamheter inträder efter att en tidigare dominerande aktör försvunnit (jämför Jörnmark 2007).

Vad register och längder bidrar med när det gäller 1700-talet är framför allt ett stort antal namn; indikationer på de återkommande omflyttningar som skett. Engagemang under längre eller kortare tid i olika mästares och hantverkares verkstäder har präglat arbetsfolkets tillvaro, liksom ett vanligt förekommande korttidsboende. Så vem av alla dessa personer har egentligen arbetat i kvarteret Diplomaten's verkstäder? Den frågan är sannerligen inte lätt att besvara. Här finns utrymme för vidare arkivforskning i ett fortsatt projekt med fokus på Jönköping i stormakts- och frihetstid.

KAPITEL 10. Fyndmaterialet

De omfattande bebyggelselämningarna i kvarteret Diplomaten rymde ett stort fyndmaterial som härstammar från 1600- och 1700-talets invånare på Öster. Totalt har 3227 fyndposter registrerats. Vitt skilda föremålstyper från hantverk och hushåll; från lokalproducerade ting till exklusiva importörer återfanns i de tjocka kulturlagren. Fyndmaterialet blev redan från första början föremål för hårda prioriteringar, men har ändå upptagit en stor del av rapportarbetets resurser. Nu fyller fynden från kvarteret Diplomaten åtskilliga hyllmetrar i museets magasin.

Krukmakerierna och keramiken från 1600- och 1700-tal har kommit att ta stor plats i rapporten, vilket är naturligt då detta utgjorde den allra största fyndkategorin. Lokalt producerat rödgods har en stor forskningspotential som emellertid inte utnyttjats i någon större utsträckning på grund av det tidskrävande arbete keramiken kräver vid en fördjupning. I det här fallet ansågs dock en detaljstudie vara av stort vetenskapligt intresse, eftersom det välbevarade keramik- och kakelmaterialet från kvarteret Diplomaten är i det närmaste unikt för Sveriges del.

I den följande texten redogörs inledningsvis för fyndinsamling och registrering; detta arbete beskrivs också löpande i texten i samband med olika fyndkategorier. Därefter presenteras fynd från de olika hantverken. Därpå redogörs för ett urval hushållsrelaterade fynd, samt fynd knutna till boende, personliga tillhörigheter och djurhållning. Avslutningsvis diskuteras kontaktvägar och handel, samt omflyttning av kulturlager. Detta fyndkapitel är ingen komplett genomgång av alla fynd som insamlades vid 2007 års undersökning i kvarteret Diplomaten. Materialet presenteras här utifrån några utvalda teman, ibland mer översiktligt. Tabeller med samtliga registrerade fynd har av utrymmesskäl inte tagits med, men föreligger som en bilaga på CD.

Insamlingsrutiner

På grund av det omfattande fyndmaterialet från krukmakerierna gjordes ett urval för keramikinsamlingen redan i fält. Bukskärvor och bottenkärvor från kärlen sparades därför inte. Vad som eftersträvades var att samla in intakta kärl, exempel på dekorer, årtalsdaterade kärl, och ovanliga skärvor. Av tidsbesparande skäl har keramiken inte heller vägts. Metoden tillåter oss ändå oftast att identifiera olika kärlformer och avgöra kärlens storlek. Insamling av keramik från hushållsmiljöer har skett i linje med metoden för keramikavfall från verkstäderna men mindre andel material selekterades bort; speciellt gäller detta för 1600-talskeramiken. Även om en del sorterats ut finns i det

äldre materialet betydligt fler bukskärvor tillvaratagna. Exempelvis har bukskärvor av rödgods med rullstämpeldekor och plastisk dekor, liksom skärvor med glasyr både in- och utvändigt ansetts komma från en äldre typ av keramik och har i högre grad tillvaratagits vid registreringen.

Stengods (undantaget 1800-talsnivåerna), fajans och porslin har samlats in konsekvent på grund av att detta material inte är lika omfattande och bedömdes viktigt för studier av status, handel och kontaktvägar. En del tidigt flingtods har tillvaratagits av samma skäl.

Glas från olika dryckesbägare insamlades selektivt och tillvaratogs främst från de äldre nivåerna. Av yngre flaskor och liknande tillvaratogs bara några få mer intakta exemplar.

Från kritpipor sparades inte enkla odekorerade skaftfragment då dessa bedömdes ha lågt informationsvärde. Huvuden, klackfragment och skaft från dekorerade eller glaserade pipor sparades.

Byggnadsdetaljer i form av spik förekom i stora mängder, men har inte tillvaratagits. Detsamma gäller med några få undantag vanligt planglas och blyinfattningar från fönster.

Större konstruktioner som nedgrävda kassar och tunnor i trä, återanvända bearbetade byggnadsstenar, takpannor och tegel tillvaratogs inte heller. De har i stället dokumenterats och fotograferats i fält.

Konservering

Små metallföremål och redskap av järn har prioriterats för konservering. De är ofta svåra att identifiera i okonserverat skick, men bedömdes likväl vara av stort intresse för studier av hantverk och materiell kultur. Även konservering av träföremål har prioriterats. Konservering av mynt brukar oftast ske ganska rutinmässigt. Vi har dock inte prioriterat myntmaterialet i den här undersökningen, även om de även här utgör en av de största fyndkategorierna med över 200 registrerade fyndposter.

Hantverksrelaterade fynd

Vantmakare och skräddare

Direkta spår av vävning har inte med säkerhet kunnat identifieras i kvarteret Diplomaten, men det förekom ett stort antal textilhantverksrelaterade fynd. Merparten av dessa påträffades i tomt nr 208. I och intill hus 401 hittades flera föremål av bearbetat ben, brons och mässing som bör ha använts i samband med textilt hantverk. Fynden ger intryck av att det funnits en miljö med lång tradition av textilhantverk på tomten. Föremålen tillhör husets alla bruksfaser.

Bland fynden fanns ett fragment av ben med ett genomborrat hål i änden, liknande en grov nål, tre mindre bennålar med öga i ena änden, tre knappålar, två fingerborgar, en ullsax och en keramisk sländtrissa eller möjligen en vävtyngd. Det kom också tre hyskor och en hake som kan höra samman med textilhantverk. Dessutom påträffades fem knappar, både kulformiga och en liten helgjuten knapp med blommotiv. Fynd av mässingstråd tyder på att man tillverkat sina egna hyskor och hakar. Dessutom påträffades spunnen metalltråd från ett exklusivt brokadtyg, sannolikt i form av avklipp (se figur 177–192, kapitel 11).

I tomt 209 alldeles norr om 208 framkom ytterligare en del föremål kopplade till textilhantverk, men då främst i ett lager som tolkats som ett utomhuslager. Kanske kommer föremålen från ett hus i tomten, men det skulle också kunna komma från tomt 208. Fynden utgörs av en fingerborg, en knappnål, en hyska, en hake och två små helgjutna knappar varav en med rutmönster. En rulle med tunn metalltråd, funnen i hus 340, tomt 220, kan ha använts till brodyr på kläder, kanske uniformer.

Även i tomt 211 i huset 402:2 hittades en knappnål, en knapp och en fingerborg. Spridda fynd av bennålar, knappålar och fingerborgar kom på fler platser men inte i lika koncentrerade grupper som i de ovan nämnda områdena.

Krukmakarna i Diplomaten

Krukmakarna i kvarteret Diplomaten hade lämnat en mängd spår efter sin verksamhet. Framför allt i och omkring tomt 30 där krukmakerierna legat, återfanns delar av deras produktion nedgrävd i gropar; ibland återanvänd som fundamentering och utfyllnadsmassor vid ombyggnation. Många av dessa kontexter har gått att datera stratigrafiskt eller utifrån de fat och skålar man vänligt nog dekorerat med årtal. På så sätt har vi kunnat få en god uppfattning om såväl respektive krukma-kares produktion som modets svängningar, bordsskick och matvanor under 1700-talet. Den förste personen som står omskriven som kakelugns- och krukmakare på tomt 30 är Magnus Soph år 1727. Efter honom följer Isak Sjöstrand år 1751 och Petter Ekman från slutet av sjuttonhundratalet en bit in på 1800-talet.

Metod och tidigare forskning kring yngre rödgods

En kortfattad bild av keramikens utveckling under historisk tid presenteras i *Keramik i Sydsvrige. En handbok för arkeologer* (2002). Denna bok behandlar dock all keramik från stenålder och framåt. Framställningen har därför avsiktligt gjorts väldigt övergripande. Utvecklingen kan sammanfattas som följer; äldre glaserat rödgods förekommer i

större mängder från 1200-tal och framåt. Under 1400-talet övergår man till att gläsera godset på insidan i stället för som tidigare bara utvändigt. Detta gods brukar benämnas yngre rödgods. Parallellt med rödgodset förekommer under tidig modern tid (1520–1800) främst stengods. Under denna tid upphör man att använda kannor och krus av rödgods; dessa produceras istället uteslutande av stengods. Trebensgrytor med rörskaft slutar att produceras under loppet av 1700-talet. Under 1500-talet börjar man tillverka fat och skålar i rödgods och efterhand förekommer dessa i rikliga mängder. Samtidigt ökar andelen stengods markant. Under denna period börjar också fajans och porslin att importeras. (Lindahl, Olausson, Carlie 2002: 126–133). Utvecklingsbilden stämmer i stora drag även för Jönköpings del, men naturligtvis med en rad undantag på detaljnivå.

Överhuvudtaget är forskningen kring det yngre rödgodset inte särskilt omfattande med tanke på hur stort fyndmaterial som finns insamlat, eller kanske just därför. Fyndgruppen har ansetts vara alltför stor, otymplig och svårhanterlig. Den forskning som finns har ofta fokuserat på medeltida material, på exklusiva kärl och mot importerat gods från kända produktionsplatser.

Senare tiders keramik från framförallt de stora lergods-fabrikerna, Rörstrand och Mariebergs tidiga produktion under 1700-talet, är känd från konsthistorien. Likaså finns en hel del lergods och stengods i form av 1800-talets mjölkfat och förvaringskrukor fortfarande att hitta hos landets antikhandlare. Det yngre rödgodset från 1600-tal och 1700-tal hamnar ofta i en forskningsmässig lucka. Detta trots att produktionen var lika omfattande som spridd och välanvänd.

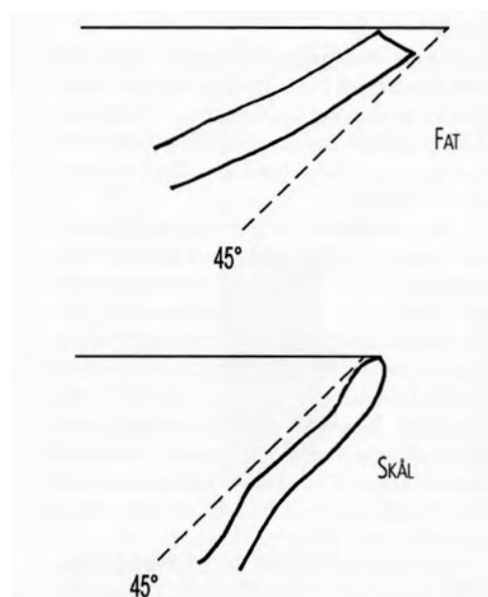
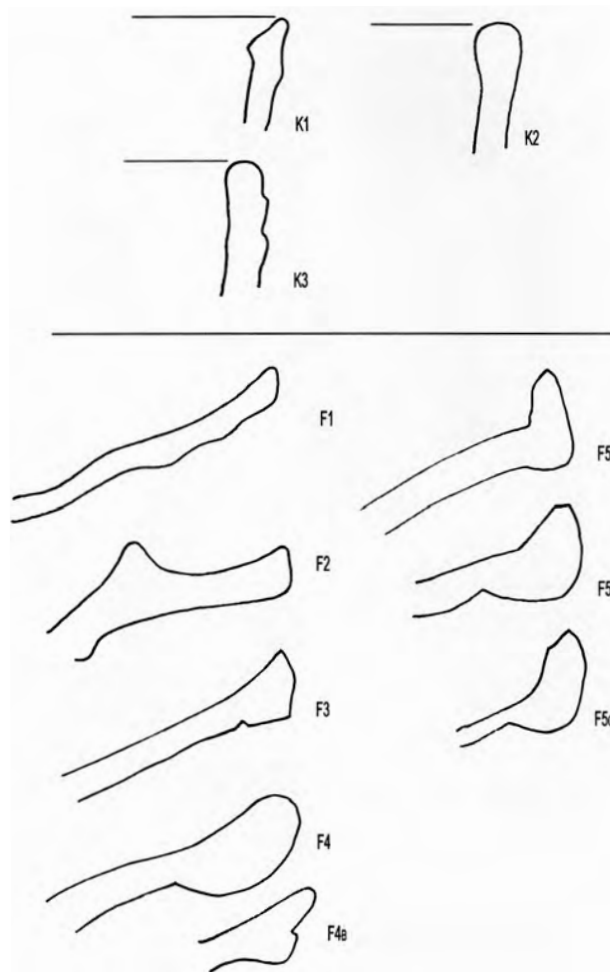
Christina Roséns och Marcus Elfwendahls forskning utgör emellertid viktiga undantag. Elfwendahl skriver i sin doktorsavhandling *Från skärva till kärl* (1999) om keramik från stadsarkeologiska utgrävningar i Uppsala med dateringsramen 1000-tal till 1700-talet början. Rosén har skrivit ett par böcker i skriftserien ”Urbaniseringsprocesser i Västsverige”, först sin avhandling *Föremål och social status i Halmstad ca 1550–1750* (Rosén 1999) och senare, ihop med Kristina Carlsson i *Stadsbornas kärl – keramik i västsvenska städer från 1400-tal till 1700-tal* (Carlsson & Rosén 2001). I dessa båda böcker diskuterar hon det historiska keramikmaterialets forskningspotential, såväl som metod i fält och vid registrering. Rosén betonar vikten av att ha klara frågeställningar redan vid insamlandet av keramiken i fält och föreslår medverkan av specialister i utgrävnings-skedet. Så sker ju vanligtvis redan idag när det till exempel gäller det osteologiska materialet (Rosén 2001:110ff). Vid

undersökningen av kvarteret Diplomaten har expertmedverkan tillämpats i stor utsträckning vad det gäller flera olika ämnen, däribland keramisk expertis representerad av Ole Stilborg från Keramiska Forskningslaboratoriet i Lund (KFL). Vad som dessutom skilde ut denna grävning var att undersökningsområdet rymde flera generationer krukmakerier. På grund av fyndmaterialets extremt stora volym var man tvungen att selektera bort stora delar av materialet redan i samband med utgrävningen. Det nödvändiga urvalet gjordes i samråd med Ole Stilborg.

Efterarbete och registrering av keramik

Flera stora stadsgrävningar har genomförts i Jönköping under de senaste åren. Bland annat i kvarteret Apeln (2004) och i kvarteret Dromedaren (2001) där man bland annat grävde ut ett krukmakeri som under 1700-talet drivits av släkten Banck (Haltiner Nordström 2008). Ole Stilborg och Emma Grönberg har studerat det yngre rödgodset från dessa utgrävningar och upprättat ett klassificeringssystem som utgår från kärlets och framförallt mynningens form. Resultaten har publicerats i *Produktion och konsumtion. Studier av yngre rödgoods från Kvarteret Apeln och Kvarteret Dromedaren Ca 1630–1850* (Stilborg och Grönberg 2006). I denna detaljerade studie har man främst fokuserat på kärlets form och funktion; detta i första hand utifrån tekniska detaljer som mynningens utformning. Metoden har visat sig mycket givande. Speciellt är den lämplig på ett stort material där man inte har möjlighet att registrera varenda enskild skärva.

Utifrån mynningens gestaltning har man goda möjligheter att utläsa kärlets funktion och storlek. Man får även en uppfattning om den kronologiska utvecklingen för olika kärltypen. Noteringar togs även om förekomst av glaserings in- och/eller utvändigt. Detta klassificeringssystem har behållits och använts även i kvarteret Diplomaten. Vi valde dessutom att i tillägg studera dekor och glasyr för att kunna förfinas analysen av kärlets funktion, ursprung och kronologiska utveckling samt de enskilda krukmakarnas produktion. Utifrån Stilborgs och Grönbergs klassificering indelas kärnen i krukor/grytor, fat, skålar, bägare och övriga käriformer. Kärnen indelas efter följande principer:

FIGUR 116. (Överst) Mynningsprofiler för lokalt producerad 1700-talskeramik enligt Stilborg & Grönberg (2006).

FIGUR 117. Mynningsvinkel för fat och skål enligt Stilborg & Grönberg (2006).

Krukor är oftast högre än grytor, men det går inte att åtskilja typerna utifrån ett enkelt mynningsfragment. De har därför bildat en gemensam grupp. Generellt har de en rak till något utböjd mynningskant med en eller flera förtjockningar i profilen. Mynningsprofilerna indelas i följande typer:

- **K1** – med en invändig kant som fungerar som ett skvalpskydd, vilket ger mynningen en närmast T-formad profil.
- **K2** – med en enkel förtjockning av hals- eller mynningsdel.
- **K3** – med en eller flera förtjockningar eller vulster på halsen, samt en förtjockad mynningskant.

Fat är kärl försedda med brätte och med en vinkel mellan kärlvägg och horisontell mynning som är mindre än 45°. Mynningstyperna har indelats i följande fem huvudtyper:

- **F1** – Mynningen är jämntjock eller lätt förtjockad i förhållande till brättet. Inom denna grupp hittar vi de fat som bäst kan karaktäriseras som tallrikar.
- **F2** – Mynning och brätte är tydligt skilda från resten av kärlet av en upprättstående kant. Kanten skyddar mot skvalp från ett flytande innehåll och brättet är bättre att hålla i när fatet flyttas runt. Fat av typen F2, som även benämns karmfat, kan ha haft en specifik funktion. Det avskiljda brättet kan till exempel användas för att lägga ifrån sig oätbara delar av maten, så att de inte faller ner i fatet igen, exempelvis fiskben.
- **F3** – Mynningen är likartat förtjockad på in- och utsida. Orsaken till denna förtjockning och de efterföljande typernas mynningsform är antagligen en önskan om att förstärka mynningen på de ofta ganska stora faten. Det finns ingen produktionsmässig fördel, men snarare problem vid drejningen i att förse faten med en ökad vikt längst ut i periferin. Avgränsningen gentemot typ F4 och typ F5 är inte tydlig.
- **F4** – Mynningen är förtjockad enbart på utsidan/undersidan. Som spåren på vissa av dessa mynningar visar, har förtjockningen åstadkommits genom att kanten på fatet vikts om på utsidan/undersidan.
- **F5** – Mynningen på dessa fat har i motsats till F4-faten vikts uppåt och utgör en kant på fatet. (F5-faten har dessutom indelats i ytterligare fem undergrupper men dessa redogörs inte för här eftersom de inte har använts vid registreringen).

Skålar har per definition sin största diameter vid mynningen och är alltså så kallade öppna former. De karak-

täriseras dessutom av att buken är kontinuerligt konvex. En eventuell hals kan vara rak eller utböjd. Gruppen har försöksvis uppdelats i:

- **S1** – Kärl med avsatt hals och/eller profilerad mynning. Några av kärlen med avsatt hals är försedda med en horisontell hank eller ett motställt hankpar.
- **S2** – Dessa skålar har avsatt brätte och förtjockad mynning liknande vad som förekommer på fat, men har klassificerats som skålar på grund av deras djupa form. De har således en vinkel mellan kärlväggen och den horisontella mynningskanten som är större än 45°. Vid registreringen av keramiken från kvarteret Diplomaten har dessa skålar betecknats som skålar med mynningsformen F5 i stället för S2 på grund av att dessa liknar fat av F5-typen så mycket att de ibland är svåra att åtskilja vid registreringen.

Bägare är kärl med en mynningsdiameter på 10 cm eller mindre vars profil ofta liknar krukornas. Vid registreringen av keramiken från kvarteret Diplomaten förekommer även benämningen krus eller flaska för liknande kärl.

I materialet från kvarteret Diplomaten förekommer också en del udda kärl såsom exempelvis pokal, silkärl, apotekskrus, gyckelkärl, kanna, burk med lock, munkpanna och droppanna. Dessutom registrerades ett mindre antal övriga föremål av typerna lergök och ljusstake.

Dekor förekommer på flera olika sorters kärl. Vanligast är dekor på fat och skålar. De kan delas in i några huvudtyper:

- **Målad dekor** – Vanligen hormålad dekor med vit piplera. Förekommer ofta i kombination med grön målad dekor. Den målade dekoren täcks vanligtvis av transparent/klar glasyr, men ibland även av grön, gul eller gulbrun glasyr.

FIGUR 118. Rödgoods med hornmålad dekor i vit piplera.

FIGUR 119. Rödgoods med skrafferad och målad dekor.

FIGUR 121. Rödgoods med intryckt dekor.

FIGUR 120. Rödgoods med ristad dekor från Magnus Sophs produktion.

FIGUR 122. Rödgoods med marmorerad/melerad dekor.

- **Skrafferad och målad dekor** – Kärlet har täckts med engobe (uppslammad piplera), dekoren har sedan ristats i den ljusa ytan. Dekor målas även över engoben, oftast i rött och grönt men ibland även i brunt eller blått. Dessa fat är oftast försedda med hemring längs brättet i ett eller flera band. Hemringen görs med en speciell fjädrande hemringshake som studsar över kärlet då det snurrar på drejskivan.
- **Ristad dekor** – Dekoren har ristats direkt i leran. Oftast är motivet ett enkelt vågband. Förekommer till exempel ofta utvändigt på enkla krukor.
- **Intryckt dekor** – Olika sorters reliefdekor med rullstämpel, pålagda ornament eller fingerintryck. Ofta med en dekorativ utformning av hank eller mynning.
- **Melerad/marmorerad dekor** – Kärlet har täckts med vitlera. På den våta ytan har man sedan stänkt färgad piplera med en björkvisp. Färgerna drogs sedan ut med en pinne eller liknande i önskad riktning varvid en marmorerad effekt uppstod. I vissa fall har man skapat växtslingor på liknande sätt. (se Möller 1999:222–225)

Vid registreringen uppkom inte oväntat problem med skärvor som befinner sig på gränsen mellan två kategorier, till exempel skålar/fat som har en lutning på kärnväggen nära den använda 45°-vinkeln. Men indelningen har ändå fungerat väl och varit användbar. Eventuellt skulle man i framtiden kunna dela in kategorin skålar av typen S1 i flera undergrupper då variationen inom denna grupp är relativt stor. Det finns typer där profilen har en lodrät rak hals och en kant mellan hals och buk. Andra har en konvex form med en lätt insvängd mynning. De finns också i flera olika storlekar. Skålar förekommer både utan hank, med en hank eller med två motställda hanklar. Om inget annat står är hanklarna vanligen horisontellt placerade. Det finns även flera exempel på skålar som står på tre fötter. Dessa fötter är olika dem på trefots grytor, eftersom de har en rundad platt form undertill, medan de från grytorna har en konisk form. Denna detalj framgår självklart inte heller utifrån skålens mynningsform, men gruppen skålar med fötter har ändå registrerats där så varit möjligt.

Respektive kontext har i möjligaste mån hållits samlad och registrerats ihop. Skärvorna har delats in i grupper utifrån kärltyp, mynningsform, kärldel, dekor och glasyr. Ett fynd kan innehålla från en till ett par hundra skärvor beroende på kontextens storlek. Antalet fynd avspeglar alltså inte i första hand materialets storlek utan snarare dess variation; andelen olika typer per kontext. Ett stort och ett litet material kan alltså innehålla lika många fyndposter. Andelen skärvor för varje post är registrerad. I de fall då skärvor limmats ihop har de sedan registrerats som en skärva. Finns mer än ungefär hälften av kärlet bevarat beskrivs det som defekt och inte ett fragment.

Registreringen har som nämnts ovan främst utgått från mynningsbitar, eftersom valet att spara främst mynningar gjordes redan i fältskedet av undersökningen. Utöver mynningsfragment har kärll med udda form och utseende sparats, såväl som en del exempel på typiska dekorer. Likaså har alla kärll med angivna årtal naturligtvis tillvaratagits. Det är mycket möjligt att rikligt dekorerade fat och krukor favoriserats vid insamlingen och således är något överrepresenterade gentemot enklare utformade krukor. Speciellt gäller detta för bukskärvor. Mynningsskärvor från enkla krukor bör ha samlats in i lika stor utsträckning som kärll med dekor. Samtliga kärll som var felbrända eller enbart skröjbrända har samlats in, eftersom de med all säkerhet är tillverkade i kvarteret Diplomaten's verkstäder. Kärllens mynningsdiameter har beräknats då detta varit möjligt. På små fragment kan man ofta bara få en grov uppfattning och de har då uppskattats till exempelvis 30–35 cm. Rörskäft

från trefots grytor har samlats in och längden på skäftet har mätts då detta varit möjligt för att få en grov uppskattning om grytans storlek. Avslutningen på skäften, oftast med en knopp, har inte registrerats speciellt eftersom formen verkar ha varierat mellan enskilda hantverkare inom en och samma verkstad.

Tre krukmakares produktion

Efter genomgång av krukmakeriavfallet står det klart att de utvalda kontexterna inte kan ses som representativa urval för respektive krukmakares samlade produktion, snarare då goda exempel. Det är ju också naturligt att den kasserade keramiken härstammar från en rad olika tillfällen. Materialet kan komma från en helt felbränd ugn som kanske innehållit speciellt mycket keramik av en enskild sort. Det kan också handla om en trave tallrikar som rasat samman och smält ihop vid bränningen. Eller också har en hylla med färdiga krukor vält omkull inne i krukmakeriet. Dessutom kan enstaka felbrända kärll från olika bränningar ha blandats. Sannolikt är också att vissa kärlltyper var svårare att utföra än andra och därför oftare blev felbrända. Det kan också hända att en enskild krukmakares produktion varierat mycket över tid. Trots dessa faktorer finns en rad tydliga särdrag som skiljer de olika krukmakarnas produkter åt.

1700-TALETS BÖRJAN. I Magnus Sophs produktion (1727–1737) verkar krukor och trefots grytor ha haft en betydande roll. De utgör ca hälften av keramikmaterialet i hans båda kontexter. Lager A26216 domineras av krukor och grävenhet G23455 av grytor. Att det verkligen rör sig om krukor i första fallet bekräftas av att flertalet av dem har hank på mynningen. Krukorna har mynningstyp K2 medan mynningstyp K3 verkar vara vanligast på grytorna. Det finns inga eller i alla fall väldigt få exempel på att mynningstyp K3 försetts med hank. Krukornas mynningsdiameter är i genomsnitt lite större än grytornas. Majoriteten faller inom spannet 19–24 cm. Den vanligaste storleken verkar vara en diameter på 22 cm. Grytorna har tillverkats i både små och stora modeller. De små grytorna, såskärln(?), är vanligen 8,5–13 cm i diameter med en skaftlängd mellan 6–8 cm. De stora grytorna, de egentliga kokkärln, är mellan 15–22 cm i diameter och har en skaftlängd på ungefär 11,5–14 cm. Både 11 och 19 cm i diameter är vanliga storlekar för denna grupp. Skärvorna från de större grytorna är ungefär dubbelt så vanliga, men de små är ofta mer intakta. Båda sorterna har antagligen varit ungefär lika vanliga.

FIGUR 123. Två udda kärlformer från krukmakeriet. Flaska i rödgods med årtal 1734 inristat (Sophs verkstad). Hank till gyckelkärl från sent 1700-tal (troligen ur Ekmans produktion). Gyckelkärl kan eventuellt kopplas till Per Ekmans position som ålderman i det lokala krukmakarskrået och hans därmed framträdande roll vid skråets gillen.

Målade fat utgör den andra stora gruppen i Sophs produktion. Hans fat särskiljer sig både vad det gäller mynningstyp, dekorationsmetod och motiv från de två andra krukmakarna. Hans fat har ibland en del äldre drag. Glasyrerna kan ibland ha lite mer dämpade, men varma färger och drar gärna mot gult, brunt och grönt. Dekoren är framförallt hornmålade. En stor del av faten har enkla motiv med koncentriska cirklar och prickar. Några exempel finns på att de försetts med årtal på spegeln. Många av faten är felbrända men kan komma från en enda misslyckad bränning. Cirkel/prickmotivet förekommer även hos de senare krukmakarna, men Soph har även producerat en del mer fantasifulla motiv med framförallt tulpanliknande blommor och fåglar. Detta motiv känns igen från äldre keramik och har ett kontinentalt ursprung.

Ungefär 10–20 % av de dekorerade faten hade en skrafferad och målade dekor. De har hemring längs brättet och minst tre fat har dekorerats med en sol eller ett blomliknande motiv på spegeln. Mynningstypen F5 var vanligast, men även typ F4 förekom. I kontext 23455 var F4 och F5 lika vanliga, men i A26216 förekom F4-faten överhuvudtaget inte. F4-faten är vanliga bland hushållskeramiken under 1600-talet, men verkar försvinna ur produktion i början av 1700-talet. Ett par exempel på karmfat av typ F2 fanns; ett i varje kontext. De stora faten hade med få undantag en diameter mellan 30 och 34 cm med 30 cm vanligaste storlek.

Mindre grupper av kärl utgörs till exempel av de dekorerade krukorna. De förekom i A26216 där de utgjorde ca 20 % av krukorna. Motiven utgörs bland annat av tulpaner (blommor), våglinjer och diagonala våglinjer på

bukken. Skålar utgör ingen stor andel av kärlen; bara totalt 17 skålar från de båda kontexterna. Hälften av dem är av typ S1, övriga har mynningstyp F5. De ser alla ganska olika ut. En av dem har tre fötter och ett skrafferat fågelmotiv invändigt. Tre till fyra av skålarna har melerad dekor där röda slingor dragits ut i engoben så att de liknar lövslingor. Fem fragment med mynningstyp F5 har en skrafferad och målade dekor med stjärnor (blommor). En skål av modell S1 har en målade dekor in och utvändigt. Bara fem fragment kommer från små fat/tallrikar av typ F1.

Skålar med fötter, fat med mynningstyp F4 samt skålar med dekor utvändigt tillhör de kärltyper som även återfinns bland hushållsmaterial från 1600-talet och i det äldre krukmakeriavfallet, men dessa kärlformer försvinner ur krukmakarnas produktion i början av 1700-talet.

Sophs produktion utmärker sig också genom att vara lite spretig, som om han experimenterat lite med olika former och dekorer. De målade krukorna och skålarna är exempel på detta. Det finns också flera enstaka kärl som till exempel flaska med snip, fyra små apotekarkrus, ett silkärl, ett par mycket stora grova krukor och en eventuell blomkruka. Det är också bland Sophs keramik vi hittat lergökar (till exempel F1320, F1338). Soph finns omnämnd som kakelugnsmakare (se bilaga 5), men det finns knappt någon inblandning alls av kakel bland keramikavfallet från hans tid. I G23455 påträffades ett bladkakel, ett svartglaserat matriskakel. Denna sort har tolkats som äldre än det övriga kaklet och kan mycket väl tillskrivas Magnus Soph. Mer kakel av denna sort fanns ihop med resten av kaklet i AL3246. Kanske har Sophs kakel tillvaratagits för reparationer ihop med Sjöstrands egen produktion och därför hamnat i "fel" kontext?

1700-TALET MITT. Under Isak Sjöstrands tid som mästare, 1751–1781, verkar både kakelugns- och keramikproduktion ha gått på högvarv. Produktionen ger ett mer standardiserat intryck än Magnus Sophs, samtidigt som fat och krukor är rikligt dekorerade. Andelen mindre bordskärl ökar också. Kokkärlen däremot minskar i antal. Det verkar ha uppkommit en ökad marknad bland borgerskapet för dekorativa fat och skålar. Man har börjat duka annorlunda med fler individuella tallrikar och små skålar. Förändringen har troligen sina rötter i påverkan från ost-indiskt porslin, fajanser och rokokons stilideal med dess blomsterornamentik och ljusa luftiga färger och former. Det extremt stora grönglaserade fat (diameter 44 cm) med upphängningshål som tolkas ha fungerat som en butiksskylt tyder på att man haft försäljning i verkstaden.

Grävenhet 21569 var inte så stor och innehöll inte heller exempel på alla de sorters kärl som tillverkats av Isak Sjöstrand. Däremot lämnade kontexten utmärkta exempel på stora fat och skålar av F5-typ. Dessa är engoberade och har en riklig skrafferad och målad dekor, typisk för verkstadens produktion vid den här tiden. Dessa fat är nästan identiska med ett fat från krukmakare Banck i kvarteret Dromedaren, men det fatet är 20 år yngre (Haltiner Nordström, 2006). Stilen visar kanske mer ett mode som var rådande kring 1700-talets mitt och framåt än på Sjöstrands egen unika stil. Det kan också röra sig om en lokal tradition i Jönköping, gemensam för flera krukmakare. De flesta av faten är 30–34 cm i diameter. Just 30 och 34 cm verkar vara vanliga storlekar. Även AL3246 innehöll en mängd fat av samma sort. Motiven är oftast från växtriket. Tulpanliknande blommor förekom fortfarande som motiv, men även andra blommor med lite friare former har vunnit insteg. De är nästan alltid återgivna i profil. Nytt är att man i högre grad börjat måla blad, stjälkar och växtslingsor ihop med blommorna. Utöver växtmotiven förekommer mycket hemring, linjer, våglinjer, andra sorters slingrande vågmönster, löpande S-former, prickar och även rutmönster. Dessa dekorelement sitter oftast kring brättet. Årtalsmärkning på spegeln verkar ganska vanlig. Ofta placeras det uppdelat på var sida om stjälken på en blomma, till exempel som 17–63. Faten dominerar, men det finns även djupare fat/skålar av denna typ. Skålarna tenderar eventuellt att ha lite mindre diameter, kring 27–30 cm. Varken mynningsprofil F2 eller F4 förekom i de utvalda kontexterna från Isak Sjöstrand. Inte ens 7 % av de dekorerade stora faten hade försetts med målad dekor. De som finns, har en enkel dekor med växtslingsor, koncentriska cirklar, våglinjer och prickar som liknar en del fat ur Magnus Sophs produktion.

FIGUR 124. Skärvor av mycket stort fat (Ø 44 cm), försett med borrade hål – möjligen till upphängning. Kanske krukmakeriets butiksskylt?

Tallrikar, det vill säga fat med mynningsprofil F1, och små skålar av modell S1 är mycket vanliga i AL 3246 men saknas i grävenhet 21569. Troligen har de ändå utgjort vanliga kärltyper i produktionen. Några av faten är engoberade med målad dekor eller stänkmålad/marmorerad dekor. Vissa av de grönglaserade faten har en hornmålad dekor under glasyren. De allra flesta är dock enfärgade. Gröna fat är vanligast, men även gula förekommer. Ofta har de en engobe under glasyren för att ge en klarare, ljusare färg. Svartglaserade tallrikar är nu också vanligt förekommande. De svarta faten har ofta ett plant brätte och avses efterlikna tenntallrikar. De varierar mindre i storlek och är oftast 19–22 cm i diameter. De gröna och gula varierar mellan 14 och 22 cm. En diameter på 14, 19 eller 22 cm verkar vara vanlig för tallrikar. Skålarna har liksom tallrikarna oftast en grön eller gul glasyr. Det finns dock bara ett exempel på en svartglaserad skål. I stället finns en liten grupp som har en enkel målad dekor och transparent glasyr. Det finns också något enstaka exempel på marmorerad dekor vilken påminner om dekoren på Sjöstrands samtida kakelugnar. Skålarna förekommer troligen både med en hank och med två motställda. De benämns ibland som ettöringar och tvåöringar beroende på storlek och antal hanklar (Möller 1999:235). Storleken på dem varierar mellan 11 och 24 cm. Majoriteten faller dock inom spannet 13–17 cm i diameter. Den målade dekor förekommer ofta på de lite större skålarna. Till bordskärlen hör även ett par tunna svartglaserade fragment. Dessa kan komma från kannor, såssnipor eller liknande. Eventuellt skulle det svartglaserade godset, det vill säga även en del av tallrikarna, kunna härröra från Peter Ekmans produktion. När han lät bygga om gård 30 och den äldre keramiken hamnade som utfyllnad under golven hade hans egen tillverkning troligen redan varit

FIGUR 125. Svartglaserat gods, troligen från Ekmans verkstad.

igång under ett antal år. Eller också representerar det svartglaserade godset den allra sista perioden i Sjöstrands produktion (jfr Lindqvist 1981).

Andelen kokkärl, det vill säga trefotsgrytor, verkar som tidigare nämnts ha minskat vid den här tiden men krukor var fortfarande relativt vanliga. De utgör ungefär 20 % i de båda kontexterna. Majoriteten av dem har en diameter mellan 20–24 cm. Här är 22 cm det vanligaste måttet. Krukorna har mynningstyp K2 och är glaserade invändigt, nästan alltid med en brun glasyr. Dekorerade krukor utgör i sin tur ca 25 %. De är vanligen lite mindre, ca 19–20 cm i diameter. Dekoren består av enkla växtmotiv. Denna kärlgrupp skall snarare tolkas som ett kombinerat bords- och förvaringskärl. Enstaka grytor finns i materialet från Sjöstrand; 25 fragment av sammanlagt 1040 skärvor. Bland dessa finns 7 rörskaft varav 5 är stora (10–11 cm) och två är små (6–6,5 cm). Sannolikt slutar man gradvis använda trefotsgrytor i rödgods under 1700-talets gång.

1700-TALETS SLUT OCH TIDIGT 1800-TAL. Exakt när Peter Ekman tar över gård 30 är lite oklart, men det sker någon gång kort efter år 1781. Klart är dock att han tvingas nybygga hela husbeståndet efter 1790 års förödande stadsbrand. Avfallet från hans tidiga produktion förekommer delvis uppblandat med Sjöstrands i fyllnadsmaterial under de nya husens golv. Det material som ligger över och omkring Ekmans verkstad härrör sannolikt främst från Ekmans egen produktion. Ett omfattande avfallslager fanns bland de övre lagren. Bara en liten del av detta material kunde sparas, eftersom 1800-talets lämningar bara skulle undersökas översiktligt. Men även här finns vissa tydliga drag som särskiljer hans produktion från Sophs och Sjöstrands.

Nästan hälften av Ekmans produktion består av stora fat med målad dekor. Fat med skrafferad dekor och tallrikar

utgör ungefär 15 % vardera inom gruppen fat. En stor del av faten är enbart skröjbrända. Många, framförallt de med skrafferad dekor, är dock slitna och nötta. Kanske har de legat exponerade för väder och vind under en lång tid; rimligtvis i efterspelet till branden 1790. De målade stora faten har alla mynningstypen F5 och en mynningsdiameter varierande mellan 25 och 30 cm. Här är 30 cm den vanligaste storleken. Dekoren skiljer sig från exempelvis Magnus Sophs målade fat. Peter Ekman föredrog enkla dekorer, oftast i vitt, ibland i vitt och grönt. Motiven är inte lika tydligt växtinspirerade, utan består av enkla linjer, våglinjer, löpande bågformer, prickar och korta sträck. Glasyren är oftast transparent, men några skärvor har en grön glasyr. Skärvorna med skrafferad och målad dekor förvirrar mer. De liknar Sjöstrands och det är möjligt att det faktiskt förekommer en inblandning av hans material i kontexten. De är dekorerade med hemring, streck och prickar. Många av fragmenten är små och slitna och dekoren är därför svår att se. De har mynningstyp F5 och är mellan 30 och 35 cm i diameter. Det finns även ett fragment från ett karmfat av typ F2 som möjligen kan ha hamnat fel i kontexten. Generellt verkar denna mynningstyp försvinna kring 1700-talets mitt, men exemplen är överhuvudtaget ganska få.

Nästan alla de mindre tallrikarna av typ F1 är svartglaserade, bara två har grön glasyr. Flertalet av de påträffade svartglaserade faten har rasat och smält ihop vid bränning. De är mellan 17–22 cm i diameter. Brättet är ofta plant, flera av faten har dessutom en krusad kant. Typen verkar finnas i storlekarna 17–18 cm och 22 cm. Det finns också fyra fragment av stora svartglaserade fat. Dessa har en variant av F5-mynning med räfflor på kanten utvändigt. De svartglaserade faten hör troligen ihop med en svartglaserad bordsservis. I kontexten finns även fragment från små bägare eller liknande, en burk med lock, en mugg eller ett stop. Denna sorts svartglaserade gods beskrivs också av Lindqvist. Det tillverkades på flera håll och var vanligt från 1700-talets slut en bit in på 1800-talet. Ofta fick de anta empire- eller i Sverige Karl Johanstilens former (Lindqvist 1981:65). Sannolikt utgjorde den här typen av keramik ett alternativ till det inledningsvis dyrare flintgodset för det lokala borgerskapet.

Både krukor och grytor förekommer också i kontexten. Från grytor finns emellertid bara tre rörskaft och en fot. Dessa härstammar från en liten, en mellanstor och en stor trefotsgryta. Krukorna är fler. Framförallt finns ganska många krukor med en målad dekor. 25 skärvor är odekorerade medan 59 har en målad dekor. Proportionen

kan dock bero på att de dekorerade krukorna i högre grad samlats in i fält. I formen skiljer sig de dekorerade och odekorerade krukorna inte nämnvärt. Båda sorterna är mellan ca 17–22 cm i diameter och har närmast mynningstyp K2. Mynningsprofilen är ganska kantig och ibland knappt förtjockad i kanten. Dekoren verkar förekomma i ett par varianter. Den ena sorten har enkla växtinspirerade slingor på buken. Den andra består av breda band av vitlera som fått rinna längs kärlets vägg, så kallade fläckarkrutor eller ”kalvtunga”. En sådan kruka finns också bevarad i museets magasin (Lindkvist 1981:105).

Av de studerade kontexterna är det bara i AL 4051 som det funnits inblandning av ugnsinredning. Kapslar och kokerpinnar har troligen använts för att bränna både små och stora fat. De kapslar som tagits in från kontexten var ca 35–40 cm i diameter, men har troligen funnits även i en mindre storlek. I lager 3246 varierade till exempel kapslarnas innerdiameter mellan 19 och 31 cm. Många av kokerpinnarna bär spår av svart glasyr. Det fanns också flera exempel på räfflade brännplåtar, drejade avståndsstötor, brännringar och brännfötter. Ekman står omskriven som kakelugnsmakare, men ifrån detta lager fanns bara en kakelplatta tillveratagen. Den var av en annan sort än de som tillverkades av Isak Sjöstrand, men om den är från Ekmans produktion går inte att säga. Dekoren är plastisk och föreställer en upprättstående ek med löv på sidorna, färgen är gulbeige.

När Ekman dog år 1817 började konkurrensen från industriellt producerat flintgods och stengods bli allt mer besvärande. När verkstaden lades ned 1830 innebar detta slutet på drygt hundra år av blomstrande krukmakeriverksamhet i tomt 30.

DEKORERADE FAT. De rikligt dekorerade faten förtjänar lite speciell uppmärksamhet. De är väl beskrivna i Lindkvists bok *Krutor och fat* (1981). Även om fat med skrafferad och målad dekor är mindre vanligt förekommande hos Peter Ekman redan vid 1700-talets slut, finns ett flertal exempel på att de fortsatt tillverkas fram till 1800-talets mitt. Säkert har dessa fat ofta suttit uppe på väggen både till prydnad och för användning. I Halland tillverkades denna sorts fat i stor skala under 1700-talets andra hälft. Där var de ofta dekorerade med figurmotiv av människor och hästar mm. De hade ett mer ”primitivt” utförande jämfört med exempelvis Sjöstrands blomsterornamentik i rokokostil. Vi ser en pågående utveckling mot mer ”folklig konst” som även finns representerad på bonader och möbler från samma tid. De första rokokoinspirerade faten gjordes däremot för borger-

FIGUR 126. En kruka med enkel målad dekor på buken.

FIGUR 127. Ugnsinredningar som har använts vid keramikbränning. Från vänster medsols: kors, brännringar, räfflade brännplåtar, avståndsstötor, räfflade brännplåtar, kapslar (s.k. koker) samt kokerpinnar.

FIGUR 128. Fat med fågelmotiv ur Magnus Sophs produktion.

skapet i städerna. Lindkvist nämner också att de småländska faten verkar stilmässigt vara något äldre.

Även i Hälsingland fanns en tradition med figurprydda fat. Där tillverkades de från slutet av 1600-talet till en bit in på 1800-talet, mot slutet främst som bröllofsfat. Dessa fat hämtade ursprungligen sin inspiration från importkeramik

från kontinenten, liksom från Ostindiskt porslin. Traditionen med blomster- och figurdekorade fat utvecklades sedan bland städernas krukmakare. De fick en fortsättning i form av en mer folklig variant med större spridning på landsbygden och i vissa städer under slutet av 1700-talet och 1800-talet. Denna sorts dekorerade fat tillverkades över hela norra Europa med lokala variationer. Lindkvist skriver att många tyska krukmakare kom till Sverige under slutet av 1600-talet; från denna tid kommer också de äldsta faten med dekor skrafferad i engobe. Tulpaner och fåglar var då vanliga motiv. Centrum för produktionen fanns i två områden, dels Hälsingland–Dalarna, dels i sydvästra Sverige. I dessa områden fanns också livskraftiga traditioner inom bonadsmålertiet. Vid slutet av 1800-talet verkar tillverkningen av de dekorerade faten ha upphört nästan helt. Detta hänger samman med att flintgodset blivit billigare och mer tillgängligt även för vanligt folk. (Lindkvist 1981:84ff).

PRESSFORMAR FÖR KAKEL OCH STUCKATUR. I lager 3246 påträffades ett antal pressformor till figurkakel. Dessa förtjänar ett speciellt omnämnande. Formarna hör samman med kakelugnsproduktion under Isak Sjöstrands period som keramik. Flertalet av dem kommer från lager 3246 eller den intilliggande vreten A1718. Formarna låg tillsammans med keramik ur Sjö-

strands produktion och en mängd kakel. Det finns ytterligare ett par exempel på keramiska formor från äldre lager.

Fyra av formarna bär signaturen *J.S.* vilket bör stå för Isak Sjöstrand och är daterade till år 1750 (en av dem saknar bevarat årtal). De har ganska enkla men likafullt välgjorda motiv. En form har en konvex snäcka eller mussla mitt på, ett klassiskt rokokomotiv (F58). En annan är en aning spjälkad så att delar av själva motivet har fallit bort. Vad som återstår liknar en druvklase med massa små runda former. Dessa motiv återfinns inte på några av de färdiga kakel som påträffades i kvarteret Diplomaten. De två andra formarna hör mer tydligt ihop med den lokala produktionen av kakelugnar. Den ena har formen av ett balusterben med en konvex form. Den andra innehåller en snodd balusterform som också återfinns på exempelvis Sjöstrands grönglaserade ugnar. Den har dock ingen passning med något tillvarataget kakel, utan är lite mindre till dimensionen.

Det finns ytterligare ett antal pressformor från de två ovan nämnda kontexterna. Den mest praktfulla av dem alla föreställer ett barnansikte med lockigt hår och med änglavingar på vardera sidan – en kerub. Formen är osignerad och odaterad. Ett nästan identiskt motiv är känt från Nyköpingshus i Sörmland och dateras där till 1580-talet.

FIGUR 129A–B. Pressform för framställning av balusterben - en del av Isak Sjöstrands mästarpöv. Signerat "IS 1750".

FIGUR 130A–B. Pressformor med dekor i form av växtmotiv.

FIGUR 131. Två små ansikten från 1600-talet. En pressform t.v. samt ett färdigt ansikte (dock utan passning).

I det fallet rör det sig inte om en pressform utan om ett avtryck i rödgods, försett med två upphängningshål.

De övriga fragmenten kommer från ett flertal former, mer eller mindre intakta, med en rikligare dekor. De innehåller alla olika växtmönster, girlanger och liknande. På en av dem syns också ett litet änglaansikte i ena hörnet. Under detta finns ett arkitektoniskt motiv med bland annat ett valv. En form från vreten 1718 är signerad *C.S.G. 1751*. Vem signaturen hör till vet

vi inte säkert. En hypotes är den är tillhört krukmakare Carl Södergren som var verksam på Tyska maden 34 efter 1746 (muntlig uppgift, Per Ericsson). Rimligen har Södergren vid någon tidpunkt också arbetat i Sjöstrands verkstad. Det finns ingen passning till något kakelfragment för dessa former. Troligen har de använts för kakel till den äldre sortens svartglaserade ugn. Alternativt skulle några av dem kunna ha använts för att tillverka inredningsdetaljer som stuckaturer och liknande.

Pressformar av en äldre sort än de som återfanns ihop med krukmakeriavfallet på tomt 30 har hittats i lager med dateringar i 1600-tal. Även dessa kan dock ha använts i samband med kakeltillverkning. De är två små halvor från två olika former. Båda av dem har motiv av ett litet ansikte (F9217, F84). Den ena är gjord i rödgods. Den andra har tillverkats i täljsten. De finns också ett fynd av ett ansikte i lera som är i samma storlek som formarna (F53). Men inte heller mellan dem finns någon passning.

Kakelugnsproduktionen

Felbränningar, skräjbrända kakel och pressformar i bränd lera, varav några daterade och signerade Isak Sjöstrand 1750, är tydliga bevis på att kakelugnar har framställts i kvarteret Diplomaten i krukmakeri åtminstone under den senare delen av 1700-talet.

FIGUR 132A–B. Två kakelugnar i Gunillabergs herrgård i Bottnaryd, cirka tre mil väster om Jönköping. Båda ugnstyperna framställdes i kvarteret Diplomaten under senare delen av 1700-talet. Foto: Bo E. Karlson, Jönköpings läns museum.

Totalt har 507 kakelfragment registrerats. Dessa består av grönglaserade, gulglaserade, vit/beige-glaserade, vit/beige-glaserade med romb-mönster, vit/beige-glaserade med färgstänk, svartglaserade och tennglaserade kakel. Såväl kakelugnar med raka sidor som runda har framställts. Grönglaserade kakel är de mest vanligt förekommande i materialet och sannolikt har det varit den vanligaste produkten i verkstaden. Den vanligaste kakelugnen tycks ha varit modellen med raka sidor, som den grönglaserade ugnen på Gunillaberg utmärkt kan vara ett exempel på. Det finns något färre fragment av gulglaserade kakel. Samtliga härrör från en ugnsmo- dell med raka sidor. En del fragment – framförallt i fyndkontext 3246 – härrör från en svart, äldre typ, av ugn med matriskakel. Ugnstypen, som sannolikt skulle härma gjutjärnsugnar, är känd sedan första hälften av 1600-talet och det är därför möjligt att fragmenten härrör från Magnus Sophs produktion. Det är inte lika lätt att identifiera de enskilda formdelarna till denna ugnstyp, men de flesta fragmenten är bladkakel med intryckt dekor (Stilborg 2008:19).

FIGUR 133. Rödgoods från 1600-talet.

FIGUR 134. Ett importerat fat från Werra-Weser-området i Tyskland.

Enfärgat glaserade gröna och gula kakelugnar samt ugnar dekorerade med rombnät eller marmorering på vit/beige grund verkar utifrån avfallsmaterialet ha varit de vanligaste produkterna. Profilerna på mellansimser, över- och fotsimser tyder på att grundformen har varit densamma såväl för modellen med raka sidor som för den runda ugnsmo- llen. Åtminstone några av de gröna ugnarna har avvikit genom hörnbalustrer och plastiskt vågband – möjligen som krönsims. Det finns dessutom inga fragment efter en rund ugn med gul glasyr. Den typen var det antingen mycket liten eller ingen efterfrågan på (*ibid*:24).

De svartglaserade ugnarna med sina matriskakel representerar en ganska annorlunda ugnsmo- dell med andra profiler. Den har äldre anor än de övriga och framställdes kanske bara i början av produktionen. Med tanke på det stora antalet kakel som måste framställas till varje ugn är avfallsmassan, som har påträffats i kvarteret Diplomaten, relativt begränsad. Felbränningarna har oftast haft sin orsak i att temperaturen har blivit för hög för glasyren eller att kakel har kommit för nära varandra och har sinträd ihop. Sannolikt har kaklen stått ganska tätt eftersom man, helst ville bränna allt kakel till samma ugn samtidigt för att få färgen så ensartad som möjligt (Möller 1999:245; Stilborg 2008:26).

Övriga fyndkategorier

Övrigt rödgods

Dekor och glasyr har visat sig vara mycket användbara hjälpmedel för att erhålla en grov datering av rödgodset. Glasyren på 1600-talskeramik är generellt sett kornig och flammig, men har oftast mycket lyster. Färgerna drar gärna åt grönt, gult och brunt. Glasyrerna är mer sällan helt transparenta, likt de från 1700-talet. Under 1600-talet var utvändig glasyr på krukor, grytor, skålar och bägare vanligt, speciellt under seklets första hälft. Likaså var kärl med plastisk dekor utvändigt relativt vanligt förekommande i de äldsta husen. Ibland förekom pålagda ornament och dekorativa palmetthankar. Rullstämpeldecor var också vanligt förekommande under 1600-talet, främst på grytor men även på skålar och krukor. Målade dekorer med geometriska motiv som streck, cirklar, linjer, prickar, och våglinjer var också vanliga. Flera av dessa äldre kärl kan mycket väl vara importerade, möjligen från Werra-Weser området i Tyskland (Elfwendahl 1999: 48 ff, Brorsson 2009:10).

Melerad dekor förekommer på ett antal fat. ICP-analys utförd på av ett av de melerade faten visar dessutom att de troligen är lokalt tillverkade. Det undersökta fatet var gjort

av precis samma sorts lera som keramiken från 1700-talets krukmakerier (Brorsson 2009: Tabell II, prov 31). Liknande mönster framställdes i en senare variant av Magnus Soph, då med gulbeige botten och melerade växtslingor. Motiv med tulpaner och olika fåglar förekom också på fat från 1600-talet. Ett band med grov hemring längs brättet förekom i 1600-talet, annars är de engoberade faten med skrafferad dekor och hemring framförallt typiska för 1700-talets keramik. Även dessa fat har ofta tulpanmotiv, mer sällan fåglar. Samma blommotiv återkommer på de målade faten från 1700-talet medan fågelmotivet bara förekom hos Magnus Soph. Motiven skiljer sig dock från de äldre faten genom att formerna blev friare och färgerna klarare.

Seden att årtalsdekorera keramik var vanligast på 1700-talet. Andra dekorer som förekom under 1700-tal är stänkmålade över engoben. De skiljer sig tydligt från 1600-talets marmorerade fat och påminner istället mer om samtida kakelugnsdekor. Fat med målad dekor av koncentriska cirklar, våglinjer och prickar förekommer under hela undersökningens tidsperiod om 170 år. Under slutet av 1700-talet blev målade dekorer åter vanligare än skrafferade. De blev återigen mer geometriska och enklare; även växtmotiven blev mer abstrakta och förenklade. Det svartglaserade rödgodset med tallrikar och andra bordskär kom i ropet kring 1700-talets mitt.

Dekorerna på rödgodset speglar tidens mode från barockens tätare dekorer i mer dämpade färger via rokokons luftiga färgglada på ljus botten fram till den stramare gustavianska stilen och empiren under 1700-talets slut och början av 1800-talet. En del tendenser för utvecklingen av olika kärlformer har kunnat följas i de olika tomterna. De har också sina paralleller i krukmakeriavfallet.

Keramikfynd i daterade hus

De hus som daterats till 1600-talets första hälft är hus 401:2, 353, 358 och 357 i tomterna 208 och 218. Här fanns ett ganska omfattande keramikmaterial. Trefotsgrityorna utgjorde den största fyndkategorin med 45 % respektive 46 % av materialet. Den näst största gruppen var fat som utgjorde 24 % respektive 36 %. Skålarna kom näst med 15 % respektive 10 %. Krukorna utgjorde en ganska liten grupp på 15 respektive 8 %. Gruppen "övrigt" utgör en mycket liten andel, bara ca 1 % av fyndmaterialet. Det rör sig då främst om bägere.

Hoppar vi fram lite i tid till hus 339 och 320 så har kärityperna förändrats lite grann. Dessa två hus följer efter varandra i tid och dateras till andra hälften av 1600-talet samt 1700-talets första hälft. I dessa båda hus har andelen

FIGUR 135A–B. Fat med transparent, melerad glasyr.

trefotsgrityor minskat till 30 %. Faten utgör nu i stället den största fyndkategorin med 38 %. Mindre tallrikar förekom med en andel på 7 % av materialet. Krukor och skålar utgör vardera 11 %. Gruppen med "övrigt" är marginellt större än tidigare med 3 %. Siffran är emellertid en aning missvisande då det rör sig om få skärivor från skilda keramikföremål som en ljusstake, en knapp mm.

Hus 300 har den yngsta dateringen av de hus som specialstuderats. Denna ekonomilänga uppfördes i början av 1700-talet och var i bruk fram till stadsbranden år 1790. Fyndmaterialet uppvisar emellertid en tyngdpunkt i 1700-talets andra hälft. Troligen förekom även viss inblandning av fynd från tiden efter branden. Trefotsgrityorna finns fortfarande kvar i materialet men har minskat ytterligare och utgör nu ca 17 %. Faten är den överlägset största kategorin med 57 % av materialet. Dessutom uppgår tallrikarna till 13 % men krukorna utgör en lika stor andel med 13 % även de.

Jämfört med det studerade krukmakeriavfallet följer hushållsavfallets sammansättning i stort sett samma utvecklingslinjer, men förändringar inträffar något senare vilket avspeglar föremålens brukningstid. Kvartersets krukmakeri

FIGUR 136A. Importerat stengods från Westerwald.
FIGUR 136B. Importerade Selzerflaskor.

startades först på 1720-talet, men man kan ana vissa äldre drag i Magnus Sophs produktion. Exempelvis är han den av krukmakarna som producerat flest trefotsgritor. Kärtyten minskar sedan kraftigt i antal under Sjöstrands och Ekmans verksamhet. Gruppen krukor var dock vanligare i verkstäder än i hushållsavfall. Antalet krukor i hushållsavfallet förefaller ganska konstant ligga mellan 8 och 13 %. Den stora andelen krukor hos Soph speglar troligen en felbränning av ett flertal krukor vid ett enstaka tillfälle. Tallrikarna av F1-typ förekom främst under 1700-talet då de ökar i antal för att senare ersätts av andra godstyper. I hushållsmaterialet minskar andelen skålar i materialet under slutet av 1700-talet. Innan dess verkar de förekomma ganska konstant under både 1600-talet och 1700-talets första hälft med en andel kring 10–15 %.

Generellt sett varierar mynningskanten på 1600-talets fat. Det förekommer flera olika varianter av typerna F4 och F5 som oftast skiljer sig markant från de yngre krukmakeriernas fat. Mynningstyp F4 är exempelvis vanligare under 1600-talet. Den förekommer också i Magnus Sophs produktion men saknas hos hans efterföljare i yrket. Diametern på faten från 1600-talet är ofta något mindre, ca

25–30, än för senare fat där diametern oftast ligger mellan 30 och 34 cm. De äldre faten kan inte heller klassificeras som tallrikar. De har en annan form med bredare brätte och mindre spegel än de sistnämnda. Skålar av S1-typ verkar ha varit något vanligare under 1600-talet. Skålarna är dock sällsynta i det äldre krukmakeriavfallet från Magnus Sophs verkstad. De skiljer sig också genom att de ofta har dekor på kanten utvändigt såväl som invändigt. Sjöstrands skålar är oftast odekorerade och bara glaserade invändigt. Dessa bör snarare ses som en parallell till hans tallrikar av F1-typ. Förändringar förekommer även i kruknas utseende. Under 1700-tal tillkom krukor med utvändigt dekor som en helt ny grupp. De äldre krukorna är oftast enkla odekorerade förvaringskärl. De dekorerade krukorna bör snarast betraktas som en sorts bordskärl. De verkar också vara något mindre än övriga krukor. Enstaka dekorerade krukor hittas också i de yngre husen 320 och 300.

Stengods

Totalt finns 41 fyndposter registrerade som stengods i materialet från kvarteret Diplomaten. Stengods började produceras i Rhenområdet under 1300-talet och spreds därifrån över hela Europa under högmedeltiden med Hansans hjälp. Kända tillverkningsorter är Siegburg, Köln-Frechen, Raeren, och Westerwald. De olika ursprungsorterna kan skiljas åt genom lerornas färg och vissa karaktäristiska dekorer. Kärlen är olika sorters krus, kannor och flaskor. Kända är till exempel Bartmankrusen från Köln-Frechen vars motiv är ett skäggigt mansansikte placerat på flaskhalsen. De är vanligt förekommande under 1500- och 1600-tal i många nordeuropeiska städer. Det är därför anmärkningsvärt att inte en enda identifierad Bartmanskärva påträffats i kvarteret Diplomaten. I Westerwald levde stengodsproduktionen kvar längst; hela 1600-talet och en bit in i följande sekel. Stengodskärl från denna produktionsplats är lätta att identifiera genom sitt gråa gods med koboltblå och lila glasyr. Krusen var ofta rikligt dekorerade med reliefmotiv. Tolv skärvor av stengods från Westerwald påträffades i kvarteret Diplomaten år 2007. Sannolikt härrör flera av fragmenten från samma kärl. Även i Kreussen i Bayern tillverkades krus och kannor. Dessa hade oftast en varmt mörkbrun glasyr med reliefdekor målad i glada färger. Troligen är det en sådan skärva som hittades i golvnivå i hus 339. Den är gjord i ett rödbrännande hårt gods som försetts med en mörkbrun glasyr. På buken finns blomsterdekor i relief bemålad i vitt, rosa, grönt och guld. (Lutteman 1973:4–5)

Under 1700-talets lopp ändrades stengodsets roll. Från att tidigare ha använts till fina dryckesbägare och bordskärl

blev dess roll nu främst att användas till kärl för förvaring. Framförallt hittas flaskor, så kallade Seltzerkrus, som användes vid import av mineralvatten i stora mängder under 1700- och 1800-talet. Under slutet av 1700-talet började man tillverka stengods också i Sverige. Stengods användes även för småkrus som till exempel bläckhorn. I Carlsson och Roséns studie av de västsvenska städernas keramikmaterial noteras att stengodset är den vanligaste godstypen vid sidan av rödgodset, men att det trots allt är mindre vanligt än på kontinenten. Under högmedeltiden och Hansans storhetstid var stengods relativt vanligt i de västsvenska städerna, men förekom bara i enstaka exemplar under senare perioder. Jämfört med städerna i östra Mellansverige hade dock det västsvenska materialet en profil mer liknande det kontinentala och östdanska materialet (Carlsson & Rosén 2001:105, 110). I materialet från kvarteret Diplomaten är stengodset ännu ovanligare. Istället utgör fajanser den största fyndkategorin vid sidan av rödgodset. Detta gäller inte bara i 1700-talslagren utan även för 1600-talsmaterialet då det ännu inte fanns någon svensk fajansproduktion. Den största kategorin därefter är det ostindiska porslinet. Först på fjärde plats kommer stengodset. Det är dock troligt att en del av det yngre stengodset som kom i 1800-talslager inte tagits till vara i fält.

Porslin

Samtliga påträffade skärvor av ostindiskt porslin har samlats in. Sammanlagt 91 fyndposter finns registrerade; vanligen med en skärva per post. Den första importen av porslin till Europa skedde på 1500-talet. Fram till 1700-talets början skedde importen främst via det Holländska ostindiska kompaniet; grundat redan år 1602. Då startade en mer storskalig import av porslin till Europa. Även i Danmark fanns ett ostindiskt kompani som erhållit sina privilegier redan år 1618. Först spreds porslinet till slott och herresäten, men under 1600-talets andra hälft började även delar av borgerskapet kunna få tillgång till porslin. I Sverige grundades det Svenska ostindiska kompaniet (SOIC) 1731 i Göteborg. Verksamheten fanns kvar fram till år 1813. Under denna långa period spreds porslinet till ett bredare skikt i samhället.

Inom kvarteret Diplomaten liknar spridningsbilden för porslin den för fajansen. Möjligen verkar porslinet bli billigare och till viss del ta över fajansens roll som statusbärande bordskärl en bit in på 1700-talet. Men porslin och fajans återfinns gärna i samma kontexter. En ganska stor andel porslin hittades i tomterna 208/22 och 209/23, åtta skärvor från den förstnämnda, arton skärvor från den senare. Skärvorna i tomt 209/23 härstammar från hus 300, 302

och 303 och har därför en något senare datering än de som hittades i tomt 208/22. Ostindiskt porslin hittades även i tomt 210/24 (sju skärvor) och tomt 219/31 (fyra skärvor). Enstaka skärvor förekom i samtliga undersökta tomter.

Porslin tillverkades i Sverige vid Rörstrand och Marieberg från 1766 och 1788. Redan på 1600-talet förekom emellertid porslinstillverkning i liten skala i Frankrike. I Tyskland tillverkades porslin i Meissen efter 1710-talet. Men de flesta av de tillvaratagna fragmenten från kvarteret Diplomaten är sannolikt äkta ostindiskt porslin. Hundratusentals kärl fördes vid 1700-talets mitt in till Göteborg med varje last ombord på Svenska ostindiska kompaniets skepp. Jönköping var en av de städer som importerade mest i Sverige på grund av sin roll som stapelstad (Nilsson Schönberg 2001:13ff, 29–32, Christina Rosén muntligen.). Det porslin som importerades under 1700-talets lopp var oftast specialtillverkat för den europeiska marknaden. Under senare delen av 1700-talet sjönk kvalitén på det ostindiska porslinet märkbart. De vanligaste sorter och typer som använts vid registreringen av porslin från Kvarteret Diplomaten är:

- **Blåvitt** – med blå målad dekor under glasyren

FIGUR 137A–B. Ostindiskt porslin med blå dekor.

FIGUR 138A–B Bavaria-fat med brun undersida.

FIGUR 139. Imari-fat med blå-röd dekor.

FIGUR 140. Famille rose-skål.

- **Bavaria** – liknar det blåvita porslinet men har en brun-glaserad utsida. Förekommer också med en roströd eller flerfärgad målad dekor över glasyren. Ibland förekommer utspärade vita partier med dekor i den bruna färgen.
- **Imari** – flerfärgad dekor med blått och rött under glasyren och ofta guldfärg över glasyren. Ibland förekommer även röd och grön dekor över glasyren.
- **Flerfärgsdekorer** – ofta benämnda *Famille rose*, *famille verte*, *famille jaune* och *famille noir*. Dessa benämningar härstammar från 1800-talet. Kärnen är dekorerade med polykroma färger över glasyren och har fått namn efter den färg som dominerar. De representerar den senare importen. Av dessa är Famille rose den äldsta sorten och kommer kring 1720. De övriga är mindre vanliga i Sverige.

Andra mindre vanliga varianter är *Roströd* dekor, ofta med inslag av guld. Eller så kallad *Powder Blue* med gulddekor över en blå botten. Utöver dekoren har typ

FIGUR 141. En liten porslinskärva med roströd dekor under glasyren och guldemaljfärg ovanpå glasyren.

FIGUR 142. Ett famille rose-fat med motiv av fiskar och vattenväxter.

av kärl och del av kärlet registrerats. De vanligaste typerna i kvarteret Diplomaten är *Blåvit*, *Imari* och *Bavaria*. En skärva har en roströd botten med gulddekor (F784). En annan skärva kan eventuellt klassificeras som *Powder blue* (F968). Några skärvor har en väldigt detaljerad fin dekor med motiv av fiskar och vattenväxter; de kan troligen föras till *Famille rose*. De övriga flerfärgsdekorerna är mindre vanliga. Det är också svårt att identifiera något europeiskt porslin och att skilja detta från det ostindiska 1800-talsporslinet. De inhemska sorterna är ganska ovanliga i materialet kvarteret Diplomaten.

Fajans

Två tomter i kvarteret Diplomaten utmärker sig genom att ha en anmärkningsvärt hög andel av fajanser. Det är tomt 208/22 och den intilliggande 209/23. Av fyndgruppens totalt 122 poster är 29 relaterade till tomt 208 och 20 till tomt 209. Fajans förekommer emellertid i så gott som alla undersökta äldre hus. Den största andelen, 52 fynd, utgörs av tallrikar. Bland sorterna förekom-

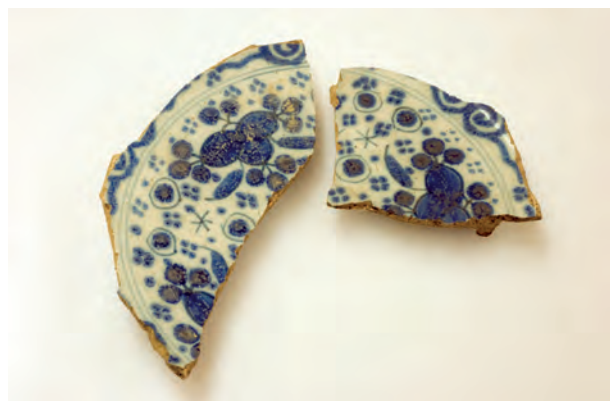
mer både importerad vara och svenska tillverkningar. Ett par skärvor (F681 och 769) skiljer ut sig genom att själva godset är rödbrännande och dekoren polykrom i färgerna orange, blått och grönt. Utvändigt är de glaserade med blyglasyr. Skärvorna kan ha ett sydeuropeiskt ursprung.

Bland övriga fajanser finns flera (minst 8 skärvor) som har utvändig blyglasyr. Det förekom framförallt på fajanser knutna till de äldre lagren. Vanligast är en blå målad dekor. Fyra skärvor har dock en polykrom dekor, inklusive de två redan nämnda. Sju skärvor har dekor i lila färg. De blåmålade dekorerna varierar mycket i färg, glasyr och godskvalitet. Merparten är säkerligen importer från Delftområdet i Holland. Men en del fajanser har annat ursprung.

Tallrikar och andra föremål i 1700-talslagren har kunnat identifieras som typiska Rörstrandsserviser. Framförallt gäller det motiven *Rhenska mönstret* och *Humlemotiv*, båda populära kring 1700-talets mitt. Minst fjorton fyndposter har något av dessa mönster. Det *Rhenska mönstret* känns igen genom en dekor i

FIGUR 143. Svensktillverkat porslin.

FIGUR 144A. Fajansfat, 16–1700-tal. Troligen tillverkat i Sydeuropa.

FIGUR 144B–C. Holländskt fajansfat (fram- och baksida) från 16–1700-tal.

FIGUR 145 Sydeuropeiskt fajans av majolikatyp från 1600-tal.

FIGUR 146A–B. Fajansfat av inhemskt produktion från slutet av 1700-talet.

FIGUR 147. Flintgods från sent 1700- eller tidigt 1800-tal.

blått och vitt på en gråvit botten. Det hade sin förebild i ostindiskt porslin. Humledekoren består av en målad humleblomma på spegeln med växtgirlander på brättet. Mönstrena skapades vid 1740-talets slut och är båda typiska rokokomönster.

Flintgods

Flintgodset dyker upp på snart sagt alla stadsgrävningar och behandlas vanligtvis styvmoderligt. Även från kvarteret Diplomaten finns ganska få skärvor insamlade i förhållande till vad som verkligen hittats, eftersom det är svårt att skilja det äldre flintgodset från det moderna. Från 2007 års undersökning finns 51 fyndposter registrerade. Flintgodset betraktas oftast som en indikation på störningar, eller som att man gräver i recenta lager. Faktum är att denna typ av keramik kan vara äldre än många tror. Flintgods började tillverkas i England redan vid 1700-talets början. Det kan beskrivas som en sorts stengods med inslag av flinta som gjorde det lätt och hållbart. Det glaserades vanligen med en genomskinlig eller lätt gultnad blyglasyr. Kring 1700-talets mitt påbörjades tillverkningen av den kända Wedgewoodvaran som blir det talrikaste och mest spridda engelska flintgodset. På Rörstrandsfabriken tillverkades flintgods från år 1770 och framåt. Den svenska produktionen hade också enkla målade dekorer, influerade eller kopierade från de engelska. Vissa av dessa serviser är väl kända och kan därmed dateras ganska exakt. Inledningsvis har flintgods betraktats som statusföremål för att senare utvecklas till en massproducerad hushållskeramik under 1800-talet. Framförallt kan det tidiga flintgodset vara förvirrande i arkeologiska sammanhang. Genom att dekorerna är både enkla och stilrena ger de ofta ett väldigt modernt intryck och kan lätt misstas för 1900-talsporslin i en fältsituation.

Från kvarteret Diplomaten finns flera exempel på tidigt flintgods, även om man kan mistänka att en hel del skärvor från denna kategori inte har tillvaratagits. Totalt 51 fyndposter finns registrerade; de flesta innehåller 1–2 skärvor. Det finns också en skärva av så kallat Basaltgods som var ett svart stengods som tillverkades i något mindre omfattning vid Wedgewoodfabriken under 1700-talet. Enstaka exempel finns på välkända dekorer som *Willow*, *Feather-edged ware* med flera. De tillverkades under 1700-talet och in på 1800-talet. De flesta av våra fynd, 16 stycken, har tryckt dekor, åtta fyndposter innehåller skärvor med målat mönster och tre har reliefdekor. Nio fynd beskrivs som enklare,

FIGUR 148. Tre skärvor glas från remmare, passglas samt vinglas. Alla påträffades i köket till bostadshuset hus 401:1–2, uppfört omkring 1635.

odekorerade fragment av krämfärgat gods. De kommer främst från hus 300, 302, 303 och 312. I övrigt återfinns flintgodsskärvor i raseringslager efter 1790 års brand och i vretar. Ett gott exempel utgör de två latriner som var belägna på tomt 24. När tunnorna fylldes igen slängdes bland annat en porslinsdocka, flera krämfärgade kaffekoppar, assietter och tallrikar i flintgods. De flesta föremålen är enkla, men några har dekor som är målad, tryckt och i relief. De dateras till 1700-talets slut och 1800-talet.

Glas

Som nämnts ovan har långtifrån allt glas tillvaratagits vid undersökningen, utan främst insamlats från de äldre kontexterna. Glasmaterialet fördelas på 84 fyndposter. Av dessa utgörs nio stycken av fönsterglas medan 27 fyndposter (vanligen 1–2 skärvor) är registrerade som flaskor. Tio av dessa är små apoteksflaskor. En större flaska kommer från Björknäs glasbruk vilket grundades år 1736. En lökformig flaska av äldre modell finns också insamlad. Materialets ringa omfattning beror antagligen på att det främst är mer intakta flaskor som tillvaratagits. Ytterligare några bottnar kommer från blåsta buteljer.

Dricksglas har tillvaratagits i större omfattning. Framförallt gäller detta äldre glas som remmare och passglas. Två hallonformade dekorknoppar som sannolikt kommer från remmare eller andra dryckesbägare med 1600-talsdatering har hittats i hus 401:1 och 402:2. Fragment av passglas och andra stångglas finns det fyra stycken av. Även av dessa finns ett vardera i hus 401:1 och 402:2 och två till i tomt 208; ett i hus 339 och ett från en utomhusyta.

Träkärl

Fyra kärl av trä har tillvaratagits från grävningen. I de äldsta lagren inom tomt 216 i fältets nordöstra hörn tillvaratogs en i rödbok svarvad trätallrik med brätte. Den har en 1600-talsdatering och efterliknar till formen en tenntallrik. Ytterligare ett litet skålfragment av trä hittades i botten av ett recent rörschakt. En snidad sked hittades i rustbäddsnivå underst i tomt 218/30. En botten från ett litet laggat kärl tillvaratogs från en nedgrävd träkasse (A50873) kopplad till den tidiga 1700-talsbebyggelsen i tomt 218/30. Flera tunnor och fragment av laggade kärl dokumenterades utan att tillvaratas. Sammanlagt fjorton tunnor finns registrerade som anläggningar.

FIGUR 149A–B. Svarvad trätallrik av rödbok. Mitten av 1600-talet. Till höger snidad träsked. Förra hälften av 1600-talet.

FIGUR 150. En av många avfalls- eller komposttunnor. Detta exemplar fanns på gård 209/23.

FIGUR 151. Järngryta från 1700-talets andra hälft. De tre benen avslagna.

FIGUR 152. Trefotställ i smidesjärn för metallgryta. Tidigt 1700-tal.

Metallgrytor

Tre avbrutna fötter från bronsgrytor finns registrerade. En kommer från vreten A34680 mellan tomt 220 och 219. En annan kommer från AL43064 i tomt 217/29 och den tredje från hus 368 i tomt 218/30. En nästan intakt järngryta (F111) hittades i vreten mellan tomt 30 och 31. I grytan låg flera kasserade keramikkarl med datering kring mitten av 1700-talet.

Ytterligare tio grytfragment i järn finns registrerade. Två av dessa är fötter, resten bukfragment. Inte mindre än sex av dessa kommer från det brandskadade hus 300, en från hus 302. Ett fragment vardera kom i hus 402:2 och 318.

Ytterligare en fyndgrupp som eventuellt hänger ihop med grytor är stora trefotsställ i smidesjärn. På dessa kan man ha placerat grytor som saknar fötter (F1334, 1335 och 1336). Diametern varierar mellan 23 och 33 cm. En av dessa hittades i hus 316, de två andra i samma nedgrävda kasse som det ovan nämnda laggbärl (A50873).

Knivar, bestick och andra hushållsredskap

Vid grävningen påträffades en mängd knivar. Dessa var naturligtvis främst redskap som används i en rad olika sammanhang. Bestick med kniv och gaffel började emellertid användas under 1600-talet. De första gafflarna hade bara två spetsar. Under 1700-tal blev användningen av bestick allt vanligare; detta i samband med att dukningen fick en ökad betydelse bland borgerskapet när man började använda serviser i fajans och flintgods. Gafflarna kunde då ha flera klor och bordsknivar med ett bredare blad och en rundad avslutning togs i bruk. Skedar har däremot använts länge vid bordet. Som nämnt ovan har en supsked i trä hittats på kvarteret Diplomaten (F503). Ytterligare en supsked i metall (F91) har hittats, dock utan bevarat skaft. Denna typ av metallskedar har annars en stor bred skål och ett kort skaft. Matskedar av modernt slag dyker upp bland de övriga besticken under 1700-talet.

FIGUR 153. Supsked av mässing. Senare delen av 1600-talet.

FIGUR 154. Matkniv från omkring 1800 med fint dekorerat hornskaft.

Totalt finns 23 knivar registrerade i fyndmaterialet. En av dessa är en så kallad skinnarkniv (F428), ett redskap vid läderarbete. Fyra är specifikt registrerade som matknivar; det vill säga knivar av en modernare matbestickstyp. De flesta verkar ha haft träskaft men det finns även flera exempel på knivar med hornskaft. Bland annat en fin liten kniv med punktcirkeldekör (F1295), funnen i hus 365. Kniven ifråga dateras stratigrafiskt till 1600-talet. Ett annat exempel är en rikt dekorerad bordskniv, funnen i stensyllen till 1800-talshuset hus 301.

Från kvarteret Diplomaten finns registrerat en gaffel med två spetsar och två yngre med tre spetsar. Till besticken hör eventuellt några av de sylliknande föremål som hittats bland annat i hus 300. Som en föregångare till gaffeln användes ibland en mörkpryl för att peta mörk ur ben vid måltiden. Spetsiga metallföremål registrerade som sylar skulle kunna ha använts på detta sätt. Tre stycken finns registrerade. Bara två saxar har hittats, varav en ullsax i skrädderiet på tomt 208. Det andra fragmentet har en ögla och utgör en sax av modernare korslagd typ.

Pressformar

En pressform i rödgods med ett porträtt av det nya Jönköpings grundare, Gustav II Adolf, påträffades i rustbäddsnivån (F348). Formen är ett avtryck av en medalj präglad i Tyskland 1631 (Pettersson 2009) och mycket detaljerad. Den har troligen använts vid tillverkning av pastejer eller bakelser (jfr Lönnqvist 1998:65ff). Denna form skulle

FIGUR 155A–B. Pressformar i rödgods. A: Porträtt av Gustav II Adolf efter en medalj slagen i Tyskland 1631. B: Rytarbild utan känd förebild. Formarna bör ha använts för att dekorera maträtter.

kunna ses i samband med de minneshögtider som avhölls till den stupade konungens ära efter slaget vid Lützen år 1632. Ett liknande fynd härrör från Zottegem i Tyskland. Den har tolkats som en form till bakverk från sent 1500-tal – tidigt 1600-tal och har ett motiv av den heliga Birgitta (Mia Åkestam, muntligen). Ytterligare en liknande form som tyvärr var mer fragmenterad hittades i kvarteret Diplomaten. Det som syns av motivet föreställer bakparten av en häst – en rytarbild?

FIGUR 156. Ljusstakar i rödgods. Lägg märke till ljusstaken med böjd arm – kommer den från en flerarmad ljuskrona i keramik?

Ljusstakar

Smidda ljusstakar i järn och små väggfasta ljushållare borde ha varit vanligt förekommande, men inga sådana har hittats i kvarteret Diplomaten. Däremot finns sju ljusstakar i rödgods i fyndmaterialet. Dessa återfanns både bland krukmakeriernas avfall och i hushållsavfall. Ljusstakarna är drejade och ofta glaserade i olika färger. Några av dem har enkel målad dekor medan ett par är oglaserade.

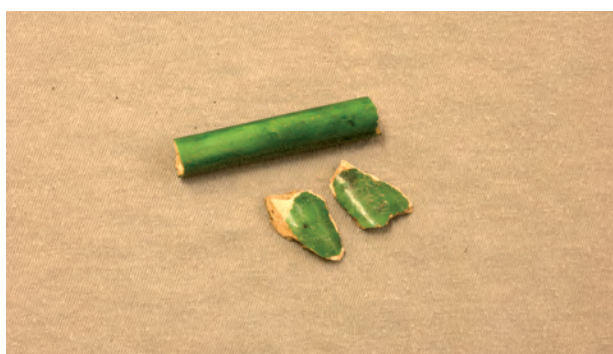
En av dem skiljer ut sig genom att den gjorts med en böjd arm som efterliknar barockljuskronor i mässing, tenn eller möjligen glas. Rödgods var knappast ett praktiskt material för detta ändamål. Den måste ha varit svår att tillverka och gått sönder lätt.

Kritpipor

Det finns sammanlagt 209 fynd av kritpipor registrerade i materialet från kvarteret Diplomaten. Här ingår piphuvuden, klackar och dekorerade eller glaserade skaft. Under 1600-talet fanns ingen inhemsk kritpipsproduktion (Åkerhagen 2004:5). Men likväl påträffas rikligt med tidiga pipor. Bland dessa grupper verkar de holländska piporna dominera i Jönköping. Proveniensen har främst identifierats genom klackmärkning. Märken med en till tre bokstäver, krönte eller försedda med en figur är vanligtvis tillverkade i Holland. Oftast sitter tillverkarstämpeln under klacken, men ibland även på huvudets framsida. Möjligen är sorterna med stämpel på piphuvudet av lite yngre datering. Ett ganska stort antal har också tudorrosor på piphuvudets sidor (10 stycken). Även dessa är holländska. De holländska piporna uppgår till minst 43 stycken; då ingår inte skaft med banddekor bland dessa. Piporna tillverkade i England är färre till antalet och dessutom svårare att identifiera och kan kanske därför vara underrepresenterade. De säkert

FIGUR 157A–D. Fyra importerade kritpipor från 1600-talet. De två översta är holländska och den tredje är engelsk. Den nedersta pipan är en så kallad Jona-pipa från Holland. På pipans skaft avbildas hur valen sväljer Jona. Den dateras till 1640-talet.

FIGUR 158. Glaserade pipor. Överst pipa av engelsk 1700-talsmodell. Därunder svartglaserad turkpipa av rödgods, lokal tillverkning. Nederst grönlaserat pipskaft.

bestämda uppgår till 14 stycken, och är därmed helt klart färre än de holländska. Engelska pipor har vanligen en tillverkarstämpel på klackens eller sporrens sidor. Märkningen består oftast av bokstäver (bilaga 5).

I materialet ingår även åtta fynd av glaserade pipor. Fler-talet har en grön glasyr och generellt brukar typen dateras till 1600-talet. De har tolkats som att man inledningsvis glaserade de importerade piporna då rökning var ett nytt fenomen. Kanske trodde man att det var nödvändigt? Mycket tyder dock på att en del av de glaserade piporna

från kvarteret Diplomaten har en yngre datering. Flera hittades i eller i anslutning till krukmakeritomten nr. 30. Det är högst sannolikt att piporna också har glaserats där. Bland annat hittades en blåglaserad pipa av engelsk modell daterad till 1700-talets första del i krukmakeriet (F1000, jämför bilaga 4). Från krukmakerikontexterna finns även exempel på så kallade turkpipor av rödbrännande lera, ofta försedda med svart glasyr. Både färdiga och halvfabrikat förekommer. Dessa pipor är säkert tillverkade på platsen, vilket också har bekräftats genom ICP-analys (Brorsson 2009:10).

Det förekommer även ett par exempel på olika reliefmönster, till exempel en barockpipa från hus 343 samt så kallade Jonapipor med motiv på skaftet av en fisk som slukar en människa på piphuvudet (i hus 358 och 402:2). De är alla holländska och dateras till 1600-talets första hälft. Övriga pipor med skaftdekor har enklare varianter bestående av olika typer av band. Den här sortens dekor användes under en lång tid, främst på holländska pipor under perioden 1630 till 1895. Vissa sorter, som till exempel ögonband, rutband och sicksackband anses komma först kring slutet av 1600-talet. I kvarteret Diplomaten verkar dock de flesta piporna med skaftdekor förekomma ungefär mellan år 1650 och 1750. Två fragment från pipor i rödbrännande lera hittades också. En del korta skaft med bitmärken tillvaratogs. Ett av dessa är bara 28 mm långt från klacken till skaftets ände.

Under 1700-talet började kritpipor tillverkas även i Sverige (Åkerhagen 2004:16). Inhemsk produktion dominerar fyndmaterialet från kvarteret Diplomaten från och med 1700-talets mitt. Här märks främst pipor från Jonas Alströmers produktion i Alingsås, vilken pågick från 1729 till 1761. Därifrån kommer minst 10 säkert identifierade pipor. Det är ofta svårt att skilja mellan engelska och svenska 1700-talspipor om man bara har tillgång till klackfragment, eftersom båda ofta har tillverkarstämplar på klackens sidor. De svenska piporna verkar dock ofta ha en stämpel på piphuvudets framsida. Ett exempel på detta kommer från Johan Riesels tillverkning i Varberg. Jonas Alströmers pipor förekommer med namnet *Alingsås* och tre kronor stämplat på piphuvudet, men enbart klackmärkning förekommer också. Alströmers pipor var ofta märkta både med huvudstämpel och med ett krönt *J.A.* på klackens sidor. De förekommer också en med *AFR*-stämpel på huvudet. En del andra pipor märkta med tre kronor och *AFR* har även hittats. Även om inte alla tillverkare kunnat identifieras bör dessa pipor tolkas som svenska, då *AFR* står för Adolf Fredrik Rex, kung i Sverige mellan 1751 och 1771.

FIGUR 159. Klotlås av holländsk eller tysk tillverkning. 1600-tal.

Byggnadsdetaljer och möbler

Byggnadsdetaljer i form av spik i varierande dimensioner förekom naturligtvis i stora mängder, men tillvaratogs ej vid 2007 års undersökningar i kvarteret Diplomaten. Detsamma gäller för planglas och blyinfattningar från fönster, dock med en del undantag. Naturligtvis sparades de få exempel på bemålat glas som påträffades. Större konstruktioner som nedgrävda kassar och sekundärt utnyttjade tunnor i trä och återanvända bearbetade byggnadsstenar tillvaratogs normalt inte. Föremål av dessa kategorier blev emellertid fotograferade och dokumenterade i fält. Inte heller takpannor och tegel tillvaratogs.

Beslag, gångjärn

Fjorton beslag i järn från större föremål som dörrar, skåp eller kistor finns registrerade. Några av dem har spår efter spikar, gångjärn med mera. Tre av beslagen kommer från hus 302 och ett från hus 303. Föremål från denna kategori insamlades även i hus 339, 345, 350 och 381. Två gångjärnsstaplar från fönster eller dörr finns registrerade; den ena från ett utomhuslager intill hus 349 och 350, den andra även den i tomt 210 men med osäker kontext. Två haspar med en fastrostad krampa finns registrerade, en från hus 305 och en ifrån vreten längst bak i tomt 207/ 29.

Nycklar och lås

Nycklar i järn från dörrar, skåp, kistor eller skrin kom i hus 300 och 303. I de stora odlings- eller fyllnadslagren (AL13069, AL36312) i tomt 210 kom två nyckelplåtar. Tre mindre nyckelplåtar i brons från möbler kom ibland annat i hus 348 samt i fyllnads- och odlingslager från sent

1600-tal och tidigt 1700-tal i tomt 210/23, 24 (AL5568, AL7542). Två klothänglås från 1600-talet hittades också (jämför Eras 1974). Det ena kom i hus 365, det andra detekterades fram i ett utfyllnadslager i tomt 210.

Fönster och glas

Som nämnts ovan blev generellt inte fönsterglas och blyinfattningar insamlat. Registrerat finns fem bitar av fönsterbly, varav en med kvarsittande glas och dessutom åtta fragment av plant fönsterglas. Två fragment planglas har målad dekor. Det ena kom i hus 402:2 och har motiv av en man med hatt och bred krage av 1600-talssnitt (F80). Det andra omfattade flera skärvor med mindre detaljerad dekor, eventuellt en växtdekor i olika färger (F1189). Fyndet gjordes i hus 375.

Spisar och kakelugnar

Järnföremål från spisar och kakelugnar har hittats i form av en spiskrok att hänga en gryta på samt en eldgaffel. Den förstnämnda hittades i AL4051 tillsammans med Ekmans krukmakeriavfall; den senare i en tunna på tomt 220/31. Av sammanlagt 187 fynd av kakel bedömdes 12 stycken vara av äldre typer som inte tillhörde 1700-talets krukmakeriavfall. Tre stycken hittades i hus 358; två matriskakel med växtornamentik och en halvtransparent grön glasyr samt ett oglaserat kakel med motiv av ett valv och en urna med tulpaner. Identiska kakelfragment har även hittats i kvarteren Dolken och Droskan (Stibéus 2008:68ff). I hus 402:2 fanns ytterligare ett grönglaserat matriskakel. Fler kakelfragment av äldre typ hittades i hus 368 och 349, i den äldsta delen av vreten A1263 samt i ett stort utfyllnadslager, AL36312.

Djurhållning

Av de djur som funnits i kvarteret är det främst hästarna som lämnat spår i form av fynd utöver benmaterial och gödsel. I hus 300 hittades två hästskor. I de äldsta nivåerna undersöktes ett stall i tomt 212. I anslutning till detta hittades också en hästsko samt delar av ett betsel. Ytterligare en hästsko samt två sporrar finns registrerade från kvarteret Diplomaten. Bara fyra hästskosömmar finns registrerade, men det är sannolikt att en del hästskosöm i fält misstogs för spik och slängdes.

FIGUR 160. Målat planglas med mansporträtt. Avsett till fönster eller skåp. Mannens frisyr och hatt daterar fragmentet till 1600-talet.

FIGUR 161A–B. Figurkakel från äldre ugnar, 1600-tal–1700-talets första hälft. Sannolikt tillverkade i Jönköping, dock inte i kv. Diplomaterns verkstad.

FIGUR 162. Kärlekssymbolik från 1600-talet. Knapp (Ø 16 mm) av silver och glas med graverat motiv; ett rött hjärta under två duvor.

Ett urval personliga tillhörigheter

Klädedräkt och skor

Av totalt 29 registrerade poster läder utgör, sulor och fragment från skor 25 fynd. Sulorna var ofta gjorda av läder i kombination med näver och träplugg, detta för att bygga upp skons klack. Det finns också ett exempel på en sko med träsula. En av skorna var en barnsko. Samtliga läderföremål har fotodokumenterats. Ett oidentifierat, delvis sytt föremål i läder med remmar påträffades ihop med en skosula i AL47199. Övriga läderfynd utgjordes av klipp och fragment, vilka i de flesta fall inte sparats. Av skorna kommer tre vardera från AL13069 och 25960. I AL 24057 och AL32988 fanns två skor vardera. Endast ett fåtal textilfragment hittades. Det rörde sig om mindre trasor av ganska grovt tyg.

Förutom skor och textilfragment hittades även en mängd spänner och söljor som kan ha hört till klädedräkten. Söljorna kan givetvis även komma från andra sorters remmar, till exempel hästutrustning, men tas ändå upp i detta sammanhang då funktionen inte går att urskilja. Sammanlagt åtta skospänner och två söljor i brons har registrerats, samt tre söljor i järn. En liten vackert dekorerad sölja i silver hittades i hus 400:1 (F447). Denna är rund och formad av små blomsterslingor. Den kan ha suttit exempelvis på ett strumpeband. Dessa bars av både kvinnor och män (se Pettersson 2009a).

Till klädedräkten räknas även knappar, hyskor och hakar. Dessa kategorier har delvis berörts redan i samband med stycket om vantmakeriet och kvarterets skrädderi. Det finns dock ett flertal knappar som sannolikt lossnat från

kläder och tappats på platsen. Knappar var ovanliga i den kvinnliga klädedräkten fram till 1800-talet. Hyskor och hakar var vanligare bland fattigt och enklare folk. Metallknappar kunde utgöra en statussymbol, speciellt fina och dekorerade knappar. Under golvet i hus 326, som tolkats som ett förråd, hittades bland annat en dekorerad silverknapp med motiv av ett rött hjärta och två turturduvor graverade i glaset (F79). Den har sannolikt suttit på ett ställe där den syns väl, exempelvis vid kragen.

En elegant manschettknapp i brons hittades i ett golvlager i hus 380 (F816). Den bestod av två hopfästa bronsknappar med inlagda prismor i glas. Genom glaset syns en liten blomma i relief i underliggande bronsplatta. Ytterligare 38 knappar i brons eller olika kopparlegeringar hittades på grävningen. Till detta kommer fem knappar som är registrerade som koppar samt en mässingsknapp. Bland sextonhundra knapparna verkar det ha förekommit två huvudtyper vid sidan av hyskor och hakar. Dels hoplödda kulformiga knappar med små hål baktill, vilka liknar bjällror. Dessutom finns små helgjutna knappar som ofta har dekor på framsidan, bland annat förekom blommotiv och ett flätat rutmönster. I de yngre nivåerna verkar lite större ihåliga knappar ha blivit vanligare. De helgjutna knapparna fick ofta en större platta framtill, ibland en

FIGUR 163. Facettslipad manschett- eller kragknapp, Ø 12 mm. Tidigt 1700-tal.

FIGUR 164. Bälteshänge (42x20 mm) i brons med genombruten dekor. Ursprung i Baltikum (Kurland?); daterat till 1600-talets mitt.

FIGUR 165. Bronscedja. Dräktdetalj eller till väska? Tidigt 1600-tal.

FIGUR 166. En fingerring (Ø 18 mm) i silver med två händer som greppar om varandra. Daterad till 1640-tal.

lite skålad form. Fortfarande var blommotiv vanliga på knapparna. I gruppen hyskor och hakar är hyskorna de vanligare. Kanske har hyskor använts i kombination med snörning; speciellt då i den kvinnliga klädedräkten.

Bland övriga dräktdetaljer förtjänar ett dräkthänge, F448, att omnämnas. Det påträffades under golvet i västra änden av hus 400:1. Hänget hade genombruten dekor och var försedd med en ögla i ena änden. Ett likadant hänge har nyligen hittats i en kvinnograv på S:t Nikolai kyrkogård i Ventspils, Lettland (Lusens 2004). Gravläggningen kunde där dateras till mitten 1600-talet genom ett Karonsmynt. Hänget har fungerat som prydnad på kvinnodräktens bälte.

Ytterligare en dräktdetalj är sannolikt den kedja i brons (F247) som hittades i AL13069, ett vidsträckt utomhuslager i tomt 209 och 210 där ett stort antal fynd gjordes. Kedjan bestod av "kringelformade" länkar, en ovanlig lösning. I änden av kedjan satt en bronsplatta med växtdekor och en ögla i ena änden. Kedjan bör ha varit fäst i ett bälte, en väska, ett kruthorn eller något liknande. Trots kontakter med både Armémuseum och Livrustkammaren har inga klara paralleller påträffats.

Smycken

En fasettslipad glaspärla hittades i 1600-talslager i tidigare nämnda hus 402:2. Till smyckena bör man också räkna ett Sigismundmynt i silver, slaget i Riga år 1590, vilket senare infattats och gjorts om till ett hänge (F434). Det hittades under golvet i hus 400:1. I hus 340 (tomt 220/31) hittades en fingerring med motiv av två händer som griper tag i varandra (F349). Dateringen hamnar i

FIGUR 167. Silvermynt av valören tre groschen, omgjort till dräkt-hänge. Ursprungligen slaget för Sigismund Vasa i Riga år 1590.

FIGUR 168. En fasett slipad glaspärla.

FIGUR 169. Brusten parerplåt till dräktvärja, 1700-talets första hälft. Motivet visar en sittande gudinna – Pallas Athena? – flankerad av basunblåsande putti. Nederst en bild av värfästet rekonstruerat.

1600-talets mitt; en god parallell finns från en samtida gjuteritomt i Västerås (Bergold & Bäck 2007:36).

Under golvet i det Ekmanska brygghuset i tomt 30 hittades ett litet guldörhänge, föreställande en orm som biter sig själv i stjärten (F156, figur 196). Ett liknande ör-hänge av brons påträffades vid gravundersökningar intill Linköpings domkyrka (Arcini & Tagesson 2005:303). Ett fickur hittades i det raseringslager som täckte hus 400:3. Detta var dock brandskadat och i ytterst dåligt skick med urverket närmast i smulor.

Vapen

Den enda egentliga vapendetaljen kom från en dräktvärja från tidigt 1700-talet. Det är en halv parerplåt i brons som suttit vid värfästet. Utsidan är lite sliten, men dekoren är ändå bevarad. Motivet föreställer en gudinna, möjligen Diana eller Pallas Athena omringad av basunblåsande puttis.

Flera av de flintor som hittats kan ha använts som bössflinta. Åtta fragment är registrerade som bössflinta eller eventuell bössflinta. Ett flertal blykulor i olika storlekar, allt från druvhagel till muskötikulor utgör ett indirekt vittnesmål om vapen. Det finns även fyra

kanonkulor, tre i järn och en i sten. Tre av de mindre kulorna har registrerats som muskötikulor, sex är registrerade som pistolkulor, fem som druvhagel och nio stycken har inte specificerats.

Kontakter och handel

Från stadens närområde har man fört in allsköns råmaterial till hantverk och matvaror; mycket kunde säkert köpas på marknaden i Jönköping. Lite längre ifrån kom exempelvis kritpipor från Alingsås, torkad fisk och ostron från västkusten. Via västkusten och Göteborg kommer också en hel del mer långväga varor. Mest exotiskt är det ostindiska porslinet, te, kaffe och olika kryddor. Annat importerades från mer närliggande områden som Rhenviner och stengods från Tyskland, kritpipor och fajanser från Holland, en mindre andel kom också från England. En del föremål exempelvis vissa fajanser och vin kom kanske från mer sydliga breddgrader som Frankrike, Spanien och Italien. Även en del rödgods importerades, sannolikt från Holland, men även från Tyskland och Danmark.

Andra indikationer på handel och köpenskap

Mynt

Mynt utgör en av de största fyndkategorierna med totalt 210 fyndposter. Drottning Kristinas förmyndarregering startade en stor utmyntning strax efter Gustav II Adolfs död. Framförallt gällde detta valören $\frac{1}{4}$ öre kopparmynt, vilken präglades fram till drottningens abdikation 1654. Myntsorten förekom i stora mängder i kvarteret Diplomaten. Slantarna ifråga har inte haft något särskilt högt värde, utan har spritts och tappats i snart sagt alla miljöer. Hälften av de påträffade mynten, hundra stycken, härrör

FIGUR 170. Kulor i olika kaliber från små muskötikulor i bly till stora sex-punds kanonkulor i järn påträffades i de äldsta utfyllnadslagren.

från drottning Kristinas tid. Några av dessa är emellertid silvermynt. I hus 400:1 på tomt 218 hittades en myntstapel med femton silvermynt präglade för Kristina, varav sex i Reval. Myntskatten räknas här som ett slutet fynd.

Näst vanligast är mynt präglades under Karl XI regeringstid 1660 till 1697, vilka uppgår till 18 stycken.

FIGUR 171. Grävningens i särklass vanligaste myntsort – $\frac{1}{4}$ öre kopparmynt från drottning Kristinas regeringstid (1632–54).

FIGUR 172A–B. Myntskatten från hus 400:1 i fyndskick och konserverad. Femton 1 öre SM varav sex präglats i Reval (dagens Tallinn).

FIGUR 173A–B. Räknepening tillverkad före 1635 av Hans Krauwinckel i Nürnberg. Präglad i mässing.

Från Karl X Gustavs tid 1654–1660, saknas identifierade mynt, vilka dock kan ha blandats samman med Karl XI:s nästan identiska mynt. Gustav II Adolf ligger på tredje plats med 15–16 mynt, varav fyra är klippingar. Ulrika Eleonora regerade bara under två år men från hennes tid finns ändå 13 mynt registrerade. Övriga regenter från Johan III till och med Adolf Fredrik finns representerade. Därefter finns enstaka mynt fram till Oskar II:s tid.

Flera av mynten hittades i golv och fyllnadslager under husen. Många av dem har säkert tappats i samband

med handel och köpenskap, men ibland ligger mynten placerade på ett sådant sätt att man kan misstänka att de avsiktligt lagts dit i samband med husbyggnationen. Till exempel på rad under en syllstock, hus 340. Påfallande ofta ligger flera stycken mynt utlagda i annars rena fyllnadssandlager under plankgolv. Traditionen med husoffer eller invigningsoffer har levt stark ännu i Jönköpings stormaktstid (jämför Carlie 2004, Falk 2008).

Räknepeningar

Under grävningen i kvarteret Diplomaten påträffades flera mässingsbrickor, ibland försedda med ett litet perforerat hål. En ledtråd till vad det kunde vara för föremål hittades i hus 339. Där kom flera mynt med klart avvikande utseende. Dessa visade sig vara så kallade räknepeningar tillverkade i Nürnberg. De präglades där av Hans Krauwinckel mellan 1586 och 1635. Räknepeningar användes ihop med ett underlag i form av ett bräde försett med linjer till olika räkneoperationer. Räknebrädet kunde användas på samma sätt som en kulram vid handel och köpenskap. Det kunde användas även om man inte var särskilt kunnig i matematik och möjliggjorde räkning med decimaler innan decimalsystemet var infört (Kroman & Steen Jensen [*utan år*]).

Släta runda brickor i koppar eller mässing påträffades även i hus 339, 365, 342, samt i olika fyllnadslager under husnivå i tomt 31/219 och 30/218 samt tre stycken i tomt 210/209. Dessa är troligen en enklare sorts räknepeningar än de speciella importerade från Nürnberg. Antagligen skall en del av de obsoleta Johan III-mynten förstås på samma sätt. De har påfallande ofta försetts med ett perforerat hål på samma sätt som räknepengarna, antagligen för att kunna bäras på ett snöre, kanske också för att inte förväxlas med andra mynt. Dessa mynt påträffas i en kontext där de redan var gamla och knappast haft något reellt värde längre. Till exempel kom två stycken i tomt 208, en gård som togs i bruk först kring mitten av 1630-talet. Ytterligare ett Johan III-mynt kom i hus 352 och tre stycken i ett odlings eller fyllnadslager inom tomt 210/211.

Plomber

Plomber i bly associeras i första hand med textilimport, men plombering kunde även förekomma på andra sorters varor som säckar med utsäde etc. Tio blyplomber finns registrerade från kvarteret Diplomaten. På en del av plomberna finns bomärken eller märkning av olika slag. En plomb har identifierats som en klädes-

FIGUR 174A–B. (Bilden närmast ovan och översta bilden) Blyplomber, tillverkarsigill från packar med högklassigt tyg som importerats från kontinenten. Ovan en stor plomb från den tyska textilstaden Burtscheid invid Aachen. Övriga plomber härrör sannolikt från tyskt eller nederländskt område.

plomb från den tyska staden Burtscheid vid Aachen och daterats till 1600-talet. Den påträffades i ett stort fyllnadslager i tomt 210 (AL7542).

Den mest detaljerade plomben är emellertid ett tullmärke som bär Fredrik I's porträtt. På andra sidan står året 1739 samt texten "TULL STEMPEL TIL FÖRDT INKOMNE WAHROR". Märket kom i fyllnads-sand inom tomt 210.

FIGUR 175A–B. Tullmärke från 1739 med Fredrik I's bild och texten "TULL STEMPEL TIL FÖRDT INKOMNE WAHROR".

Fynd i fyllnadsmassor

Under all bebyggelse, men ovanpå den ursprungliga mossen fanns stora påförda sandlager. I dessa fanns en hel del fynd, främst i den övre delen av lagren. Många av föremålen kommer säkert från aktivitet inom kvarteret Diplomaten, men det är sannolikt att en del fynd följt med sand som transporterats från slottsområdet. Detta skulle kunna vara förklaringen till en del av de blykulor som hittats på Diplomaten. Man kan också ställa sig frågan huruvida de bokbeslag som hittats skulle kunna härröra från det fransiskanerkloster som föregick slottet. Detta kan naturligtvis gälla även för fynd från andra lager som omdeponerats till fyllnadslager. Bland annat förekommer keramikskärvor och tegelfragment som är rundslipade; svallade och ser ut som om de legat i vattenbrynet.

FIGUR 176. Bokspänne (32x20 mm), påträffat i de tidigaste utfyllnadsmassorna. Ett föremål från slottet eller klostret?

KAPITEL 11.

Från Kronans krav till
Jönköpingsbornas behov
– en summering

Metodutveckling

I förutsättningarna för dagens arkeologiska insatser ingår att väsentlig ny kunskap skall genereras till en för samhället godtagbar kostnad. Men vad innebär egentligen kravet på nyskapande resultat i detta sammanhang? Vanligtvis leder den enskilda undersökningen till att detaljer kan fogas in i en större bild. På så vis kan den företeelse, period eller region studien berört bli bättre belyst och framträda något tydligare. Alltför sällan får arkeologen möjlighet att greppa material som verkligen vänder upp och ner på vedertagna sanningar. Här är ett tvärvetenskapligt angreppssätt helt oundgängligt – bara arkeologi, historia och omfattande naturvetenskapliga analyser i samverkan kan nå fram till fullgoda tolkningar!

Projekt kvarteret Diplomaten har gjort det möjligt att i många avseenden omvärdera utvecklingen inom stadsdelen *Tyska maden* under 1600- och 1700-tal. Med utgångspunkt i ett mikroperspektiv har långtgående utblickar och analyser genomförts. Den lokala utvecklingen fungerade härvid som en utmärkt illustration till viktiga överregionala skeenden. Således får undersökningens resultat ett vetenskapligt värde som når långt utanför staden Jönköpings egna gränser. I ljuset av undersökningen år 2007 kan äldre utgrävningar inom det så kallade vantmakeriets område bedömas och tidigare tolkningar kompletteras. Metodiskt sett har det varit högst intressant att utvärdera skillnaderna mellan 1980-talets stadsarkeologiska insatser och dagens. Utan att kritisera – för det är på inget vis författarnas avsikt – kan vi nu börja ana vilken information om det äldre Jönköping vi gått miste om då centrala ytor exploaterades ett par decennier ”för tidigt”. Med exemplet *Tyska maden* för ögonen framstår just denna typ av omtolkningar, där gamla undersökningsresultat utvecklas utifrån nyinkomna fakta, såsom en ytterst angelägen forskningsuppgift.

Utgrävningen 2007 visar på ett tydligt sätt arkeologins stora möjligheter även i en till synes välkänd kontext, där ett rikhaltigt skriftligt källmaterial förmodas vara tillgängligt. Just denna diskrepans mellan kända historiska utsagor och det arkeologiska materialet utgör ett viktigt forskningsfält för den tidigmoderna stadens arkeologi. Uppenbarligen finns det gott om planer som aldrig förverkligats, men som likväl hamnat i arkiven. Omvänt har företeelser som för dagens betraktare förefaller ha varit av stor vikt förblivit odokumenterade och försvunnit ur minnet. En bestående lärdom från kvarteret Diplomaten blir just hur dåligt vi trots allt känner stormaktsstaden och dess invånare. Här krävs fortsatta insatser och nya angreppssätt (jämför Larsson 2006)!

Att arkivens källmaterial är behäftade med lakuner och diverse fallgropar är ingen ny erfarenhet, vare sig i Jönköping eller i andra delar av landet. Samtidigt är det skrivna ordet en omistlig del i alla former av studier kring det tidigmoderna samhället. Vad som framförallt krävs är att historiker redan från början ges möjlighet att verka inom projekt som kvarteret Diplomaten. Genom en kontinuerlig vetenskaplig diskussion kan det skriftliga källmaterialet utnyttjas fullt ut samtidigt som dess betydelse, användbarhet och eventuella brister kan bedömas under arbetets gång. Emellertid kvarstår frågan varför skriftligt källmaterial för vissa grupper och för vissa perioder saknas. Lärdomen blir att man i framtiden bör undvika att övertolka arkivens vittnesbörd; speciellt vid undersökningar som berör Jönköpings mer perifera delar.

De praktiska lärdomar som gjordes 2004 i kvarteret Apeln (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.) kunde i hög grad utnyttjas år 2007. Till exempel genomfördes nu miljötekniska utredningar *innan* fältarbetet inletts (Berglund 2006, Ehn & Käll 2007). På så vis uppmärksammades förekomsten av miljöfarliga ämnen så tidigt att strategier för handhavande och avlägsnande kunde utarbetas i förväg. Vad beträffar maskinutnyttjande, logistik och grundvattensänkningar användes samma metoder som tre år tidigare, bara i än mer utvecklad form. Även i fråga om inmätning och annan arkeologisk dokumentation påminde de bägge undersökningarna mycket om varandra. Den form som fältarbetet fann i kvarteret Apeln år 2004 visade sig helt enkelt vara en hållbar metod för denna typ av stora och samtidigt komplexa objekt.

En viktig observation är att man knappast kan tala om några enhetliga nivåer inom 1600-talsstaden längre, i alla fall inte under dess tidigare skeden. Utfyllnader och markarbeten har utförts i varierande omfattning inom olika tomter; ibland inför bygget av enskilda hus i samma fastighet. Därför kan angränsande tomter vid samma tillfälle ha utnyttjat markytor belägna på helt skilda nivåer. Lärdomen är att varje fastighet uppvisar sin egen individuella stratigrafiska historia. Härav följer att lagrens sammansättning och mäktighet inte nödvändigtvis kan jämföras över större ytor, eftersom deras tillkomsthistoria skiljer dem åt.

Det tvärvetenskapliga upplägg som med så stor framgång testades i kvarteret Apeln 2004 (Pettersson & Haltiner Nordström 2004) medgav långtgående alternativa tolkningar beträffande stadens och framförallt Vapenfaktoriets historia. Tre år senare hade resultaten utvärderats så att de vunna erfarenheterna kunde ligga till grund för

ett vidarefört undersöknings- och forskningsprojekt i kvarteret Diplomaten. Samtidigt som påbörjade studier kunde utvecklas och kompletteras (se Stilborg, bilaga 6 och Linderson, bilaga 3) introducerades också nya metoder. Geoarkeologin skulle därvid visa sig komma med de mest spektakulära resultaten (Heimdahl 2009). Den stora skillnaden ligger istället i hur den externa expertisen utnyttjades i kvarteret Diplomaten. Arbetet byggde här på en mycket högre grad av medverkan i fält. Sakkunskapen kunde då användas till riktade analyser där centrala frågeställningar uppmärksammades. Samtidigt var det möjligt för fältpersonalen att föra en direkt dialog och få lösningar på konkreta problem i samband med till exempel lagerdokumentation och fyndhantering. Detta visade sig under arbetets gång vara närmast ovärderligt. Dessutom bidrog experternas personliga medverkan till att skapa en utvecklande arbetsmiljö där man lätt kunde tillgodogöra sig nya erfarenheter.

I samband med projektets genomförande blev uppbyggandet av informella nätverk en viktig del av analys- och forskningsarbetet. Till tolkningen av ett så omfattande och mångfacetterat arkeologiskt material som kvarteret Diplomaten krävs specialkunskaper inom en rad olika discipliner. Därför blev det nödvändigt att vända sig utåt, mot de kollegor och institutioner som besatt dessa kunskaper. På så sätt skapades en öppning mot det skandinaviska forskarsamhället, något som bidragit till att förenkla den omfattande förmedling som bedrivits i projektets regi. Den tidigmoderna staden som företeelse har under de senaste åren blivit alltmer intressant som forskningsfält (se Ersgård 2006, 2007). I detta genombrott för en ny forskningsinriktning kan Jönköping, med bakgrund i de senaste årens arkeologiska landvinningar, framstå som en mycket god illustration av en epok och dess rådande ideologi.

Utgångspunkter 1 – Tyska maden

Utgångspunkten inför 2007 års utgrävning var att undersökningsytan inledningsvis utgjort ett perifert område inom 1600-talets stad. I det tidigaste trovärdiga kartmaterialet över Jönköpings nya stadsområde, daterat till 1624–25 (KA 18), framträder området som varken bebyggt eller kvartersindelat (Karlson 2004:71, Nordman & Pettersson in prep). De första kompletta ägarlängderna, liksom den äldsta kartan som visar tomtindelning i kvarteret Diplomaten, härstammar från mitten av 1690-talet. Äldre skriftliga uppgifter om boende och verksamheter i kvarteret var påfallande ofullständiga, speciellt i jämförelse med källäget för stadens mer centrala delar. Det föreföll

därför rimligt att ifrågasätta i vilken utsträckning området initialt tagits i anspråk.

Vilka tomter hade bebyggts och när hade detta i så fall skett? Utifrån förundersökningens resultat kunde man anta att det verkligen förekom hus och gårdar från ett tämligen tidigt skede inom delar av ytan. Samtidigt fanns stratigrafiska indikationer på att översvämningar följts av omfattande markarbeten (se Nordman & Pettersson in prep). En tolkning som framfördes i detta skede kopplade de arkeologiska observationerna till skriftliga klagomål som gjordes till kronan vid mitten av 1600-talet (Per Ericsson, muntligen). Enligt denna modell skulle en ursprunglig bebyggelse helt eller delvis ha övergivits efter förhållandevis kort tid på grund av ogynnsamma naturförutsättningar.

I lika hög grad kunde kvarterets koppling till stadens dominerande textilfaktori, *vantmakeriet*, ifrågasättas. Visserligen ingick området redan från det tidigaste skedet i stadsdelen *Tyska maden*, men det var högst oklart i vad mån detta faktum skulle tolkas som att faktoriet verkligen disponerat gårdar inom kvarteret Diplomaten (jfr Stibeus 2008:117f).

Alla tillgängliga fakta tydde sammantaget på att undersökningsytan borde betraktas som ett område med tidvis lägre utnyttjandegrad. Ett resursområde som kunnat användas intensivare i tider av tillväxt, men som legat för fåfot dessemellan. Denna på många vis rimliga bedömning grundades nästan uteslutande på uppgifter hämtade från skriftliga källor. Den arkeologiska undersökning som år 2007 genomfördes över den tillgängliga delen av kvarteremarken, totalt 3300 m², skulle emellertid komma att ge en helt annorlunda bild!

Utgångspunkter 2 – Stormaktens stad

Under nästan exakt ett sekel, från stadsflyttningen på 1610-talet fram till det svenska stormaktsväldets sammanbrott i och med freden i Nystad 1721, spelade Jönköping en framträdande roll i riket. Med sitt strategiska läge utvecklades den till en av tre viktiga spärrfästningar i den södra riksdelen, mellan Kalmar i sydöst och Göteborg i väst. Enligt de vidlyftiga planerna skulle slott och stadsområde bilda en starkt befäst enhet, placerad mitt där landsvägen från söder delade sig mot Öst- och Västergötland.

Staden utgjorde tillsammans med ett antal andra omreglerade eller nygrundade städer basen för en grundläggande modernisering av riket (se Ahlberg 2005). Samtidigt innebar satsningar på nya näringar och på effektiviserad produktion en av förutsättningarna inför den ambitiösa utrikespolitik som påbörjades i och med Sveriges delta-

gande i det trettioåriga kriget (se Kjellberg 1943, Klingnéus 1997, Magnusson 1996).

För Jönköpings del sammanföll de insatser som syftade till att skapa en modern fästningsstad med grundandet av två betydelsefulla manufakturer. Både vapenfaktoriet och vantmakeriet erhöLL kungliga privilegier år 1620 och var i ett initialt skede föremål för stora satsningar från kronans sida. Faktorierna i riket innebar en nyorientering som till stor del genomfördes genom tekniköverföring via specialister värvade i utlandet. Lämningar efter dessa industrihistoriskt intressanta Jönköpingsmiljöer har vid flera tillfällen berörts av arkeologiska undersökningar; vapenfaktoriet i kvarteret Apeln 2003–2004 (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.), vantmakeriet i kvarteret Dolken 1984–1986 (Stibeus 2008) och nu alltså även i det angränsande kvarteret Diplomaten år 2007.

Industrihistoriskt bör kronans satsningar i Jönköping studeras i samband med de övriga åtgärder för att modernisera de centrala svenska näringarna som genomfördes under dessa år. Så kan till exempel stadens produktion betraktas tillsammans med andra faktoristäder (se till exempel Karlsson & Tagesson 2003, Kjellberg 1943, Klingnéus 1997). Frågan om tekniköverföringens betydelse vid Jönköpings modernisering bör jämföras med källornas vittnesbörd om de mer kända grupper som fyllde denna funktion på andra platser i riket, till exempel vallonerna inom bergsbruk och smide (Magnusson 1996, Douhan 1985).

Skedet före staden

Kunskapen om vad begreppen *Sanden* och *Moratzet* egentligen stod för har fram tills nu varit tämligen begränsade. Omnämningarna är få fram till dess att 1600-talets stadsbyggnadsskede tog fart (jämför F-Topo). Genom friläggandet av stora ytor inom Tyska maden 1987–88 (Stibeus 2008) och 2007 har det blivit möjligt att rekonstruera den ursprungliga naturmiljön i vad som skulle komma att utgöra den sydöstra delen av stadsområdet. Genom de geoarkeologiska undersökningarna i kvarteret Diplomaten 2007, kombinerat med observationer från provborrningarna 2006 och 2007 (Ehn & Käll 2007) kan omfattningen på det starrkärr som började tillväxa strax efter vår tideräkningens begynnelse nu beräknas. Utifrån artsammansättningen i denna biotop och de förändringar den genomgått över tid anas också vissa variationer i det lokala klimatet (Heimdahl 2009:16).

Av största intresse är också den datering till romersk järnålder som erhållits för dödsåret på en tall vilken växt i

området innan kärret började utvecklas. Denna glimt från en torrare tid antyder att det kan finnas ett dolt *översvämmat förhistoriskt kulturlandskap* begravt under Kålgårdområdets kärr- och mossmarker på nivåer kring + 86 möh. Betydelsen av detta konstaterande måste framhållas, till exempel med tanke på de betydande bronsålderslämningar som förekommer i Jönköpingsdalen (Goldhahn 1999). Här finns förutsättningarna för en parallell till kända fyndplatser som Store Vildmose på norra Jylland med sina övertorvade åkersystem (Bech 1973) eller East Anglias berömda Flag Fen (Pryor 2005).

De fuktiga markförhållandena antyder att ett organiskt fyndmaterial i så fall skulle kunna vara mycket välbevarat. Observationerna blir extra intressanta sett i sammanhang med de omfattande utbyggnader som kommunen i nuläget planerar för södra Munksjöområdet. Problemet ligger givetvis i att lokalisera och undersöka kulturhistoriska lämningar som dels täcks av tjocka torvlager, dels befinner sig långt under dagens grundvattennivåer. Samtidigt måste man vara öppen för de unika möjligheter som ett vattendränk, övertorvat kulturlandskap skulle kunna innebära. Dessutom kan detta kopplas mot de submarina lämningar som redan är kända och delvis undersökta i Huskvarnaviken (Nordström & Rönnby 2005).

Stadsbyggnadsprocessen

Materialets vittnesbörd

Vid undersökningarna i kvarteret Diplomaten år 2007 kom mycket energi att läggas på kartläggning av 1620- och 1630-talets stadsbyggnadsprocess. Den stora tillgängliga ytan, de utmärkta bevaringsförhållandena och de få sentida störningarna gjorde området ytterst lämpligt i detta avseende. Att de aktuella tomterna dessutom räknades till Tyska maden och ursprungligen stakats ut för vantmakeriets räkning gjorde platsen ännu mera intressant.

Den dokumentation av tillvägagångssättet vid grundläggningen av en 1600-talsstad som påbörjats i kvarteret Apeln 2004 kunde nu vidareföras och utvidgas. Eftersom även 2007 års yta låg inom ett faktoriområde kunde man hoppas på ytterligare spår efter kronans initiala åtgärder. Dessa förväntningar uppfylldes i och med att samma typ av enhetliga sandlager som observerats på Munksjöns strand 2004 också täckte starrkärrets ursprungliga markyta i kvarteret Diplomaten. Lämningarna i övrigt visade tydligt närvaron av en enhetlig överordnad planering med väl fungerande logistik. Den storskaliga transportapparaten hade krävts för att med hjälp av inkallade bönders vagnar

och dragdjur hämta material i form av timmer och utfyllnadsmassor (jfr JH II 1918;107 ff).

Genom ett omfattande analysarbete har det blivit möjligt att spåra ursprunget för byggprojektets sand, vilken i alla fall inledningsvis hämtats från torr mark i anslutning till slottet och det övergivna äldre stadsläget. I den riktningen pekar både de geoarkeologiska resultaten (se Heimdahl 2009:57) och ett oväntat fyndmaterial som till stora delar lokaliserades med metalldetektor (se kapitel 10). Bland fynden märktes såväl vapenanknutna föremål (ffa. kulor av olika kaliber), mynt, pressformar, bokspännen och en kedja, sannolikt en dräktdetalj. Från skriftliga källor vet man att omfattande upprustningsarbeten pågick i syfte att förstärka slottets utanverk. Dessa insatser avstannade emellertid temporärt på 1620-talet, eftersom myndigheterna istället ville prioritera stadsbygget (Karlson 1996:42). Det gällde i första rummet att få den strategiskt viktiga produktionen för krigsmaktens behov att fungera.

När det gäller det timmer som utnyttjats blev det möjligt att vidareföra den dendrokronologiska studie som inletts i kvarteret Apeln år 2004 (Linderson 2006). De särdrag med bland annat återkommande tillväxtkollapser som då identifierades har visat sig gå igen i de stockar som utnyttjats till kistor och terrasserings på kvarteret Diplomaten. Man kan alltså sluta sig till att virket kommer från bestånd som vuxit lokalt under likartade betingelser (se Linderson 2009, bilaga 3). Marker tillhörande den närbelägna kungsladugården Ryhov har föreslagits som växtplats för dessa tallar. Egendomen bildades under Gustav Vasas tid i syfte att tillgodose slottets behov (se Karlson & Vestbö Franzén in prep). Dess resurser har alltså kunnat disponeras av kronan i början av 1600-talet, samtidigt som gårdens låglänta marker mellan Munksjön och Rocksjön varit ytterst känsliga för vattenståndsvariationer i sjösystemet. Detta faktum stämmer väl överens med de ovan omtalade tillväxtkollapserna där växande trädbestånd utsatts för svåra översvämningar. Fenomenet är känt från andra lokaler i Sverige (se Linderson 2005), men ovanligt förekommande.

Dendrokronologin har vidare kunnat bidra till att reda ut den tidsplan enligt vilken byggnadsarbetet förlöpt i stadsområdets södra delar. Prover från de terrasser som lagts ut på Munksjöstranden i kvarteret Apeln gav fällningsår kring 1617–18 (Linderson 2006). De få dateringar som erhöles från kvarteret Dolken (Stibbeus 2008:31) antyder att arbetena där utfördes år 1620; något som i så fall stämmer ytterst väl överens med tidpunkten för vantma-

keriets grundande. I kvarteret Diplomaten framstår de dendrokronologiska dateringarna dels som indikation för markarbeten som inletts något år senare, dels som belägg för en mer utdragen anläggning där den sista utbyggnadsetappen avslutas först kring 1637–38. I samma riktning pekar de geoarkeologiska analyser där tjock rotfilt direkt över den äldsta utfyllnadssanden påträffats i kvarterets östra delar (Heimdahl 2009:17).

Att tomtmarkens anläggande varit en långdragen process visades också av att de sist anlagda tomterna höjts ytterligare genom att mer sand förts på. Orsaken har med största sannolikhet varit att man redan före de katastrofala översvämningar som drabbade Jönköping år 1650 haft problem på Tyska maden. Att mer massor krävdes inför fortsatta byggen var ingen svår slutsats att dra. Genom resultaten från 2007 års utgrävning i kvarteret Diplomaten har det blivit möjligt att för första gången bedöma de svårigheter som mötte 1600-talets byggmästare. Och – de som från och med mitten av 1620-talet kom att bosätta sig på Maden, för den blöta staden Jönköping förblev en realitet in i modern tid!

Genomförandet

En av de första aktiviteterna inom undersökningsytan utgjordes av en torvtäkt som tagits upp i samband med att markarbeten inletts. Den sega starttorven bör ha utnyttjats som byggnadsmaterial. I därpå följande markarbeten har sand tippats ut över kärret för att höja den befintliga markytan så pass mycket att de blivande tomterna inte skulle översvämmas. I och över sanden har risbäddar lagts ut för att stabilisera och fördela vikt i lösa fyllningsmassor. På de platser där man planerat att bygga hus har först terrasserings av grovt timmer placerats ut. Bara i norra delen av fältet har man byggt regelrätta timmerkistor. Dessa timmerkistor har placerats i en markant öst-västlig svacka genom kärrmarken vars sträckning förefaller att överensstämma med dagens Slottsgatan. Den ca 25 m breda sänkan har tolkats som gjord av människohand; som lämningarna efter ett avbrutet kanalbygge. Det ursprungliga schaktet har störtat in, varefter marken återfyllts inför anläggandet av faktoriområdet år 1620 (Pettersson 2008b).

De först utlagda tomterna inom kvarteret fanns längs Slottsgatan och Missionsgränd. Dessa fastigheter har försetts med förhållandevis små tomter, avsedda att rymma bostad och verkstad i en sammanbyggd långa utefter ena tomtgränsen. Resten av tomten upptogs av en gårdsplan. Utrymme för andra byggnader som till exempel fähus saknades. Samma mönster av trånga tomter utmärkte även

faktorismedernas gårdar längs Smedjegatan i det äldsta skedet (Pettersson 2007:115f). En rimlig tolkning är att de värvade hantverkarna inte förväntats – eller tillåts – att ingå i det normala mönstret för tidens urbana hushåll, där gården även innehållit stall, fähus och lagerutrymmen avsedda för foder.

Utformningen av de tidigaste tomterna tyder på en enhetlig planering i en samlad utbyggnadsetapp. Precis som i det angränsande kvarteret Dolken förefaller det som om man primärt satsat på att färdigställa bebyggelsen längs vissa utvalda huvudgator. Kvarterets inre, mer undanskymda delar har fått vänta. Dels har man avsett att skapa ett enhetligt stadsrum (jämför Larsson 2006:197), dels har sammanhängande gatufasader utgjort ett bevis för att stadsbyggnadsprojektet fortskred planenligt.

Tomterna längs gatorna bör ha bebyggts med början kring 1625 och fram till tidigt 1630-tal. Därefter följde de större tomter som lagts ut i kvarterets östra del utmed den blivande Målargatan. Att processen tagit lång tid i anspråk visades inte minst av att en anläggningsväg byggts genom kvarteret för att underlätta transport av fyllningsmassor från Slottsgatan. Eftersom denna tillfälliga väg fick en något diagonal riktning genom kvarteret kom också minst en större timmerbyggnad att anpassas till dess sträckning. Även om vägen ifråga var ett provisorium, har dess existens och betydelse under byggnadsskedet för ett antal år kommit att styra bebyggelsens utformning.

Bebyggelseskick – den lokala särarten

Husens dolda delar

Bo E. Karlson har i sina uttömmande studier av Jönköpings äldre stadsplan och bebyggelse givit oss en mycket god bild av framför allt 1700- och 1800-talets trästad. Den ännu befintliga gamla bebyggelsen, liksom vad som försvunnit i relativt modern tid, har därigenom belysts med utgångspunkt i bilder, uppmätningar och skriftliga källor (Karlson 1996, 2004). För perioden före mitten av 1700-talet har arkeologin kunnat bidra med ny information kring byggnadsskicket och de tekniska lösningar man utnyttjat lokalt.

Den typ av detaljupplysningar som arkeologin bidrar med ger i initialskedet ett utpräglat mikroperspektiv på stadens byggande och boende. Efterhand som antalet dokumenterade huslämningar ökar kan också utblickar göras och vidare slutsatser dras. Samtidigt kan äldre resul-

tat utvecklas och i vissa fall omvärderas. När nu de drygt sextio husen från kvarteret Apeln (Haltiner Nordström & Pettersson, in print) kan kompletteras med ytterligare drygt femtio från kvarteret Diplomaten börjar man nå dithän i Jönköping. Kompletta bebyggelsesekvenser kan följas under längre tid och gårdsenheternas disponering studeras på olika platser i stadsområdet. Samtidigt är det en självklarhet att arkeologin bara – utom i rena undantagsfall – kan ägna sig åt husens nedre delar. Den rent byggnadstekniska informationen handlar därför i stor utsträckning om sådana saker som fundament och grunder, om golv, syllar och rumsindelning på ett markplan. Eventuella övre våningar kan man bara närma sig indirekt. Lite tillspetsat kan man påstå att arkeologiska observationer främst underbygger eller visar fram de osedda dragen i äldre epokers huskonstruktioner.

Det har varit påfallande vilken stor variationsbredd bebyggelsen i kvarteret Diplomaten uppvisat beträffande det tekniska utförandet. När det gäller grundkonstruktioner finns nu en lång rad varianter belagda, motsvarande lösningar anpassade för olika behov. Här finns goda möjligheter till jämförelser av likheter och skillnader med andra undersökta kvarter, till exempel förhållandena invid Munksjön (kvarteret Ansvaret, Arkadien och Apeln), på Svenska Maden (kvarteret Dromedaren och Dovhjorten) samt norr om Östra Storgatan (kvarteret Ankaret). Det är självklart att varierade förutsättningar lett till olika lösningar. Även om alla invånare varit utsatta för markfukt och översvämningrisker har det varit stor skillnad mellan att planera ett bygge på förhållandevis torr mark vid Storgatan, jämfört med vad man fått ta hänsyn till vid en strand eller ute på ytan av ett kärr.

I det södra stadsområdet har erbarmliga grundförhållanden tvingat fram åtgärder av största tänkbara omfattning. De mängder timmer och massor som åtgått till kistor, terrasseringar och rena utfyllnader har krävt en lika manstark som välorganiserad transportapparat i tillägg till timmermän och andra anläggningsarbetare. Skalan på detta åtagande har närmast förutsatt en central planering och ledning, något som undersökningarna 2004 och 2007 också kunnat belägga. Kronans inledande initiativ i Jönköping, fram till mitten av 1620-talet, kan närmast liknas vid de åtaganden som dagens kommuner tar på sig vid iordningsställandet av byggklar industri- och tomtmark.

De byggnader som uppfördes på i förväg beredda tomter i Tyska maden var till övervägande del knuttimrade envåningshus. Intressanta undantag förekom dock som till exempel skiftesverkshus där jordgrävda stolpar utnyttjats

till konstruktionens bärande delar. Denna oväntade lösning kan idag tyckas ålderdomlig och anakronistisk i en urban 1600-talskontext, men det har säkert varit lämpligt att kunna förankra ramverket i marken. Samtidigt måste det framhållas att konstruktionen främst utnyttjats till ekonomibyggnader som stall och förrådshus. Det bestående intrycket från kvarteret Diplomaten är att fastigheternas huvudbyggnader varit betydligt mer enhetliga till både utformning och placering än övriga hus på tomterna.

Det finns emellertid ett exempel på att jordgrävda stolpar även brukats i en större byggnad, hus 404:3 på tomt 219. Anledningen var då snarast att säkra nordväggen mot sättningar förorsakade av den öppna vret huset var uppfört intill. Att dessa ofyllda gräns- och dräneringsdiken förorsakat problem har tidigare kunnat konstateras i kvarteret Apeln där en ässja på 1630-talet rasat ut i bakomliggande vret (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep).

Faktoriets bebyggelse

Tack vare goda bevaringsförhållanden i de vattenbemängda kulturlagren har arkeologin kunnat belysa 1600-talets byggnadsskick på Tyska maden, först i kvarteret Dolken 1984–88 (Stibeus 2008) och nu i kvarteret Diplomaten. Därmed är så gott som hela det förutvarande faktoriområdet arkeologiskt undersökt. Samtidigt som materialet genom sin omfattning och fullständighet ger en god inblick i hur bebyggelsen utformats, måste de speciella förhållanden som rått tas i beaktande. I tillägg till de vanliga stadsborgarna har både kronan och faktoriernas ledning periodvis varit aktiva som byggherrar i det södra stadsområdet. På vapensmedstomterna i kvarteret Apeln märktes skillnaden mellan den inledande byggnationens centralstyrning och därpå följande privata initiativ mycket tydligt (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.). Motsvarande skillnader fanns också på vantmakeriets område, bara i en mer subtil form som först inte uppmärksammades.

Att det verkligen förelåg differenser mellan borgerskapets gårdar och de fastigheter som räknats in under vantmakeriet har varit känt sedan länge. Bebyggelsen på Tyska maden gav genomgående ett mindre burget intryck, eftersom markörer som stenkällare och påkostade eldstäder saknades. Detta förhållande visade sig också gälla vid en jämförelse med de samtida, arkeologiskt undersökta vapensmedsgårdarna i kvarteret Apeln. Varför fanns då skillnader i fråga om byggnadsskick mellan två hantverkskvarter som båda rymt bostäder och arbetsplatser för personal anknuten till stadens faktorer? I teorin borde det istället ha märkts en hög grad av överensstämmelse, eftersom

såväl vapensmeder som mästervävarer tillhörde de grupper i staden som gynnades från centralt håll.

En viktig, kanske avgörande skillnad ligger i de båda hantverkargruppernas ursprung och anställningsförhållanden. Vapenfaktoret rekryterade huvudsakligen sin personal från trakten; med inflyttning av smeder från omgivande landsbygd till den nya fästningsstaden. Vantmakeriets vävarer och andra specialiserade textilarbetare med hög kompetens värvades i utlandet, eftersom det efterfrågade kunnandet inte fanns att uppbringa inom landet. En följd blev att smederna med sin lokala anknytning investerade i sitt boende, medan de kontrakterade vävarerna tilldelades tjänstebostäder. Således speglade de välbyggda gårdarna i kvarteret Apeln med sina kökslängor och stenkällare genomtänkta investeringar i eget boende. Man byggde för att bo kvar och resultatet återgav den lokala synen på vad som krävdes av en fullvärdig stadsgård.

Den enklare bebyggelsen på Tyska maden visar däremot snarare byggherrens, det vill säga vantmakeriets faktorer, vilja till investeringar i verksamhetens infrastruktur. Dessutom har säkert de invandrade textilarbetarnas egna krav på sitt boende spelat in. Så skulle till exempel de två kakelugnarna i kvarteret Dolken kunna förklaras; som ett önskemål till en hyresvärd eller ett eget initiativ för att förbättra uppvärmningen (Stibeus 2008:121). På samma sätt kan man betrakta den uppenbart burgne skräddaren i gård 208 i kvarteret Diplomaten. Utifrån fyndmaterialet kan man konstatera att han arbetat med exklusiva material som brokadtyger, tillverkat dräkter av olika slag och haft anledning att göra beräkningar med räknebräde. Sannolikt har innehavaren av tomt 208 varit en respekterad och kompetent yrkesman, vars kundkrets inkluderat representanter för samhällets högre skikt. Dessutom visar den geoarkeologiska analysen spåren efter en mathållning av kontinentalt snitt, där också inslag av verkligt exklusiva kryddor och frukter står ut. Vi möter en hantverkare på 1600-talet som umgåtts fint och levtt dyrt – men som trots detta bott enkelt ute på Tyska maden. Dessutom valde han att stanna kvar efter 1650 år översvämningar. Husen har reparerats och förbättrats, varefter verksamheten fortgått som vanligt.

Frågan är om skräddaren varit direkt anknuten till vantmakeriet? När avancerat skrädderi intar en framträdande plats i bebyggelsen bör det kanske snarast ses som att en textil produktionsmiljö gynnats av faktoriets närhet. Koncentrationen av textilt relaterade sysselsättningar har då snarast förstärkt yrkesidentiteten och visat en potentiell kundkrets tillrätta, eftersom alla tillverkningsled fanns nära varandra.

Om man så ser till de likheter som funnits mellan bebyggelsen i stadens båda faktoriområden kan observationen att dessa gårdar planlagts utan stall och odlingsytor utgöra en startpunkt. I andra sammanhang har de små tomtarealerna betraktats som ett tecken på fattigdom och medveten social skiktning (Ahlberg 2005:319). Frågan är om inte dessa väl disponerade gårdsmiljöer istället bör ses som ett indicium på innehavarens yrkesmässiga specialisering? Faktoriets värvade hantverkare förväntades att ägna sig åt produktion på heltid. Det fanns knappast utrymme för komplementnära sysselsättningar för en pistolsmed eller tripமாகare.

Ett annat intressant inslag är de gårdsmiljöer i kvarteret Diplomaten där boendefunktionen förefaller ha varit svagt utvecklad. Frånvaron av tydliga köksutrymmen i faktorigårdarna skulle kunna förklaras med att man från styrelsens sida sparat in på kostnaderna då tjänstebostäder uppfördes, men den tolkningen håller inte i längden. Utifrån det stora antal prover som togs ur eldstäder och från golvnivåer kan man sluta sig till att fler än fyra klara matlagningsplatser borde ha identifierats i kvarteret om det enbart rymt traditionella hushåll (Heimdahl 2009:35). Detta förhållande kan jämföras med vapensmedsgårdarna i kvarteret Apeln där samtliga fastigheter haft en egen köksavdelning. Vi ser istället förekomsten av gårdar med mer eller mindre ren arbetsfunktion. På tomter som 218–220 har främst arbetsplatser och lagerutrymmen funnits, medan mästare med familj bott någon annanstans inom faktoriområdet. Samtidigt kan givetvis gesäller, lärlingar och andra till verksamheten anknutna personer ha haft sin sovplats bland vävstugor och ullbalar. Vad som saknas är emellertid belägg för något stadigvarande, mer etablerat boende inom dessa gårdar. Från de skriftliga källorna vet vi redan att bostäder inrättades i kvarteret Dolken åt de först anlända tyska textilarbetarna. Även de arkeologiska resultaten antyder en högre andel bostäder i detta område (Stibeus 2008:76ff).

Allmänna observationer

Efter faktoriets nedläggning kom Tyska madens bebyggelse att präglas av stillestånd och förfall under de följande tre decennierna. Osäkerhet kring områdets fortsatta utnyttjande – och möjligen kring dess äganderättsliga ställning – medförde eftersatt underhåll. Istället för planering och central styrning kom nu kvarteret Diplomaten att präglas av tämligen svaga, ofta tillfälliga verksamheter.

Den återhämtning som påbörjades under 1680-talet märktes genom omfattande reparationer och utskiftningar i byggnadsbeståndet. Nu kunde nya utrymmeskrävande

verksamheter startas upp, som exempelvis gjuteriet i tomt 219 med sina särpräglade verkstadshus. Dessutom blev boendet mer accentuerat i de förutvarande faktoriområdena.

För 1700-talets hantverkare blev klassresan i alla fall en möjlighet; ett mål att sträva mot. I det sammanhanget blev statusmarkeringar betydelsefulla. Från seklets mitt började man förse sina gårdar med gatuvända längor. Denna trend har tidigare noterats hos de köpmän som övertog vapensmedsgårdarna i kvarteret Apeln (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.) men förekom också bland de mindre välbeställda hantverkare som ägde gårdar i kvarteret Diplomaten. Man uppnådde en minskad öppenhet; produktionen gjordes mindre synlig samtidigt som representationens betydelse återspeglades i boendet.

En fråga som kan kopplas till byggnadsskicket rör de folkliga offerskicken där mynt utnyttjats. Handlar det om att en äldre husoffertradition nu synliggjorts genom att lågvalörmynt av koppar på 1630-talet blivit var mans egendom (jämför Carlie 2004)? Mynten bör ha betraktats som kraftfulla amuletter, försedda som de var med regentens namnchiffer. En alternativ tolkning är att det rikt förekommande offerskicken som kunnat spåras i de senaste årens stadsgrävningar i Jönköping bör kopplas till den föreställningsvärld som utmärkt hantverkarnas kretsar. Här finns utrymme till fördjupade studier!

Vantmakeriet – en nytolkning

Det område där 2007 års undersökningar bidragit med de mest omvälvande resultaten är, förutom stadsbyggnadsskicket, vantmakeriets trettiofemåriga epok. Då man tidigare, 1983–1988, grävde ut faktoriområdets norra hälft förhindrades en noggrannare studie av grävningstekniska och metodiska begränsningar (Stibeus 2008:13, 35–36). Tjugo år senare var förutsättningarna helt annorlunda. Med förbättrade verktyg, inte minst i form av nya analysmetoder, och ett radikalt utökat kunskapsunderlag kunde lämningarna efter denna betydelsefulla verksamhet dokumenteras.

Storskalighet och övergripande planering utmärkte faktoriområdet under uppbyggnadsskicket. Genom en lång serie dendrokronologiska dateringar och noggranna geoarkeologiska analyser blev det möjligt att följa anläggningsarbetet i detalj. Den långa tid, drygt 15 år, som förflöt innan kvarteret kan betecknas som fullbebyggt var överraskande, men logisk om man betänker att verksamheten vid vantmakeriet inte fick den omfattning man ursprungligen planerat för. De ytor

som iordningställt för fabriks behov skall snarast ses mot den produktion av 40 000 alnar kläde årligen som efterfrågades i det ursprungliga kontraktet (JSH II:80–81). Tomtmark iordningsställdes av kronan, men den efterföljande byggnationen fick mindre omfattning än vad som var tänkt. I detta sammanhang bör man också betrakta kvarteret Droskan som ibland räknas in i Tyska maden. Även där syns en noggrann kvarters- och tomtindelning på de äldsta kartorna, trots att merparten av ytan då brukades till odling (Vestbö Franzén 2009:40). Möjligen kan fabriken haft option på att vid behov kunna ta även dessa tomter i anspråk.

Den funktionsuppdelning som kunnat spåras inom fabriksområdet ger ett påfallande modernt intryck. Flera av gårdarna i kvarteret Diplomaten förefaller att ha fungerat som närmast renodlade arbetsplatser, med vävstugor, skrädderier och lagerlokaler. Istället verkar merparten av personalens bostäder ha funnits i norra delen av Tyska maden. De hushåll som fanns i kvarteret Diplomaten kan, i likhet med skräddaren i tomt 208, ha haft en lösare anknytning till vantmakeriet.

Ett viktigt metodiskt problem vid undersökningar inom vantmakeriets område uppmärksammades redan på 1980-talet. Det gäller produktionen med dess rum, redskap och andra lämningar. Till skillnad från vapensmidet som krävt utrymmen med specialiserad, lätt identifierbar utrustning behövde en vävare bara ett uppvärmt rum med god belysning. Likaså var merparten av hans verktyg dels tillverkade av förgängliga material, dels av typer som också förekom i så gott som alla hushåll (Stibeu 2008:120). Att identifiera textiltfabrikets lokaler och utrustning är därför inte någon problemfri uppgift. Den metod som valdes i kvarteret Diplomaten år 2007 var att intensivavsöka huslämningarna med metalldetektor. På så sätt kunde man hoppas hitta ett representativt urval av ting som metallnålar, fingerborgar, saxar, metalltråd, hyskor, hakor och annat som bör ha utnyttjats i produktionen. Det avsedda resultatet uppnåddes vid undersökningen och den tillvaratagna *mängden* textilt relaterade föremål får sägas vara en god indikation på att produktionen i de undersökta gårdsmiljöerna nått långt förbi husflitens omfattning. Dessutom ingår ett antal mycket speciella ting såsom metalltråd till broderier, spunnen metalltråd från brokadtyg, textilplomber av bly samt mässingsföremål av tyskt ursprung (räknepeningar, fingerborgar). Dessa fynd, tillsammans med de skriftliga källornas vittnesbörd, visar närvaron av det avancerade textilhantverk som under 35 år bedrevs i Jönköping.

Fabriken var i vissa avseenden ett slutet samhälle. Personalen hade främmande ursprung och talade ett annat språk.

FIGUR 177. Spunnen bronsråd från exklusivt brokadtyg. Avklipp bit, funnen i skrädderiet, hus 401:2 i tomt 208.

FIGUR 178. Nystan med tunn tråd till metallbroderier. Funnen i hus 340, tomt 220.

FIGUR 179. Fingerborg av mässing i okonserverat skick.

FIGUR 180. Fingerborg av mässing, antagligen tillverkad i Nürnberg.

FIGUR 181. Fingerborg av mässing – att toppen försvinner är vanligt. Den slits och fräts tunn av handsvett.

FIGUR 182. Mässingstråd – råvara till hakar och hyskor. Funnen i tomt 208.

FIGUR 187. Gjuten metallknapp.

FIGUR 183–185. Hyskor av mässingstråd.

FIGUR 186. Hake av mässingstråd.

FIGUR 188. Grov mässingsnål.

FIGUR 189–190. Knappnålar av mässing.

FIGUR 191–192. Bennålar.

FIGUR 193. Krukmakarmästarens ritsverktyg. Funnet i brandrester från 1790 års brand.

Man var genom sina anställningsförhållanden undantagna från vissa aspekter av stadens liv, samtidigt som arbetet genom sin organisation och storskalighet avvek från hur lokalbefolkningen betraktade textilframställning. De problem med rekrytering som faktoriet upplevde (JSH II:91–92) kan ha sammanhängt med att projektet upplevdes som alltför modernt, som alltför främmande i sin samtid.

Ett intressant resultat av utgrävningen i kvarteret Diplomaten är den koppling som kunnat påvisas mellan de arkeologiska lämningarnas spår av översvämningar kring år 1650 och vantmakeriets nedläggning. En verksamhet vars framtid tett sig osäker när det trettioåriga kriget avslutats, fick nådastöten genom en naturkatastrof som ödelade eller skadade dess fasta anläggningar. Nedläggningen av vantmakeriet kring 1655 ledde till att Tyska maden för en tid delvis avfolkades. Förfallsperioden varade fram till dess att nya rustningar påbörjades på 1680-talet. Områdets senare låga status kan i viss mån ses som ett resultat av fabriekens kollaps, då svaga verksamheter provisoriskt ersatt ett statligt gynnat moderniseringsprojekt. Madens kvarter drabbades av en omfattande strukturomvandlings långvariga konsekvenser.

Hantverket – krigets och fredens hantverk

Jönköping innehade under ett helt sekel en särställning i riket som ett modernt stads- och produktionsprojekt, där ekonomi och verksamheter inriktades på att fylla krigsmaktens behov. I teorin skedde detta genom att resurserna i ett fullt mobiliserat samhälle utnyttjades på effektivaste vis. I praktiken var givetvis ett sådant mål ouppnåeligt, men insatsernas omfattning och det påtagliga intresset från högsta ort visar vilken betydelse man tillmätte fästnings- och faktoristadens utveckling.

Genom att tillvarata den långa tradition som fanns i regionen vad beträffar vapentillverkning och annat metallhantverk, samt produkter av trä, skinn och läder, kunde strategisk produktion centraliseras och därigenom styras. Dessutom tillkom nya verksamheter som vantmakeriets effektiva textilproduktion. En fortgående modernisering och rationalisering ledde till att vissa verksamheter krävde

FIGUR 194. Klensmedens punshammare. Funnen i tomt 218, under Magnus Sophs keramikverkstad.

FIGUR 195. Så kallad apotekarvikt av bly. Vems är bomärket?

FIGUR 196. Örhänge från 1700-talets mitt. En driven guldsmeds verk!

bättre kraftkällor än Dunkehallaån. Genom nyetablering och överflyttning kom Huskvarna att i stor utsträckning ersätta Jönköpings vapenproduktion redan före år 1721.

Efter den ekonomiska kollaps som följde på stormaktsväldets sammanbrott kunde så ny produktion etableras inne i staden. På de tomter som efterhand blev lediga påbörjades tillverkning med uttalat civila förtecken. De krukmakerier som undersökts på Maden (i kvarteret Dromedaren och kvarteret Diplomaten) utgör goda exempel på denna process. Utifrån de keramikanalyser som gjorts inom projekt kvarteret Diplomaten (Brorsson 2009) är det nu belagt att det funnits en lokal produktion av brukskeramik redan under 1600-talet. Då dessa äldre verkstäder ännu inte påträffats, trots de omfattande utgrävningar som företagits på Öster, kan man anta att tillverkningen tidigare varit annorlunda organiserad. En lokalisering av verkstäderna i nära anslutning till råvaran – leran – är en möjlighet, där man i så fall knutit an till äldre traditioner.

Staden har utgjort platsen för en strategisk, gynnad tillverkning fram till krisen under 1720-talet. I den följande fredliga perioden kunde även annan verksamhet få etablera sig inom Jönköpings hank och stör. En nyttoinriktad produktion för regionens lokala behov ersatte militärstatens kommandoekonomi. I detta avseende finns en parallell till Tyska madens omställning efter vantmakeriets kollaps. Skillnaden är att förändringarna under 1700-talets första hälft var så mycket mer djupgående att hela stadens näringsliv berördes.

Krisbemötande i olika situationer

Ett genomgående tema i den arkeologiska berättelsen kring kvarteret Diplomaten och Tyska maden utgörs av krishantering i olika former. Hur har samhället och dess invånare bemött svåra situationer – och hur kan dessa problem och de åtgärder man vidtagit avläsas arkeologiskt? Dessa frågeställningar har kunnat belysas oväntat väl utifrån de resultat som vunnits i kvarteret Diplomaten. Inte minst de geoarkeologiska analyserna har visat sig vara ett ytterst verkningsfullt hjälpmedel i detta avseende.

Kalmarkriget

Sextonhundratalsstadens uppkomst låg i en av de största katastrofer som drabbat Jönköping – branden sommaren 1612. Den nya platsen för bebyggelsen valdes utifrån strikt strategiska överväganden, utan att hänsyn togs till invånarnas önskemål. De följande årtiondena innebar realiserandet av ett byggnadsprojekt vars omfattning idag

är svår att greppa. Vilka uppoffringar och umbäranden fästningsstadens tillkomst innebar för borgarna och regionens bönder glimtar fram i det skriftliga källmaterialet. Det är emellertid arkeologin som genom de senaste årens insatser har kunnat fylla ut och nyansera bilden av stadsbyggnadsskedet. Både det praktiska genomförandet av arbetet och livets realiteter inom 1620-talets hastigt växande Jönköping, har illustrerats med en lika oväntad som välkommen detaljrikedom. Stadens liv anpassades till nya realpolitiska förhållanden och till en nyordnad ekonomi där produktion till krigsmaktens behov var av central betydelse. Jönköping var en av många städer i riket som nybyggdes under första hälften av 1600-talet. Den mobilisering av samhällets resurser som skedde på alla plan, innefattade också modernisering och reformer av till exempel administration och rättsväsende, något som kom Jönköping till del med dess Hovrätt och Länsstyrelse.

Översvämningen 1650

Undersökningen i kvarteret Diplomaten har med all önskvärd tydlighet visat vad ett konsekvent strategiskt tänkande fått för konsekvenser för invånarna på Maden. Beläget allra längst söderut i det nya stadsområdet, invid de vidstäckta våtmarker som senare skulle utgöra *Kålgårdsområdet*, har kvarteret Diplomaten utsatts för återkommande översvämningar. Att den blöta miljön ägt bestånd genom åren visades tydligt genom de arkeobotaniska analyserna där just våtmarkspräglade arter länge utgjort ett framträdande inslag i den lokala stadsfloran (Heimdahl 2009:17–18). Det är tydligt att de insatser som vidtogs i samband med kronans markarbeten i början av 1620-talet var otillräckliga. Därför har kvarterets nya gårdsinnehavare satsat på att höja markytan ytterligare inför nästa byggnadsetapp.

Från mitten av 1600-talet finns värtaliga klagoskrifter där Jönköpings borgare vänt sig till myndigheterna med sina klagomål. Sålunda skrev man sommaren 1649 till drottningen och klagade över de ”hemliga vasar och fiskafänge” som bönderna vid Motala hade uppsatt tvärs över strömmen på ett sådant sätt att vattenståndet i Vättern stigit och hotade bebyggelsen i Jönköping. Skadorna beskrevs som betydande och redan nästföljande år skrev man ånyo till drottningen:

Husen på ena sidan äro omkullfallna, tomtasterna uttagna. [...] Alla träd- och kålgårdar, utan staden belägna, som borgerskapet med stor omkostnad på moraset upprättat, äro nu alla af vattnet förderfvade. [...] Hus och gårdar, som fattigt borgerskap på Maden med allra sina största expenser uppbyggt hafva, äro alldeles i vattnet

sänkte, så att en del hafva övergifit sina hus och tomter och en del utflytta på landsbygden, helst emedan där af vattnet en sådan slem stank begynner uppstiga, att man där utan stor vedermöda icke kan vistas.

(JH 1918:328f)

Även 1661, 1673 och 1697 drabbades staden av översvämningar även om skadorna inte blev lika omfattande som 1650. Varje gång ansågs Motalabönderna vara orsaken.

Att vissa av de gårdar som direkt drabbades av översvämningarna övergavs var närmast ofrånkomligt. Mer överraskande var då att flertalet av tomterna i kvarteret Diplomaten förblev bebyggda även efter 1650. Visserligen antyds ett accelererande förfall av de upprepade reparationer som genomförts i vissa av gårdarna, men frågan är om inte detta snarast skall ses i samband med fabriksens avveckling. Och kanske blev vantmakeriets nedläggning den yttersta konsekvensen av de alltför regelbundet återkommande översvämningarna. En verksamhet som redan skakats svårt av händelser långt bortom Jönköpings horisont slogs ut, varefter en period av återgång, rentav stillestånd, inträdde i de tidigare investeringarnas ställe.

Freden 1721

För en stad vars ekonomi i så hög grad varit kopplad till krigsmaktens behov innebar det svenska stormaktsväldets successiva kollaps under 1710-talet fram till fredsslutet 1721 en genomgripande kris. När man inte längre kunde räkna på militärstaten som beställare gällde det att ändra inriktning mot en civil produktion. Den osäkerhet och de nysatsningar som bör ha präglat stadens liv under dessa år har också lämnat påtagliga spår i det arkeologiska materialet. Man kan exempelvis notera hur flera tomter i kvarteret Diplomaten omreglerats, vilket bland annat lett till att en fastighet, tomt 217, på sikt helt försvunnit. Dessutom ersatte en civil inriktad produktion tidigare tillverkning för krigsmaktens räkning. Vad utgrävningen visat är en anpassning till en fredligare värld, med nya hantverk och ändrade roller för stadens invånare.

Branden 1790

Vid den omfattande stadsbranden i februari 1790 avbrändes 137 hustomter inom Kyrkokvarteret och Maderna, vilket motsvarade närmare två tredjedelar av det centrala stadsområdet (Karlson 2004:42). Kvarteret Diplomaten låg i katastrofområdets västra gränzon, men utifrån de arkeologiska beläggen är det tydligt att bebyggelsen hade skadats mycket allvarligt.

De direkta brandspåren i form av skadade byggnader var oväntat fåtaliga, men förekom väl spridda över den undersökta ytan. Uppenbarligen har man i möjligaste mån röjt undan husresterna. Istället var de indirekta spåren desto mer utbredda. Över stora ytor i kvarteret påträffades tjocka lerlager med inblandning av brandrester, tegelkross, kakel och keramikskärvor. Lagren härstammade från iordningställandet av tomtmark inför återuppbyggnaden.

Flera av de byggnader som restes på kvarteret Diplomaten i efterspelet till 1790 års stadsbrand bar spår av hastverk och undermåligt hantverk. Det handlade om hus som raskt uppförts i en nödsituation. Eftersom alla samhällsskikt drabbats av katastrofen kunde inte stadens fattigare medborgare konkurrera med det högre borgerskapet om resurser till återuppbyggnaden. Olyckliga kompromisser beträffande material och utförande kom att lägga grunden till ett framtida förfall. På många vis kan därför 1790 års stadsbrand sägas ha medverkat till att bebyggelsen inom kvarteret Diplomaten under följande sekel utvecklades från ett välmående hantverkskvarter till att bli ett av Jönköpings mest beryktade och förslummade områden.

Koleran 1834

Koleraepidemin år 1834 ligger egentligen utanför denna undersöknings ramar. Likväl bör sjukdomen nämnas eftersom den kom att lamslå ett samhälle i förvandling. Detta blev inte minst tydligt på Öster där själva hantverkets grundvalar nu omformades. Stadsdelens småskaliga produktion hade redan drabbats hårt av utifrån kommande konkurrens och skråsystemets fortgående upplösning. I kolerans spår flyttade nya invånare in och folkökningen fortgick i rask takt. Redan trångbodda gårdar fylldes nu till bristningsgränsen. Som en konsekvens ökade slitaget på byggnader vilka redan tidigare varit bristfälliga. I 1838 års mantalslängd har Martin Ericsson funnit hur *arbetskarlar* eller män med liknande lågstatusyrken nu angivits som ägare till allt fler gårdar eller delar av gårdar på Tyska maden (Ericsson, excerperat källmaterial 2009). Den forna hantverkarstaden förvandlades på några decennier till en utpräglad arbetarstadsdel.

Hela 1600-talets stadsområde kom alltmer på undan tag när nya stadsdelar under 1800-talets lopp växte upp inom det forna slottsområdet väster om Hamnkanalen. Där etablerades industri, där byggdes imponerande stenhus för administration och utbildning och där hamnade stadens järnvägsstation. Så uppkom de fattigkvarter som äldre Jönköpingsbor än idag gärna associerar med trästa-

den Jönköping. Här ligger också mycket av förklaringen till den påtagliga diskrepansen mellan arkeologiska material från 1600- och 1700-tal som talar om välstånd och driftighet jämfört med folkminnets bild av 1900-talets elände och misär. Den miljö som gav upphov till 1948 års så kallade *Tattarkravaller* (se Ericsson 2006) uppkom som en följd av genomgripande förändringar under det föregående seklet.

Kopplingar till historiska sammanhang och händelser

Den tidigmoderna epokens arkeologi har inga långa traditioner att falla tillbaka på i det här landet. Dess svaga ställning, såväl i urbana som agrara sammanhang, beror främst på att man från ansvarigt håll ansett att sentida arkeologiska lämningar borde ha ett tämligen ringa källvärde. I och med den statliga administrationens snabba tillväxt från och med 1600-talet skedde en oerhörd ökning av det skriftliga källmaterialet. Inte minst gäller detta olika former av arkiv med register, längder och listor vilka lämpat sig ypperligt för statistiska bearbetningar. För studier av stadsliv och urbana förhållanden finns nu också för första gången ett rikhaltigt och trovärdigt kartmaterial att tillgå för rikets städer. Ner på en mikronivå blir det plötsligt möjligt att möta namngivna invånare i deras olika roller som yrkesmän och tomtägare, att se deras vardag med glädjeämnen och förtretligheter.

Är då inte detta också tillräckligt? Vad kan långdragna och kostsamma arkeologiska undersökningar bidra med när det gäller skeden som bara ligger på ett par sekels avstånd från vår egen verklighet? Att belysa och klargöra denna problematik har varit en av de allra viktigaste drivkrafterna bakom projekt kvarteret Diplomaten. Det arkeologiska materialet med dess olika belagda faser har därvid kopplats till historiska händelser och kända förändringsförlopp. Hur har invånarna i kvarteret, på Tyska maden respektive staden i stort, påverkats av de händelser som omgestaltade Sverige mellan början av 1600-talet och år 1800? I vilka avseenden har de skriftliga källorna talat eller tigit – var finns styrkan i det arkeologiska materialet? Så här i slutskedet av ett stort företag, med facit i hand, kan man bara konstatera att de skriftliga källorna före år 1800 givit en ytterst torftig och i många avseenden klart missvisande bild av Tyska madens förflutna.

För samtliga undersökta skeden, från grundläggningen fram till 1790 års stadsbrand, gäller att arkivuppgifter och

äldre kartor bidragit med ett glest och ställvis svårtolkat ramverk som inte kunnat förstås rätt utan arkeologiska vittnesbörd. Nyanläggandet av staden utgör ett gott exempel där arbetsprocessen nu kunnat följas i detalj och där oklara skriftliga uppgifter fått sin förklaring. Dessutom har utbyggnadens tidsplan kunnat fastläggas, liksom de problem de ansvariga ställts inför under arbetets gång. Vantmakeriet erbjuder också en talande illustration, där de varierande verksamheter som rymts inom en dynamisk textil produktionsmiljö nu kunnat kartläggas trots bristen på skriftlig dokumentation. Krishantering utgör ett annat tema, vare sig problemen orsakats av bränder, naturkatastrofer eller ekonomiska bakslag. Till detta kommer förut helt okända företeelser som till exempel grytgjuteriet på tomt 219; en visserligen kortvarig men likafullt betydelsefull verksamhet som kommit och försvunnit utan att ha lämnat några större avtryck i de tillgängliga arkiven.

När det gäller förmedling kan material från en undersökning som kvarteret Diplomaten på ett oöverträffat sätt bidra till förståelsen av vårt nära förflutna. Mer eller mindre glömda hantverk som utövats i Jönköping kan visualiseras, även om resultaten sällan blir så pedagogiska som fallet varit med Isak Sjöstrands kakelugnstillverkning (se kapitel 10). Innehållet i hans verkstad var – och kommer sannolikt att förbli – en sällsynt arkeologisk lyckträff. Samtidigt har projektet kunnat lyfta fram ett antal andra historier och människoöden som var för sig illustrerar viktiga skeenden i staden och landets utveckling.

Så svaret på den inledande frågan framstår egentligen som rätt självklart. De skriftliga källorna ÄR ofullständiga och MÅSTE utnyttjas med eftertanke, även när det gäller 1700-talet (se Westerdahl, bilaga 5). Inte minst gäller det att från början klargöra avsikten med det skrivna ordet. Vem var avsändare; vem var mottagare och i vilket syfte sammanställdes en text? Alldeles för ofta har uppgifterna från äldre register och listor behandlats som närmast neutrala vittnesbörd, vilket givetvis är en sanning med modifikation. Låt oss därför konkludera att de skriftliga källorna i frågan om kvarteret Diplomaten historia visat sig vara minst lika ofullständiga och fragmentariska som det arkeologiska materialet. Viktigast är emellertid att inse att det framgrävda och det nedskrivna bara beskriver olika sidor av mänskligt liv. Tillsammans, i samverkan – inte var för sig – kan de ge en begriplig bild av förflutet liv. Det borde få bli den bestående lärdomen ur detta projekt!

Sociala processer

Bebyggelsen inom kvarteret Diplomaten har utgjort en sällsynt god scen för studier kring sociala processer i stormaktstidens och frihetstidens svenska samhälle. Ursprungligen anlagt som en del av en centralt styrd investering, företagen på grundval av strategiska och politiska bedömningar, kom området att bli föremål för en smått unik deklassering. Vantmakeriet utgjorde i många avseenden ett främmande inslag i stadsbilden under sin 35-åriga tillvaro. Produktionen organiserades efter en storskalig modell med månghundraåriga traditioner på kontinenten. I norra Småland på 1600-talet var faktoriets emellertid en anomali; ett av många utifrån och ovanifrån introducerade modernitetsprojekt (jfr Karlenby och Ramström 2007).

De tongivande faktoriarbetarna, de tänkta tekniköverförarna, verkar istället ha fungerat som en tämligen sluten grupp i samhället. De tyska vävarna och andra anknutna specialister kom snarast att utgöra en lokal arbetaradel där få utomstående kunde eller ville vinna insteg. Redan genom sitt samlade boende särskildes gruppen från resten av stadens befolkning. Att språkförbistring också bör ha spelat in visas av den separata ”tyska” avdelning som fanns i stadens kyrka (Johanson & Johansson 1940:26). Ytterligare indicier på denna grupps ställning erhöles vid 2007 års utgrävning, då spåren efter en lika extravagant som exotisk mathållning framkom i två av de undersökta gårdarna (Heimdahl 2009:31). Även i det övriga fyndmaterialet förekom spår efter hantverkare med kontakter in i samhällets styrande skikt (se kapitel 10).

Då motgångar i form av leveransproblem, fredstid med uteblivna beställningar samt en naturkatastrof till sist medförde fabriks nedläggning kan man notera hur snabbt det tyska inslaget i Jönköping försvann. Att några valde att stanna kvar är närmast givet, men merparten verkar ha lämnat staden. Tyskklingande namn lyser med sin frånvaro i de äldsta mantalslängder som berör det forna fabriksområdet omkring 1690 (se Westerdahl, bilaga 5).

Krisen under 1650-talet med dess åtföljande strukturomvandling inom Tyska maden ledde för en tid till stillestånd och förfall, något som kunnat spåras i det arkeologiska materialet. Kvarterets ändrade status framträdde tydligt genom att en tidigare enhetlighet nu ersattes av större variation inom den produktion som bedrevs. De yrken som framskymtar i det skriftliga källmaterialet bör finansiellt sett betecknas som tämligen svaga verksamheter, i alla fall till dess att nya krig föranledde en

ny högkonjunktur i Jönköping. Att ägandet genomgått en påtaglig försvagning visas dels av det redan omtalade förfallet, men också av de sammanslagningar som skedde när hjulen på nytt började snurra. Hus revs och tomter slogs samman under ny regi.

I den framgångsepok som det Stora Nordiska Kriget de facto innebar för staden blev Tyska madens södra del ett område för expansion och blandade verksamheter. Där samsades produktion under närmast industriliknande förhållanden med hantverk kopplat till Vapenfaktoriets som stockmakare och klensmeder. Samtidigt som detta sker kan man i det arkeologiska materialet iakttä tecken på en eskalerande ekonomisk kris – stormakten Sveriges begynnande sönderfall.

Återigen kom kvarteret Diplomaten att drabbas av en säkert smärtsam omställningsprocess efter en framgångsperiod på 35–40 år. Ånyo bröts hantverkstraditioner, nu genom att ekonomin i 1700-talets hantverkarstad inriktades på det nära omlandet istället för att som tidigare styras av behoven i en militärstat. Intressant är att kruk- och kakelugnsmakeri utvecklades till en tongivande verksamhet. Krukmakarna hade inte rankats speciellt högt i stadens sociala hierarki, men i krisens spår har de kunnat bygga upp sin verksamhet på Maderna. Att kakelugnsmakeriet blev en lyckträff får skyllas myndigheternas centrala försök att råda bukt på en ekologisk kris genom introduktion av ny teknik. Samtidigt visar både husförhörlängder och mantalslängder ett omfattande korttidsboende och snabba omflyttningar på Tyska maden under 1700-talet. Uppenbart har det varit frågan om en stadsdel med varierad status, men där det också funnits inslag av mer utbildat och burget folk (jämför Westerdahl, bilaga 5).

Att man haft ambitioner att ändra sin ställning i samhället visas av de statusmarkörer som introducerades under senare delen av 1700-talet. Stadsgårdens omgestaltning var uppenbarligen av stor betydelse. Genom introduktionen av en långa parallellt med gatan bröts den tidigare öppna kvartersbilden. Dessa hus gavs en tidstypisk utformning, ofta i två våningar med accentuerade portar och fönsterinfattningar samt heltäckande panelklädning. I gatulängans övervåning kunde man få utrymme för en sal; ett rum för representation. På så sätt skapades ett modernt och ståndsmässigt boende även i ett område som Tyska maden. I processen gjordes produktionens olika rum alltmer osynliga när de verkstäder som tidigare haft en viktig identitetsskapande betydelse doldes. Samtidigt förlorade många av gårdarna sina fähus och stallplatser.

Här signaleras att en väsentlig mentalitetsförändring ägt rum hos invånarna. Det handlar i första rummet om en övergång till en urban identitet, där tidigare uppenbara kopplingar mot produktion i och utanför gården doldes. Samtidigt ökade betydelsen av statusmarkerande manifesta element som gatuhuset, vilket utformades efter högre ståndsmänér med sal och kakelugnar. Som ytterligare ett led i utvecklingen ändrades hushållets inventarier genom att uppläggningsfat och importkeramik som kontinentalt flintgods och ostindiskt porslin utnyttjades (Stilborg & Grönberg 2006, Wikström 2002).

I efterspelet till stadsbranden 1790 skulle områdets långsamt utvecklade positiva trend brytas. Den återuppbyggnad som i många avseenden genomfördes bristfälligt och otillräckligt förändrade levnadsvillkoren, även om detta inte varit direkt uppenbart. Rötterna till 1900-talets beryktade slumkvarter fanns till en del i hastigt uppförda hus, men framför allt i den samhällsomvandling på snart sagt alla plan som 1800-talet medförde. Samtidigt måste man hålla i minnet att kvarteret Diplomaten som en del av Tyska maden befunnit sig i social utförsbacke ända sedan vantmakeriets kris blev akut kring 1650. Deklasseringen hade långa rötter.

Främlingskapet – positivt och negativt?

Utgrävningarna på Öster har tydligt visat vilken internationell miljö en stad som Jönköping var i begynnelsen av stormaktstiden. Sextonhundratalets tekniköverförare var den expertis som byggde det nya samhället på kronans uppdrag. När det gällde fortifikation och stadsplanering var till exempel ett antal högt aktade holländska byggmästare och ingenjörer verksamma runt om i Skandinavien. De stod för de modernaste riktningarna inom sitt fack och deras kunskap var i ropet. Att ge uppdrag som bygget av Jönköping till ett känt namn som Hans Fleming skänkte glans åt både projektet och dess initiativtagare.

På ett lägre plan spelade även inkallade hantverkare likt vantmakeriets värvade tyska vävare en liknande roll. I staden var de avvikande och samtidigt gynnade av överheten. Deras uppgift var att förse landet med kunskap om moderna, rationella produktionsmetoder så att rikets ekonomi raskt kunde stärkas. Men hur såg vävarnas grannar i Jönköping på de främlingar som i ett slag ökade stadens befolkning med 10 %? På vilka områden influerade de livet i staden? På vilka områden förblev de

främlingar? Här finns ett väsentligt utrymme för fortsatt forskning. Dels gäller frågorna den konkreta situationen för 1600-talets invandrare, dels gäller det den värvade arbetskraftens eviga problem. Ville man integreras på den plats man kommit till?

Genom lyckliga omständigheter har vi kunnat detaljstudera vad som förefaller vara ett framgångsrikt invandrarhushåll i kvarteret Diplomaten. Skräddaren på tomt 208 bodde visserligen längst söderut i stadsområdet; på vad som borde ha varit en av de lägst värdesatta platserna inom Tyska maden. Samtidigt visar fyndmaterialet fram en hantverkare med kunder bland de högsta skikten i samhället. Man bodde förvisso enkelt, men livsstil och kostvanor pekade i en helt annan riktning. Lärdomen blir att status har kunnat uttryckas på många sätt, även i 1600-talets Sverige.

Ett annat exempel erbjuds av de fynd som tolkats möjligen tillhöra flyktingar undan kriget i öster år 1656. Här handlar det inte om de önskade främlingarna i staden, utan om direkta konsekvenser av stormaktstidens äventyrliga utrikespolitik. Hur betraktades flyktingar och andra svaga grupper som rörde sig i det vidsträckta välde Sverige efterhand utvecklats till (Pettersson 2007a)?

I ett ännu senare – och fredligare – skede handlar det istället om de egendomslösa som med början i 1700-talet alltmer migrerade in mot städerna, något som märks i det skriftliga källmaterialet från kvarteret Diplomaten. I mantals- och husförhörlängder ökar antalet registrerade personer i de olika gårdarna som en konsekvens av omflyttningar och korttidsboende. Det kan tyckas anmärkningsvärt att vi inte, likt i kvarteret Apeln 2004, påträffade den typ av fattigbostäder som gick under namnet ”spisrum” i kvarteret Diplomaten (jämför Pettersson 2007:120). Förklaringen är troligtvis att de yngsta byggnadslämningarna i kvarteret Diplomaten ägnades mindre omsorg.

Den internationella staden

Om Jönköpings sextonhundratals rätt skall kunna förstås gäller det att sätta in staden i dess historiska och politiska sammanhang. Epokens nya, regelmässigt uppförda städer finns spridda inte bara i Nordeuropa utan också i de världsdelar där europeiska stater och handelskompanier anlade kolonier. Kanske känns tanken en smula främmande till att börja med, men parallell till fästningsstaden Jönköping finns än i dag lätt urskiljbara i såväl Nya Världens spanska städer som i Bortre Indiens holländska (se Ahlberg 2005).

Utifrån ett nationellt och nordiskt perspektiv måste Jönköping betraktas som en viktig del i ett landsomfattande moderniseringsprojekt. De arkeologiska resultaten ska därför jämföras med vad som framkommit på andra platser med en likartad historia. Fästningar som Göteborg, Kalmar, Karlskrona i Sverige och danska Kristianstad och Kristianopel (se Bergström 2008) utgör givna paralleller i detta avseende. Detta gäller i lika hög grad faktoristäder som exempelvis Norrköping och Örebro (Karlsson & Tagesson 2003, Wallebom 2003). En viktig fråga blir hur de maktavandandes idéer beträffande samhällets omvandling och effektivisering kan jämföras med kända reaktioner från de människor som förväntades flytta in på dessa osunda byggarbetsplatser. I bästa fall var städerna bara omändrade, i värsta fall hade de fortifikatoriska aspekterna helt fått styra valet av plats. Så var till exempel fallet i både Jönköping och Kristianstad; två nya fästningsstäder på var sin sida av en riksgräns som blev ett av Kalmarkrigets bestående resultat.

Inte heller får Jönköpings roll som gränsstad glömmas bort. Vägmötet vid Vätterns sydspets hade varit en viktig mötesplats alltsedan förhistorisk tid. I tider av krig förstärktes denna roll av gränsort, eftersom de danska landen bara låg på några raska dagsmarschers avstånd. Den läxan hade man lärt sig och dyrt betalad både 1567 och 1612 (Sundberg 1998). Av den anledningen planerades fästningsstaden till att bli ett verkligt lås för riket. Här skulle en anfallare stoppas och härifrån skulle svenska krigståg utgå. Både fästningen med sin garnison och den nya stadens vapensmedjor och annan rustningsindustri blev tongivande element i Jönköpingsregionens utveckling.

Under fredligare förhållanden var det istället gränsstadens roll som handelsort som accentuerades. Jönköping fick tidigt stapelstadsrättigheter och därmed kunde en egen utrikeshandel bedrivas. I det arkeologiska materialet speglas handeln genom importvaror och enstaka främmande mynt, främst då danska som utnyttjats i närhandel med kuststäderna i Halland. Det är intressant att det tyska inslaget bland importgodset var så svagt utvecklat, både i kvarteret Apeln och i kvarteret Diplomaten. Bara under de år då vantmakeriet och dess personal kan förväntas ha upprätthållit direkta, kanske personligt präglade kontakter med norra Tyskland märks detta inslag. Senare är det istället engelska och holländska varor som dominerar; en återspeglning av de intima kontakter som under långa perioder funnits mellan Jönköping och det västligt orienterade Göteborg.

Jönköpings skilda roller i 1600- och 1700-tal

Det nya Jönköping fungerade i en uppsättning olika roller. Det storslagna moderna projektet inkluderade fästningsstaden, faktoristaden och administrationens stad. Sextonhundratalsstaden var i högsta grad ett överhetens skötebarn där nya ideologier tog sig manifesta uttryck genom monumentalbyggen, reglering och geometri. Det nya stadsrummet bröt helt med vad som utmärkt medeltidens stad. Istället lyftes bilden av det ordnade och noga kontrollerade samhället fram. Staden blev en fokuspunkt för exploateringen av omlandets resurser, som ett led i mobiliseringen av samhället i stort. Den fungerade som en språngbräda för den nya tidens idéer där teknik- och kunskapsöverföring utgjorde bärande element i samhällsomvandlingen.

Fästnings- och faktoristaden Jönköping har utgjort en mångfacetterad social arena. Undersökningen av kvarteret Diplomaten belyser främst hantverkets husåll; grupper vars villkor tidigare forskning ansett sig ha en klar bild av. Så är emellertid inte fallet. Speciellt vad gäller livsbetingelser, social status, omvärldskontakter och yrkeskunnande behöver vår tidigare uppfattning bli avsevärt mer nyanserad. Speciellt väsentligt är detta för ett område som *Tyska maden*, vilket i 1900-tal kom att bli synonymt med fattigdom, misär och allsköns elände. Inte minst vid förmedling gäller det att kunna lyfta fram belägg för de första seklers relativt sett goda tillvaro som en kontrast till folkminnets genomgående negativa bild av sentida invånares tillvaro (Ericsson 2006) Ovanstående problematisering av det arkeologiska materialet har varit av central betydelse i arbetet med projekt kvarteret Diplomaten.

Slutord

Ett projekt som utgrävningen av kvarteret Diplomaten handlar om kunskapsuppbyggnad på en mängd olika plan. Det berör frågor kring den lokala identiteten, samtidigt som resultaten är av både regionalt och nationellt intresse. Utvecklingen inom den tidigmoderna staden är ett förhållandevis nytt forskningsfält för den historiska arkeologin i vårt land. Detta medger att fräscha infallsvinklar kan prövas och att nytillkomna material som kvarteret Diplomaten kan få stor betydelse vid problematisering och levandegörande av stormaktstiden.

Sett utifrån ett lokalt perspektiv är det rimligt att den arkeologiska undersökningen i kvarteret Diplomaten 2007 får stor betydelse när resultaten sätts i relation till andra grävningar i staden. Just utgrävningens omfattning och frånvaron av sentida störningar gör att man här, i likhet med kvarteret Apeln (Haltiner Nordström & Pettersson, in prep.) har kunnat skapa en detaljerad bild av bebyggelsens utveckling och de villkor dess invånare haft att leva under. På många vis är detta förhållande unikt inom en urban arkeologi där man normalt får hålla till godo med betydligt mer fragmentariska lämningar. De specialstudier som kan och kommer att utföras får därför stor pregnans, eftersom det arkeologiska materialet är så pass komplett och rikhaltigt.

Redan nu står det klart att undersökningens fyndmaterial kräver fortsatt beforskning under kommande år. Här finns en stor potential för studier av tidig hantverks- och industrihistoria samt till föremålsstudier med olika inriktning. Ännu viktigare blir analyser av de sociala relationernas utveckling i den tidigmoderna staden. I källmaterial med denna omfattning i tid och rum blir det möjligt att dels följa enskilda aktörer, dels se hur större skeenden påverkat det lokala samfundet utifrån ett långtidsperspektiv. Stormaktstidens stad utgör en spelplats där olika gruppers ambitioner mötts och konfronterats under en epok av genomgripande samhällsförändringar. Jönköping kan därvid ses som en utmärkt spegling av sin tid, där olika relationer med utgångspunkt i till exempel makt, genus och etnicitet med fördel kan studeras.

Forskningsuppgiften är ytterst omfattande. Jönköpings läns museum välkomnar därför samarbete med externa forskare som är intresserade av frågor kring den tidigmoderna epoken, kring dess historia och arkeologi. Det är vår förhoppning att resultaten från de senaste årens undersökningar skall leda vidare och utnyttjas, inte minst i utbildningssammanhang. Därigenom kan ny spännande forskning genereras; insatser som bidrar till att ytterligare nyansera bilden av stormaktstiden. Ämnet är en period då Sverige förvandlades från en europeisk periferi till en aggressiv aktör på den storpolitiska arenan. De rikhaltiga arkeologiska materialen från Jönköping förtjänar att jämföras med resultat från andra av tidens nygrundade eller reorganiserade städer. Här speglas många av de förändringsprocesser som samhället genomgick; samtidigt som just fästnings- och faktoristäderna utgjorde en viktig del av förutsättningarna för 1600-talets modernisering av riket.

Det är helt klart att utgrävningen kommer att lämna viktiga bidrag till den nya stadshistoriska utställning som öppnar i januari 2010; i lokaler som uppförts i västra delen av kvarteret Diplomaten! Att arkeologiska fynd visas fram på den plats där de påträffats ger en spännande koppling mellan utgrävare och målgrupp, i detta fall Jönköpings invånare.

KAPITEL 12.

Den centrala periferin –
en ny bild av Tyska maden.
Sammanfattning och
utvärdering

Ett befogat krav inför arkeologiska undersökningar är att insatsen skall ge ny kunskap om vårt förflutna i en omfattning som motiverar kostnaderna. Detta var extra tydligt i frågan om kvarteret Diplomaten, ett lika kostsamt som komplicerat projekt i Jönköping. Med facit i hand känns det därför mycket tillfredsställande att kunna lyfta fram de goda resultat som genererats under sju månaders arbete i fält och vid efterföljande bearbetning.

Kvarteret Diplomaten utgör den senaste i en följd av storskaliga stadsarkeologiska undersökningar som Jönköpings läns museum utfört innanför 1600-talsstadens gränser. I och med denna grävning har tre seklers bebyggelselämningar inom en hel stadsdel, *Tyska maden*, nu blivit sakkunnigt dokumenterade. Eftersom dessa kvarter för en tid innehade en särställning som ett särskilt avsatt område för stadens textilmakeri, det så kallade *Vantmakeriet*, kan en sammanställning nu genomföras på ett hittills förbiset, men från hantverks- och industrihistorisk synvinkel högintressant material.

Undersökningarna 2007

Utgrävningarna inom kvarteret Diplomaten inleddes den 8 maj 2007 och pågick under följande sju månader. Totalt undersöktes drygt 2700 m² vilket innebär att en volym på ca 2900 m³ genomgåtts arkeologiskt. Under arbetets gång kom bebyggelsen inom tio av kvarterets tretton tomter att undersökas helt eller delvis, beroende på hur stor del av tomtmarken som var tillgänglig. Sammanlagt har ett femtiotal olika byggnader daterade från mitten av 1620-talet fram till tidigt 1800-tal dokumenterats. I summan inräknas såväl bostadshus som verkstäder, olika typer av förråd samt stall och fåhus. Undersökningens omfattning och detaljrikedom har gjort det möjligt att visa vilken variation som präglar bebyggelsens tekniska utförande.

Trots att ett stort antal byggnader uppförts och att uttjänta hus skiftats ut tämligen ofta, har ändå bebyggelsens grundstruktur i stort förblivit oförändrad. Tomterna har karaktäriserats av en sammanhängande husrad längs den ena (norra) långsidan. Resten av tomten har fungerat som en smal gårdsplan. Allra längst in har stall, olika sorters upplag eller såbäddar funnits. Ursprungligen har gårdarna öppnat sig mot gaturummet, men har under senare delen av 1700-talet försetts med en gatuparallell huskropp med portluder.

Dessutom har de olika tomternas gränser kunnat fastläggas genom förekomst av dikessystem, så kallade vretar, och olika typer av stängsel. Studier av markanvändning

och odling har gjort det möjligt att identifiera trädgårdar inom kvarteret, liksom tillfälliga avbrott i brukningen.

Den undersökta bebyggelsen kan indelas i fem huvudfaser:

- 1620-tal till 1650
- 1650 till 1680
- 1680 till 1721
- 1720-tal till 1790
- 1790 till nutid

Brytpunkterna i denna fasindelning kan sammankopplas med 1650 års omfattande översvämningar, den svenska stormaktens kollaps kring 1720, samt den förödande stadsbranden 1790. Alla dessa förändringar har lämnat tydliga spår i bebyggelsestrukturen och även i viss mån i de verksamheter som bedrivits på Tyska maden.

Stor vikt har lagts vid att dokumentera och tolka de lämningar som direkt kunnat knytas till själva grundläggningsskedet, det vill säga de ytterst omfattande insatser som krävdes för att göra den planerade kvartersmarken beboelig. Madens ursprung var ett starrkärr på vars blöta yta enorma mängder sand tippats för att höja markytan med upp till en meter. Utlagda nivåer av ris eller klena stammar har lagts i syfte att stabilisera och binda fyllningsmassorna. Terrasseringar av grovt timmer har placerats ut på de platser där man tänkt uppföra hus. Vid undersökningen år 2007 var det möjligt att i detalj kunna följa genomförandet av detta storskaliga logistikprojekt. I några fall har det rent av varit möjligt att spåra var byggmaterialet hämtats.

På grund av områdets karaktär av hantverksområde har frågor kring produktionens inriktning och organisation varit av central betydelse inom projektet med faktoriepoken satt i fokus. Den undersökta bebyggelsens första skede kunde också kopplas till *Vantmakeriets* funktionstid, men några klara belegg för väveriverksamhet har egentligen inte påträffats. Däremot gör det samlade fyndmaterialet att det finns fog för att tala om en produktionsmiljö präglad av olika sorters textilt hantverk, där inte minst avancerat skrädderi framträder tydligt. Ytterligare ett gott indicium utgörs av den tyska anknytning som märks bland vissa av föremålen.

Efter översvämningsskatastrofen år 1650 och *Vantmakeriets* strax därpå följande avveckling märktes en period av stillstånd, kanske i form av ett partiellt och temporärt övergivande. Med vår tids terminologi kunde följderna av en genomgripande strukturomvandling anas i det ar-

keologiska materialet. Mer verksamhet i området kom mot seklets slut; som en följd av den allmänna uppgång nya krigstillstånd innebar i en stad vars ekonomi var beroende av produktion för krigsmakten. I kvarteret Diplomaten innebar detta att ett tidigare specialiserat område nu istället kom att karaktäriseras av varierat hantverk. Många av verkstäderna bör dock direkt eller indirekt ha funnit avsättning för sina produkter hos krigsmakten.

Stormaktens kollaps kring 1720 gav återverkningar ner på ett mikroskop, och märktes följaktligen också i det arkeologiska materialet från kvarteret Diplomaten. Nya näringar med mer lokalt inriktad produktion tillkom. Dessutom noterades en tilltagande rörlighet beträffande fastigheternas gränser. Ett mer urbant synsätt kan möjligen spåras i att verkstäderna flyttats längre ner i tomterna under seklets andra hälft, samtidigt som även hantverkare skaffat mer ståndsmässigt boende ut mot gaturummet.

Den sista brytpunkten utgjordes av stadsbranden 1790, vars följder tydligt kunde spåras i det arkeologiska materialet. Dels förekom brända byggnadsrester, dels omfattande spår från röjningsarbetet efter katastrofen. Den generation byggnader som ersatte de brunna gårdarna kom i stor utsträckning att stå fram till dess att kvarterets bebyggelse revs under senare delen av 1900-talet.

Det ligger emellertid ett väsentligt problem dolt i historien om kvarteret Diplomaten två sista sekler. Perioden som inte berörs inom ramen för de arkeologiska undersökningarna, rymmer i sig stadsdelens förvandling från ett väl fungerande hantverksdistrikt till att bli en sinnebild för trångboddhet och misär. Den verklighet från tidigt 1900-tal som olika sociala rapporter förmedlar (Ericsson 2006:40) utgör en påtaglig motsats till den bild av satsningar, kunnande och relativt välbstånd som tolkningen av den arkeologiska kvarlåtenskapen ger. Att förklara de förändringsprocesser som inträffat under loppet av 1800-talet och därigenom belysa utvecklingen från äldre, mer lyckligt lottade perioder utgör en viktig förmedlingsuppgift. Bara så kan den synbara diskrepansen mellan arkeologins berättelser och nutidens folkminnen förklaras. Även om denna centrala arbetsuppgift i nuläget inte ryms inom projekt kvarteret Diplomaten ramar, har kontakter knutits med historiker som forskar kring denna typ av frågor. Det är vår förhoppning att Tyska madens – liksom hela stadsdelen Östers – sentida historia skall kunna presenteras i kommande publiceringsprojekt (se nedan).

Specialstudier

Inom projekt kvarteret Diplomaten finns en forskningsmässig kontinuitet, där tidigare påbörjade analyser och specialstudier har kompletterats eller slutförts. Detta gäller exempelvis den dendrokronologiska serien för Jönköping, vilken utökats med ett stort antal daterade prover (Linderson, bilaga 3). Framför allt har dateringar till 1500- och 1600-tal underlättats genom att problemet med tillväxtkol-lapser nu har kunnat utredas grundligt.

I samband med undersökningar i kvarteret Apeln 2004 inleddes en ambitiös studie av den lokala keramikproduktionen och dess tekniska aspekter. I analysen jämfördes material från bostäder i en hantverksmiljö med ett tidigare undersökt 1700-talskrukmakeri i kvarteret Dromedaren (Stilborg & Grönberg 2006). Dessa resultat var till utomordentligt stor hjälp vid arbetet med det samtida krukmakeriet och kakelugnsverkstaden i kvarteret Diplomaten (se Stilborg 2008a). Resultatet har blivit en god överblick över en lokal hantverkstraditions utveckling och teknologi. Samtidigt har hushållens preferenser vad beträffar kärtyper och därmed också modets skiftningar i en landsortsstad kunnat belysas. Vad beträffar kakelugns-makeriet kan fynden på ett unikt sätt knytas till historiskt kända hantverkare och i några fall rent av till ännu bevarade ugnar. Som en bieffekt finns nu underlag för att kunna utnyttja både det lokala rödgodset och kaklet som hjälpmedel vid noggrann datering, något som tidigare ansetts för omöjligt.

En viktig fråga beträffande keramiken gällde i vilken mån de äldre kärlen importerats och huruvida en kontinental påverkan kunde ses i det lokalt tillverkade godset. För att utreda detta utnyttjades ICP-metoden för första gången på ett småländskt fyndmaterial (Brorsson 2009). Resultaten visar att det förekommit ett mindre inflöde av tyskproducerad keramik under tidigt 1600-tal, men att merparten tillverkats lokalt. Detta trots att vi i nuläget inte har några spår efter verkstäder från denna tid inom stadens gränser.

En geoarkeologisk förstudie genomfördes i samband med förundersökningen av kvarteret Diplomaten hösten 2006. Utifrån de uppseendeväckande goda resultat som erhöles vid detta tillfälle (Heimdahl & Pettersson 2007a) beslöt man att inkludera en fullskalig geoarkeologisk analys vid slutundersökningen. Det är första gången som länsmuseum utnyttjat denna metod i stadsarkeologiska sammanhang. Avsikten var att fånga upp områdets miljöutveckling både före stadsetableringen och under hantverksgårdarnas

1600- och 1700-tal. Parallellt med fältarbetet genomfördes preliminära analyser av uppgrävda lager. Tanken var dels att underlätta tolkning av arkeologiska kontexter, lager och konstruktioner under pågående grävning, dels att samla in och välja ut prover från olika kontexter till noggrannare analyser. Bland annat har områdets odlingshistoria, djurhållning, invånarnas matvanor samt de omfattande jordflyttningarna belysts i det arkeobotaniska materialet.

Eftersom det undersökta området direkt angränsade till stadens betes- och odlingsmark i form av Kålgårdsområdet, kom även en kulturgeografisk studie att genomföras på det äldre kartmaterialet. På så sätt har samspelet mellan bebyggt och obebyggt territorium kunna följas genom 1600- och 1700-talet, från planerna på stadsbefästningar till uppdelningen i små odlingslotter (Vestbö Franzén 2009).

I tillägg till de större specialstudierna har även mindre insatser gjorts inom projektet, främst då med inriktning på en fyndkategori, som till exempel kritpipor (se Åkerhagen 2008) eller enstaka fynd (se till exempel Pettersson 2008a&b).

Vidare har ett omfattande kontaktnät byggts upp mellan projektets deltagare och forskare/ institutioner såväl inom som utom landet. Dessa kollegor har generöst bidragit med sitt kunnande och utgjort en viktig, om än inofficiell referensgrupp för projektet. På sikt kan dessa nätverk komma att bli ett av de viktigaste och mest varaktiga resultaten från de senaste årens arkeologiska undersökningar. Jönköpings läns museum har kommit att bli en uppskattad och respekterad aktör inom den urbant inriktade arkeologin; speciellt då vad beträffar den tidigmoderna epokens material och frågeställningar. Mycket av det arbete som utförts ligger långt framme i forskningsfronten; något som också uppmärksammas då resultat presenterats i olika forum.

Publicering och utåtriktad verksamhet

Med föreliggande rapport i två volymer har den tekniska redogörelsen för 2007 års undersökningar i kvarteret Diplomaten fullgjorts. Resultatet är omfångsrikt, men så var också undersökningarna bland de mest omfattande som genomförts i staden. Samtidigt har projektet inte resulterat i någon monografiliknande så kallad *Steg 2-publication*. Det är ett medvetet val från projektledningens sida.

En bidragande orsak är givetvis krasst ekonomisk och handlar om en anpassning till snäva budgetramar. Samtidigt finns också en betydelsefull tidsaspekt. I januari 2010 invigs den nya stadshistoriska utställningen i Arkivhuset, den byggnad som uppförts på västra tredjedelen av den

yta som grävdes ut år 2007. Arkeologi är på många vis en färskvara och det har hela tiden känts väsentligt att ha en färdig produkt klar till öppningsdatumet. Detta hade inte varit genomförbart om den ursprungliga tidsplanen med en tvådelning av rapporten följts.

Allra viktigast är emellertid att få till stånd en samlad publicering av de senaste tre decenniernas arkeologiska insatser inom 1600-talsstaden. I läns museets magasin döljs ett snart sagt oöverträffat källmaterial; ingen annanstans i landet har så stora delar av ett stadsområde från stormaktstiden undersökts. Av extra stort intresse är att två faktorer ingår som goda exempel på statmakternas satsningar med introduktion av ny teknik och nya arbetsformer. Hantverk och produktion intar därigenom en forskningsmässig särställning, något som för övrigt även gäller andra verksamheter än de rent faktorianknutna. Nämnas kan bland annat krukmakeri och gjuteri (Stilborg 2008 a & b). Dessutom har stadens utsatta läge med dess karaktäristiska höga grundvatten och översvämningsrisker visat sig utgöra en välsignelse, sett från ett arkeologiskt perspektiv. I de vattendränkta lagren har olika organiska material bevarats mycket väl. Av denna anledning har olika naturvetenskapliga analysmetoder som till exempel geoarkeologi och dendrokronologi uppnått väldigt goda resultat. Detta har i sin tur medfört att själva nygrundläggningen av Jönköping under tidigt 1600-tal har kunnat följas i detalj. På samma sätt har matvanor, odlingshistoria och markutnyttjande kunnat karteras med hjälp av nya metoder.

Det förtjänar att påpekas att den officiella historie-skrivningen kring Jönköping har hunnit bli ganska ålderstigen. Björkmans *Jönköpings Historia* är 90 år gammal medan Rystad, Sallnäs och Wessmans *Jönköpings stads historia* i detta sammanhang aktuella band gavs ut 1965. Av förståeliga skäl bidrar arkeologin med knappast mer än en fotnot i någondera verket. Det finns följaktligen behov för en nyskriving av stadshistorien som baseras på stadsgrävningarnas mångfacetterade resultat. Som vi sett under de senaste årens undersökningar finns det mycket som aldrig nedtecknats i de skriftliga källor vi känner till idag. Dessutom är det ofta så att de frågor vi vill ställa inte motsvaras av längder och listors torra uppräknings. Självfallet handlar det inte om en motsättning. Fynden och det skrivna ordet har inte olika källvärde, men de kompletterar varandra genom att berätta skilda sidor av samma långa historia.

Avsikten är därför att få tillstånd en samlad publicering av Östers arkeologiska historia; från satsningarnas 1600-tal

fram till 1900-talets förfallna trästad. I det sammanhanget är det i nuläget mindre lämpligt att lägga resurser på att presentera ett enskilt kvarter; även om det som kvarteret Diplomaten råkar rymma en oväntat spännande berättelse. Istället är det helheten som måste prioriteras i form av en tematiskt upplagd redogörelse kring stormaktstidens och frihetstidens Jönköping. Dit siktar det kommande publiceringsprojektet och i det sammanhanget kommer resultaten från kvarteret Diplomaten att ingå som en viktig del.

Samtidigt är det viktigt att framhålla hur projekt kvarteret Diplomaten redan i nuläget genomfört en lång rad aktiviteter i enlighet med de intentioner som gäller för rapportering av arkeologiska resultat (KRFS 2007:2:2). Resultaten från en arkeologisk undersökning skall då, efter färdigställandet av den obligatoriska tekniska rapporten, tillgängliggöras och spridas på ett sådant sätt att nyvunnen kunskap når ut till respektive målgrupper.

Det kan med fog sägas att projekt kvarteret Diplomaten genomförts i denna anda. Till dags dato finns åtta artiklar publicerade, vars ämnen hämtats från denna undersökning. Ytterligare artiklar kommer inom kort att ges ut i olika nordiska ämnesorienterade tidskrifter. Ett orienterande heldagsseminarium med titeln *Stormaktsstaden som arkeologiskt objekt* har anordnats vid Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia vid Lunds Universitet i oktober 2008. Sex av åtta föredrag utgick direkt från projektets resultat. Projektledningen har deltagit med två föredrag vid Det VII Nordiska Stratigrafimötet som ägde rum i Åbo januari 2008. Dessutom har föreläsningar och redogörelser kring kvarteret Diplomatens arkeologi hållits inför olika auditorier vid ett tiotal tillfällen under åren 2007–2008.

Även den rent publikinriktade verksamheten under pågående grävning var omfattande. Till exempel publicerades fortlöpande en digital, rikt illustrerad grävningsdagbok på läns museets hemsida. Den kom totalt att omfatta 30 kapitel, inklusive fördjupningstexter. Vidare hölls 64 offentliga visningar av grävningsplatsen, något som lockade totalt 766 besökare.

Med ledning av ovanstående redovisning är det knappast förmått att påstå att projektet verkat utifrån intentionerna i ett steg 2-arbete. Det centrala momentet för projektet har hela tiden varit att finna vägar för att nå ut med resultaten och att redovisa den nya kunskap som vunnits så snabbt som möjligt. Våra målgrupper i detta arbete har varit både forskarsamhället och den intresserade allmänheten och i samband med visningar på fältet elever från Jönköpings skolor.

Utvärdering och framtida forskningspotential

När undersökningsplanen för projekt kvarteret Diplomaten upprättades under vårvintern 2007 sattes både mål och förväntningar högt. Det var en medveten chanstagning, eftersom alla då tillgängliga uppgifter antydde vilka exceptionella möjligheter detta kvarter kunde tänkas rymma. Den stora sammanhängande arealen, den relativa frånvaron av sentida störningar, de goda bevaringsförhållandena samt kopplingen till ett fabriks- och olika belagda hantverk – allt talade för goda resultat, förutsatt att rätt metoder utnyttjades.

Snart två år efter avslutat fältarbete, med facit i hand, står det klart att de uppställda målen uppfyllts med råge. Samtliga de fem motsatspar som utgjorde grund för undersökningens huvudsakliga frågeställningar har berörts. Förhållandet mellan stadens centrum och periferi har belysts genom att bebyggelse, verksamheter och levnadsförhållanden analyserats. Hantverk och odling har inte stått i ett motsatsförhållande, utom möjligtvis under den första faktoriepoken. Beträffande expansion eller kontraktion så har verkligen kvarteret Diplomaten under vissa perioder spelat rollen av ett resursområde. Men – detta har huvudsakligen haft sin orsak i yttre påverkan som vikande konjunkturer eller i naturkrafternas spel. Förhållandet mellan samhällets gynnade och missgynnade individer framträdde avsevärt mindre tydligt än i kvarteret Apeln (se Pettersson 2007:120). Det handlar emellertid mest om att vi inte undersökte lämningar från 1800-talet i någon högre grad i kvarteret Diplomaten. Därmed saknades de fattigbostäder som utgjorde ett så tydligt inslag i bebyggelsen utefter Smedjegatan. Slutligen så förhållandet mellan land och vatten. Det visade sig att tillvaron på Maden alltsedan grundläggningen präglats av en ovälkommen närhet till vatten, med fukt och översvämningar som återkommande inslag. Genom upprepade, ofta otillräckliga insatser hade man försökt lösa problem som egentligen föll tillbaks på valet av en olämplig plats för bygget av nystaden. Invånarnas hjälplöshet och utsatthet speglades i ödeläggelser och ändrad markanvändning.

I många avseenden har projektet kunnat bidra med verkligt ny kunskap om staden och dess historia. Vissa av resultaten äger giltighet långt utanför Jönköpings hank och stör. Vi känner nu till den miljö som togs i anspråk för fästningsstaden på 1610-talet – begreppet *Maderna* har fått en tillfredsställande förklaring och en klarlagd naturmiljö. Genom att utnyttja nya analysmetoder har

det varit möjligt att i detalj kartlägga och tidfästa själva stadsbyggnadsarbetet. Med geoarkeologins bistånd har undersökningen förts ner på ett mikroplan där fyllnads-massornas proveniens kunnat fastställas och dragdjurens betesmarker lokaliserats.

Vantmakeriets verksamhet har belyst, om än inte i den omfattning vi först trodde vara möjlig. Med de nya pusselbitarna har emellertid en fullständigare bild av hela faktoriområdet vuxit fram, något som medgivit nytolkningar av äldre undersökningar i grannkvarteret Dolken (se Stibeus 2008). Snarare än att tala specifikt om väverier har vi kommit att utnyttja begreppet ”en textilt präglad produktionsmiljö” eftersom området visat sig vara avsevärt mer diversifierat än vad som antagits. Samtidigt har medlemmar av den tyska grupp värvade specialister som utgjorde fabriktens kunskapsmässiga kärna kunnat lokaliseras. Dessa hushåll har utgjort udda utposter av en kontinentalt präglad livsstil i den lilla fästningsstaden.

De kriser och konjunktursvackor som drabbade Sverige fick återverkningar ner på det lokala planet. Den typen av svängningar har kunnat registreras i kvarteret Diplomaten, dels i efterspelet till den Westfaliska freden 1648, dels efter stormaktens kollaps 1721. Ödeläggelser och nyorientering följde; vid det senare tillfället en övergång från en produktion avsedd för militärstatens behov till en mer civilt präglad tillverkning.

Sjuttonhundratalets hantverk har speglats oväntat väl genom undersökningen av ett kombinerat krukmakeri och kakelmakeri. Under tre generationer har namngivna hantverkares produktion kunnat följas med vad det innebär av hög detaljeringsgrad och kopplingar till historiska händelser i omvärlden. I nuläget får detta material betraktas som unikt och har redan väckt stort uppseende inom forskarsamhället.

Allt sammantaget har undersökningarna i kvarteret Diplomaten bidragit med ny och väsentlig kunskap kring den tidigmoderna epokens urbana kultur. Resultaten har givetvis stor betydelse på det lokala planet, men man bör sannerligen inte fördenskill bortse från materialets betydelse, både på riksplplanet och i ett internationellt perspektiv. Perioden har hittills varit högst styvmoderligt behandlat arkeologiskt sett. Därför utgör fåtalet modernt genomförda, storskaliga undersökningar som kvarteret Diplomaten ett efterlängt europeiskt referensmaterial till inte minst arkeologin i tidigare koloniala områden. Samma typ av nya städer som vi sett skapas på svensk mark uppfördes samtidigt i Nordamerika och Ostindien. Här finns ett spännande forskningsfält med oväntade kopplingar och utblickar!

Också hantverksstudierna och inblickarna i de första statliga försöken att modernisera landets produktion öppnar nya möjligheter för vidare forskning. Här skulle med fördel Jönköpings båda faktorer kunna jämföras med samtida satsningar, såväl andra faktorer som privat drivna bruk. Inte minst betydelsen av inhyrda tekniköverförare från utlandet är väl värd att lyfta fram. Vallonerna är välkända som grupp i detta sammanhang, men Jönköpingsundersökningarna visar att det fanns många andra som samtidigt hyrdes in i syfte att förändra den blivande stormakten till en modern europeisk nation.

Just modernitet är ett verkligt centralt tema när det gäller platser som Jönköping. Här speglas en överhets planer och förväntningar i den ofta krassa realitet som präglade vardagen i ett land som egentligen inte var redo för stora och kostsamma utrikespolitiska åtaganden. Diskrepansen mellan vision och verklighet blev emellanåt himmelskriande, men i Jönköping nådde trots allt statsmakterna långt på väg, om än till priset av tunga uppoffringar från invånarnas sida.

Detta var bara några möjliga infallsvinklar där ett arkeologiskt material som det från kvarteret Diplomaten i Jönköping skulle kunna berika forskningen. Givetvis finns det många fler, som till exempel etniska, sociala eller genusrelaterade teman kring stormaktsstaden som rum och livsmiljö. En annan aspekt på den tidigmoderna staden har redan lyfts fram i Bo E. Karlsons gedigna avhandling *Stadens förnyelse och kontinuitet. Bebyggelse i Jönköping 1612–1870* från år 2004. Där behandlades staden från ett byggnadshistoriskt perspektiv. Samtidigt borde det nu finnas all anledning att presentera Jönköpings arkeologi, både populärvetenskapligt och i avhandlingsform!

Hur det än blir med den saken är vi förvissade om att materialet från kvarteret Diplomaten på intet vis är färdigbehandlat ännu. Genom sin omfattning och mångsidighet kommer det sannolikt att vara forskning och förmedling till gagn under en lång följd av år!

Referenser

Litteratur

- Ahlberg, N., 2005. *Stadsgrundning och planförändringar – Svensk stadsplanering 1521–1721*. Uppsala.
- Arcini, C. & Tagesson, G., 2005. 'Kroppen som materiell kultur – gravar och människor i Linköping genom 700 år' i *Liunga. kaupinga : kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Red. Kaliff, A. & Tagesson, G. Stockholm.
- Areslåt, T., 1984. *Jönköping*. Medeltidsstaden 58. Stockholm.
- Bark, R., 2004. 'Keramik på den nordbohuslänska landsbygden under 1600 – 1800-talen' i Lindman, G. *Gårdar från förr*. RAÄ Skrifter 56. Ödeshög.
- Bech, J-H., 1973. *Stor Vildmose*. Hjörning.
- Berglund, M., 2006. *Kv Diplomaten – Översiktlig miljöteknisk undersökning*. SWECO VIAK Uppdragsnummer 1203212000. Jönköping.
- Bergold, H. & Bäck, M., 2007. *Grytgjutare i Västerås – fragment av kvarteret Kleopatras historia*. Örebro.
- Bergström, A., 2008. 'Stormaktstidens fästningsstäder I gränsbygden mellan Sverige och Danmark' i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 56.
- Bramstång, C. (red.), 2006. *Fästningen Göteborg: samlingar till stadens arkeologi*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.
- Brorsson, T., 2009. Lokalproducerad och importerad keramik. ICP-analys av 1600- och 1700-talskeramik från kv. Diplomaten, Jönköping, Småland. *KKS Rapport* 35.
- Bäck, M., 2006. *Björn Olssons bronsgjuteri i stormaktstidens Västerås*. UV Bergslagen, Rapport 2006:22. Stockholm.
- Carlie, A., 2004. *Forntida byggnadskult: tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Stockholm.
- Carlsson K. & Rosén, C., 2002. *Stadsbornas kärl – Keramik i västsvenska städer från 1400-tal till 1700-tal*. Göteborg.
- Cassel, K. (red), 2005. *Arkeologiskt program för Jönköpings läns museum*, Jönköping.
- Claesson, A.M., 1980. 'Faktorismedernas Blåberg och deras verktyg' i *Småländska kulturbilder 1980*. Jönköping.
- Dahlbäck Lutteman, H., 1973. *500 år europeisk keramik*. Nationalmuseums utställningskatalog nr 374. Stockholm.
1980. *Svenskt porslin. Fajans, porslin och flintgods 1700–1900*. Västerås.
- Douhan, B., 1985. *Arbete, kapital och migration: valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*. Uppsala.
- Elfwendahl, M., 1999. *Från skärva till kärl*. Lund.
- Ehn, L. & Berlund, M., 2008. *Kv Diplomaten. Redovisning av utförd miljökontroll i samband med urgrävning av förorenade massor*. Uppdragsnummer 1203212000. Jönköping.
- Ehn, L. & Käll, M., 2007. *Kv Diplomaten etapp 2– Översiktlig miljöteknisk undersökning*. SWECO VIAK Uppdragsnummer 1203212000. Jönköping.
- Englund, P., 2000. *Den ööverbinnelige*. Stockholm.
- Eras, V.J.M., 1974. *Locks and Keys Throughout the Ages*. Amsterdam.
- Ericsson, M., 2006. *Tattarkravallerna i Jönköping 1948. En studie av arbetarkulturen och utanförskapet*. Seminarieuppsats, Historiska Institutionen vid Lunds universitet.
- Ersgård, L. (red), 2006. *Det förflutna är att räkna med. En vetenskaplig programskrift från UV*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- (red), 2007. *Modernitet och arkeologi: Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005*. Stockholm.
- Falk, A-B. 2008. *En grundläggande handling: byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Lund.
- Granberg, J., 1984. *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*. Stockholm.
- Glück, H., 1972. *Svenska mynt. Gustav Vasa – Gustav VI Adolf 1521 – 1972*. Stockholm.
- Goldhahn, J., 1999. *Sagaholm: hällristningar och gravritual*. Jönköping.
- Gustavsson, J., 2005. 'Att Supa Tobak vid Smedjegatan – kritpipor från utgrävningen i kvarteret Apeln' i *Gudmundgillet årsbok 2005*. Jönköping.
- Hall, N. 2005 *Jönköping Östra. Jönköping 1612-2005*. Examensarbete 10p i Computing Archaeology, Göteborgs Universitet.
- Haltiner Nordström, S., 2008. *Krukmakarna Banck. Inför byggnation inom kvarteret Dromedaren 1 och 2, förnlämning 50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2008:97.
2009. *Kvarteret Dohjorten. Arkeologisk förundersökning inför nybyggnation inom RAÄ 50, stadsdelen Öster, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:20.
- Haltiner Nordström, S. & Pettersson, C., (in prep). *Smedernas gårdar. Vapenfaktoriet vid Smedjegatan. Arkeologisk slutundersökning 2003–2004 i Kv. Apeln och Arkadien, RAÄ50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2007:18.
- Heimdahl, J., 2009. 'Geoarkeologiska analyser av stratigrafi och växtmakrofossil från kvarteret Diplomaten, Jönköping' i Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å. *Tyska madens gröna rum: Specialstudier till den arkeologiska undersökningen år i kvarteret Diplomaten, RAÄ 50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:41.

- (in prep). 'Makroskopisk analys av jordprover från FU Diplomaten, Jönköping' i Nordman, A-M. & Pettersson, C. *Att öppna arkivet* Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:39.
- Heimdahl, J. & Pettersson, C., 2007a. 'De minsta pusselbitarna – växtrester som historisk källa i kv. Diplomaten'. *Gudmundsgillet Årsbok 2007*. Habo.
- 2006b. 'Från sumpig lyx till torrlagd misär. Växtrester berättar om livet i 1600-talets Jönköping' i *Populär Arkeologi* 3/07.
- Jansson, K., 1999. *Hammaren och skäran, Arkeologisk undersökning av medeltida bebyggelse inom Hammaren 3, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 1999:9.
- Johansson, E., 1932. 'Några stadsplaneprojekt för Jönköping från 1600-talets början', i *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening* X. Jönköping.
- Johanson, E.O. & Johansson, G., 1940. *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Sveriges kyrkor 48. Stockholm.
- Jönköpings historia (JH) 1918–1920 *Jönköpings historia*, band II–IV, red Björkman, R. Jönköping.
- Jönköpings stads historia (JSH II) 1965 *Jönköpings stads historia Del II: från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862* red Rystad, G, Sallnäs, B. & Wessman, L. Jönköping.
- Jörnmark, J., 2007. *Övergivna platser*. Lund.
- Karlenby, L. & Ramström, A., 2005. 'Glas – det moderna projektet' i Ersgård (red) *Modernitet och arkeologi*. Stockholm.
- Karlson, B.E., 1984. *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870. Offentliga institutioner*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
1996. *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870. Produktion, rekreation*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
2004. *Stadens förnyelse och kontinuitet. Bebyggelse i Jönköping 1612–1870*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Karlsson, P. & Tagesson, G. (red), 2003. *I Tyskebacken*. RAÄ Skrifter 47. Linköping.
- Kjellberg, S.T., 1943. *Ull och ylle. Bidrag till den svenska yllemannafakturens historia*. Lund.
- Klingnéus, S., 1997. *Bönder blir vapensmede: Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen*. Uppsala.
- Larsson, S., 2006. 'Gestaltningen av några skånska städer', i Larsson, S. (red.) *Centraliteter: Människor, strategier och landskap*. Lund.
- Lindahl, A. & Olausson, D. & Carlie, A. (red), 2002. *Keramik i Sydsvenska. En handbok för arkeologer*. Malmö.
- Linderson, H., 2005. *Dendrokronologisk analys av Sonnorps huvudbyggnad och östra respektive västra flygeln, Motala*. Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2005:51.
2006. *Dendrokronologisk analys av byggnadsrester från kvarteren Apeln 38 och Arkadien, Jönköping*. Samt en kompletterande analys av 15 prover från kvarteret Apeln. Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2006:12.
2008. *Dendrokronologisk analys av byggnadsrester från kvarteret Diplomaten, Jönköping*. Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2008:12.
- Lindkvist, G., 1981. *Krukor och fat. Svenskt krukmakeri under 400 år*. Stockholm.
- Lorentzon, M., 1999. *Spår av vagnar och vikingar - inför planerad husbyggnation inom kv. Hymnen 1 (f.d. Kv. Höken)*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 1999:12.
- Lusens, M., 2004. Rescue Excavation in Nicholas Cemetery in Ventspils. I *Arheologu PetijumiLatvia 2002 un 2003 Gada*. Latvijas vestures instituta apgads. Riga.
- Lönnqvist, B., 1998. *Pastries. A study of the cultural expression of luxury*. Helsinki.
- Magnusson, L., 1996. *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm.
- Mogren, M., 1984. *Spetälska och spetälskehospital i Norden under medeltiden*. Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet.
- Möller, T., 1999. *Krukmakare och kakelugnsmakare*. Stockholm.
- Nationalencyklopedin* (NE) nätupplagan.
- Nilsson, S. (red), 2008. *Kvarteret Aspen. Arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation i kvarteret Aspen*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2008:60. Jönköping.
- Nilsson, Y. & Stibéus, M., 1992. Kv. *Ansaret 7–8. Arkeologisk och byggnadshistorisk undersökning av fyra gårdar från 1600–1800-talen*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 1992:21. Jönköping.
- Nilsson Schönborg, G., 2001. *Kinesiskt importporcelin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*. Göteborg.
- Nordman, A-M. & Pettersson, C., 2009. *Att öppna arkivet. Arkeologisk förundersökning inför planerad byggnation av ABM-bus inom del av kv. Diplomaten, Jönköpings stad, fornlämning RAÄ 50*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:39.
- Nordström, M. & Rönby, J., 2005. *Röset i Huskvarnaviken – provgrävning i ett förmodat bronsåldersröse på fyra meters djup i Vättern*, Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2005:18.
- Pettersson, C., 2005. 'Farlig historia – arkeologi bland miljögifter' i *META nr 4/2005*.
2007. 'Visionen och verkligheten. Jönköping och dröm-

- men om den moderna staden 1620 till 2005' i *Modernitet och Arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005*. Red. Lars Ersgård. Stockholm.
- 2008a. 'Nådatecken i kungens namn' i *Populär Arkeologi* nr 4/2008.
- 2009b. 'Det förflutnas avtryck. Medaljavtryck funna i kv Diplomaten, Jönköping' i *Svensk Numismatisk Tidskrift* nr 4/2009.
- Pettersson, C. & Haltiner Nordström, S., 2004. 'Vapensmedjorna präglade stadsdelen som nu grävs ut' i *Populär Arkeologi* nr 3/2004.
- Pryor, F., 2005. *Flag Fen: life and death of a prehistoric landscape*. Stroud.
- Rosén, C., 1999. *Föremål och social status i Halmstad ca 1550–1750*. Göteborg.
- Scherman, S., 2007. *Den svenska kakelugnen. 1700-talets tillverkning från Marieberg och Rörstrand*. Stockholm.
- Stibéus, M. m.fl., 2008. *Tyska maden i 1600-talets Jönköping*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2008:88.
- Stilborg, O., 2008a. *Krukor och kakelugnar. Produktionen på krukmakeriet på Kv. Diplomaten, Jönköping ca 1730–1800*. KFL rapport 08/1022. Lund.
- 2008b. *Grytgjutformar i Jönköping*. KFL rapport 08/1210. Lund.
- Stilborg, O. & Grönberg, E., 2006. *Produktion och konsumtion. Studier av yngre rödgods från Kv. Apeln och Kv. Dromedaren ca. 1630 – 1850*. KFL rapport 06/0614. Lund.
- Sundberg, U., 1998 *Svenska krig 1521–1814*. Stockholm.
- Vestbö Franzén, Å., 2009. 'Diplomaten och kålgårdarna. En studie av markanvändningen i kålgårdsområdet mellan 1611 och 1850 utifrån det äldre kartmaterialet' i Heimdahl, J. & Vestbö Franzén, Å., *Tyska Madens gröna rum: Specialstudier till den arkeologiska slutundersökningen år 2007 i kv. Diplomaten, RAÄ 50, Jönköpings stad*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:41.
- Waldemarson, D., 1986. *Weichselian lithostratigraphy, depositional processes and deglaciation pattern in the Southern Vättern basin, south Sweden*. Lund.
- Wallebom, U., 2003. *Vapensmederna på Södra Smedjebacken*. UV Bergslagen DAFF 2003:4. Örebro.
- Wikström, K., 2002. *Det dukade bordet*. Stockholm.
- Åkerhagen, A., 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*. Trångsund.
- ### Tidning
- Jönköpings-Posten (JP) – *Mudderverk drar upp urgamla påbyggnader ur Rocksjökärrets dy?* (18/2 1938).
- ### Källor på Internet
- Haltiner Nordström, S., 2006. 'Arkeologerna på besök hos krukmakare Banck i Jönköping' <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2006/feb.html>>.
- Kroman, A. & Steen Jensen, J., [utan år]. *Regnepenninge i Danmark*. <<http://www.gladsaxegymnasium.dk/2/artikler/jsregne.htm>>. (Tillgänglig 080505.)
- Kvarteret Apeln i Jönköping – En arkeologisk tidsresa 1620–1950*. Jönköpings läns museums hemsida <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/projekt/kvarteretapeln.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- Kvarteret Diplomaten – en undersökning inom Tyska Maden*. Jönköpings läns museums hemsida <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/projekt/diplomaten.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- Pettersson, C., 2006a. *Goda grannar – ett samarbete vid 1700-talets mitt*. <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2006/maj.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- 2006b. *Den tyske vävarens ensamhet*. <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2006/nov.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- 2008b. *På spåret av en försvunnen kanal*. <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2008/okt.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- 2009a. *Stormaktstidens flyktingar – gömda spår under golvet*. <<http://www.jkpglm.se/arkeologi/manadenshistoria/2009/april.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- 2009c. *Kedjan från Tyska maden*. <<http://www.jkpglm.se/samlingar/manadensforemal/2009/juni.html>>. (Tillgänglig 091012.)
- ### Kartor
- Planskiss för Jönköping troligen från 1611. Krigsarkivet nr 2 (fig 36).
- Planförslag för Jönköping, troligen från 1619. Krigsarkivet nr 42 (fig 37).
- Karta över Jönköpings stad med omgivningar, daterad till 1625. Upphovsman Heinrich Thome. Krigsarkivet nr 18 (fig 38).
- Två kartor från omkring 1696 renritade och samkopierade. Staden Jönköping nr 20 JLA och Slottet Jönköpings stad 1:6 LMV (fig 39).
- Plankarta över Jönköping 1745. Upphovsman Carl Magnus Edborg (fig 41).
- Charta uppå Jönköpings stads tomter ,dat 1802. Upphovsman Gustaf Ödwall (fig 42 och 43).

Muntliga & skriftligt lämnade uppgifter

Per Ericsson, arkivarie, folkrörelsearkivet

Fredric Jonsson, Räddningsverket, Jönköping

Linnea Kallerskog, arkeolog, Jönköpings läns museum

Bo E. Karlson, byggnadsantikvarie, Jönköpings läns museum

Christina Rosén, Raä UV-Väst

Göran Tagesson, Raä UV-Öst

Mia Åkestam, Konstvetenskapliga institutionen Stockholms
universitet

Bildförteckning

All bearbetning av digitalt kartmaterial har gjorts av Ann-Marie Nordman och Christina Helander.

FOTOGRAFER:

Ilona Carlsson: fig. 111

Jeanette Gustafsson: fig. 15d, 17b, 28, 48, 56, 57, 66, 70, 90, 101, 106, 118–128, 133, 135b, 136b, 137–147, 158b–c, 161

Mats Johansson: fig. 15a, 16d, 17a, 46, 54, 59, 63, 103, 109, 110, 130b, 170

Bo E Karlson: fig. 132

Sven Lennartsson: fig. 15c, 16a, 16c, 20, 29, 31, 45, 49b, 71, 85, 150

Susanne Nilsson: fig 8, 14, 15b, 15e, 16b, 24–26, 33, 34, 72, 74, 76, 86, 108, 129a–b, 130a, 158a, 160

Ann-Marie Nordman: fig. 19, 21, 22, 27, 32, 62, 69, 83

Claes Pettersson: fig. 30, 52, 67, 77, 78, 104, 107

Sead Pilav: fig. 60, 64, 82, 84, 87, 88, 102

Göran Sandstedt: fig. 123, 134, 135a, 136a, 148, 149, 159, 162–169, 171–196

Joakim Svahn: fig. 49a, 61, 75,

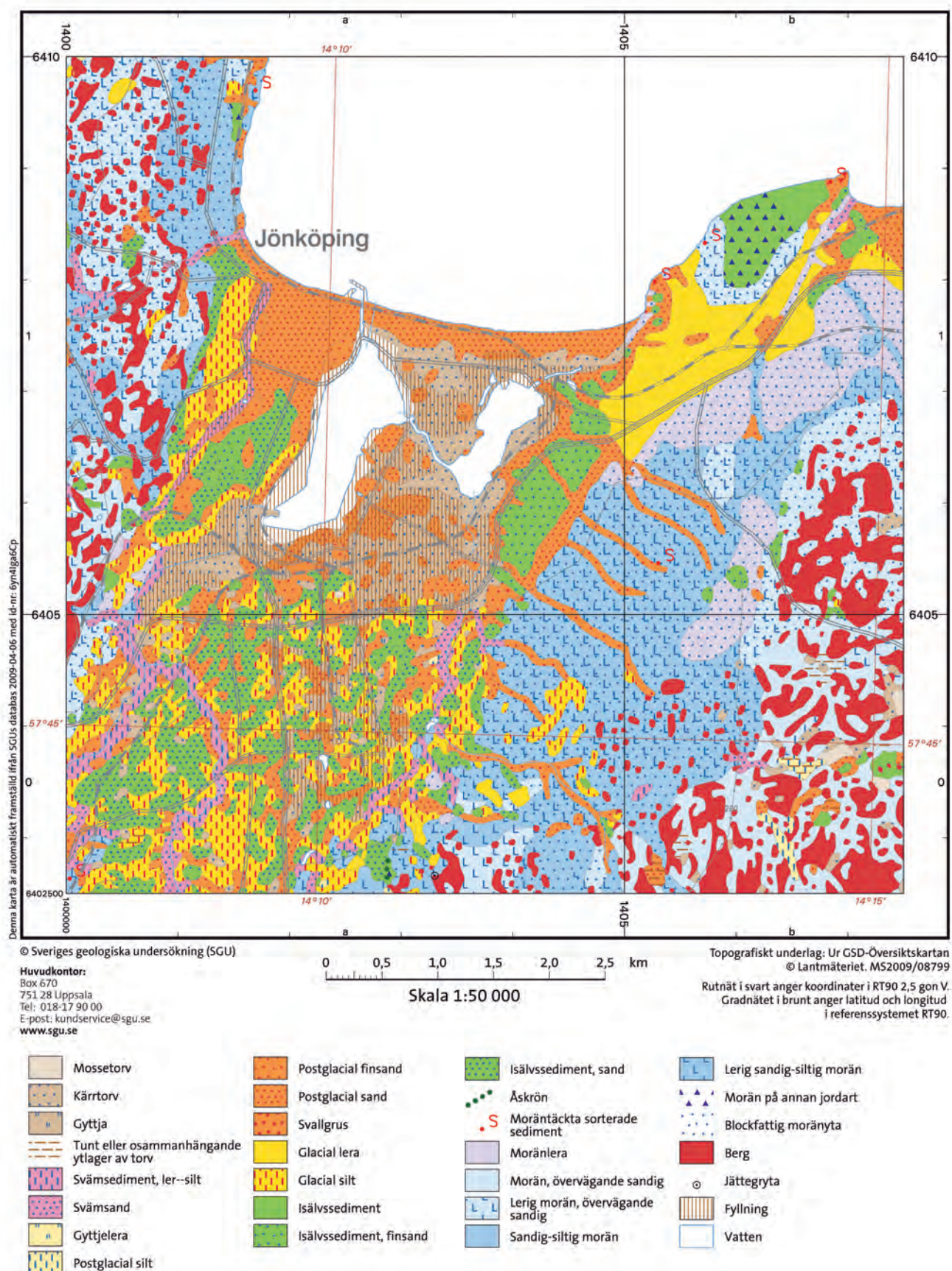
Tomas Lindell, Malmö museer: fig. 151, 152

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens tillstånd:	431-122-07, 431-123-07
Jönköpings läns museums dnr:	443/06, 465/06, 30/07
Beställare:	Tekniska kontoret, Jönköpings kommun
Rapportansvarig:	Ann-Marie Nordman, Claes Pettersson
Fältansvarig:	Ann-Marie Nordman, Claes Pettersson
Fältpersonal:	Karin Arfalk, Rickard Bindberg, Ilona Carlson, Jeanette Gustavsson, Christina Helander, Mats Johansson, Anna Kloo Andersson, Maud Lagerborg, Sven Lennartsson, Susanne Nilsson, Susanne Haltiner Nordström, Sead Pilav, Joakim Swahn
Teknisk inmätning:	Christina Helander
Fältarbetstid:	2007-05-09 – 2007-12-12
Län:	Jönköpings län
Kommun/stad:	Jönköping
Socken:	Ljungarum
Församling:	Kristine
Fastighetsbeteckning:	Diplomaten 7
Belägenhet:	7E 1a
Koordinater:	X6407310, Y1401170
Fornlämningsnummer:	50
Fornlämningstyp:	stadslager
Tidsperiod:	Nyare tid ca 1620 – 1900
Tidigare undersökningar:	arkeologisk förundersökning länsstyrelsens dnr 431-6604-06, Jlm dnr 167/06. Antikvarisk schaktkontroll länsstyrelsens dnr 220-10660-96, Jlm dnr 555/96

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

BILAGA 1. Kartor och planritningar

JORDARTSKARTA ÖVER JÖNKÖPINGSOMRÅDET. FRÅN SGU:S HEMSIDA WWW.SGU.SE

Huskatalog

Teckenförklaring	
	Sten
	Planka
	Stock
	Stolpe
	Lager
	Tunna
	Tröskel
	Fundament
	Rustbädd
	Nedgrävning

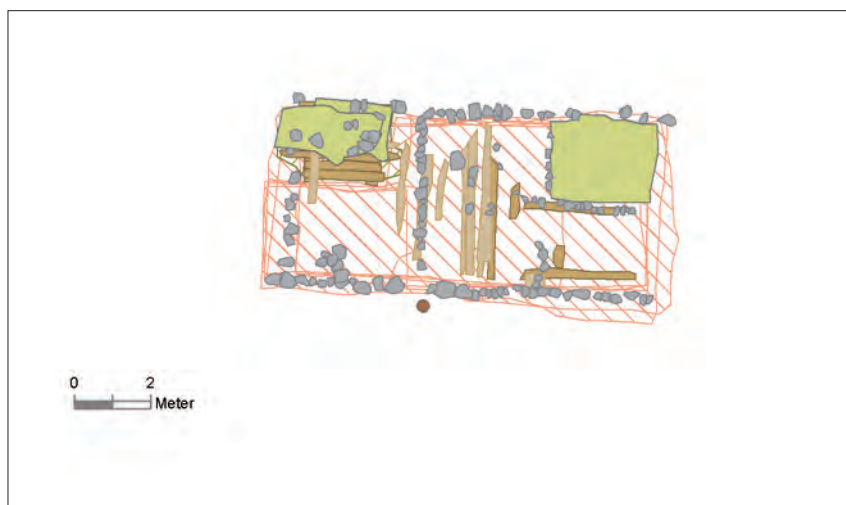
Hus 300

Ekonomibyggnad/ladugård/
verkstad

11 x 5 meter öst-väst

Tomt 209/23

Fas: 5-6

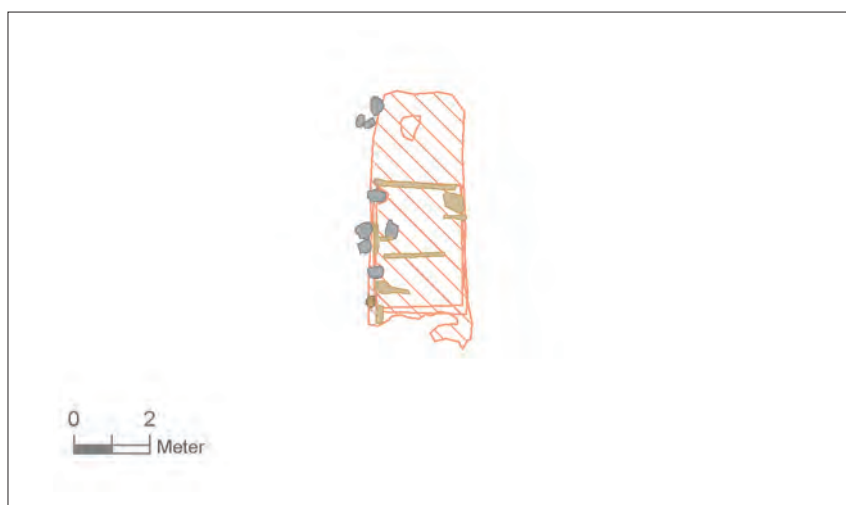
Hus 302

Stall

>6 x 2,5 meter nord-syd

Tomt 209/23

Fas: 6

Hus 303

Funktion okänd

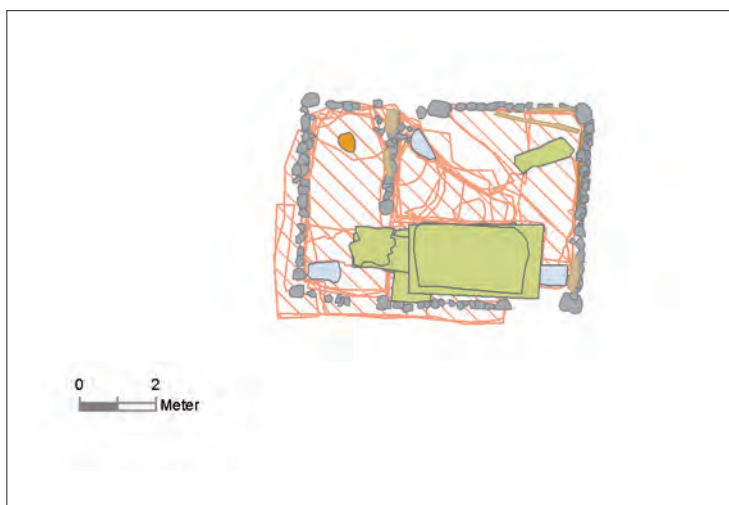
>11 x 7 meter öst-väst

Tomt 209/23

Fas: 6

BILAGA I

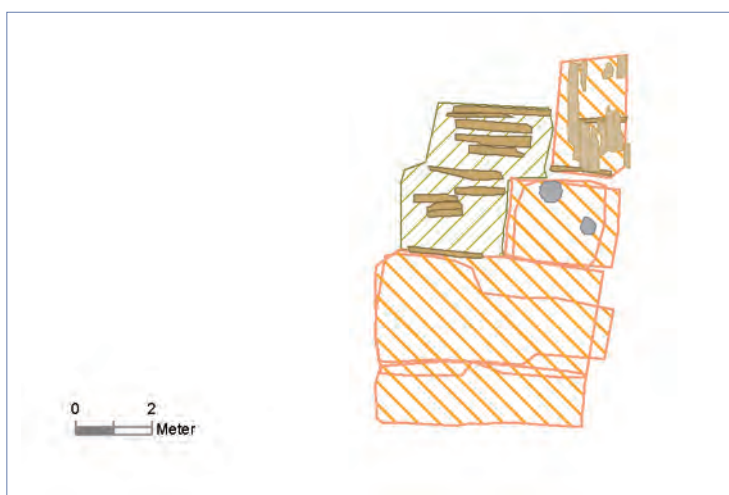
Hus 304

Verkstad/smedja

7,7 x 5,6 meter öst-väst

Tomt 217/29

Fas: 5

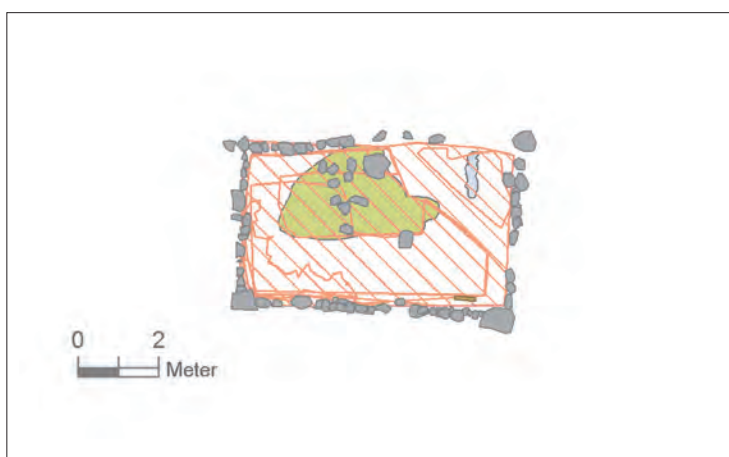
Hus 305

Verkstad

12 x 4,5 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 5-6

Hus 310

Bryggghus

7 x 4 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 6

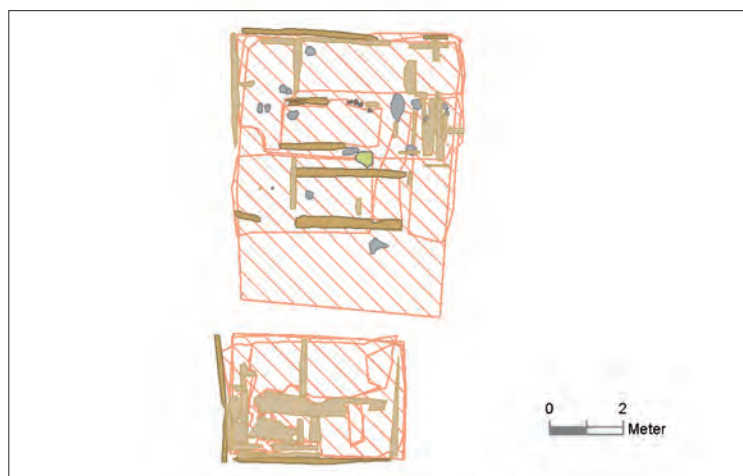
Hus 311

Stall

12 x 6 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 5

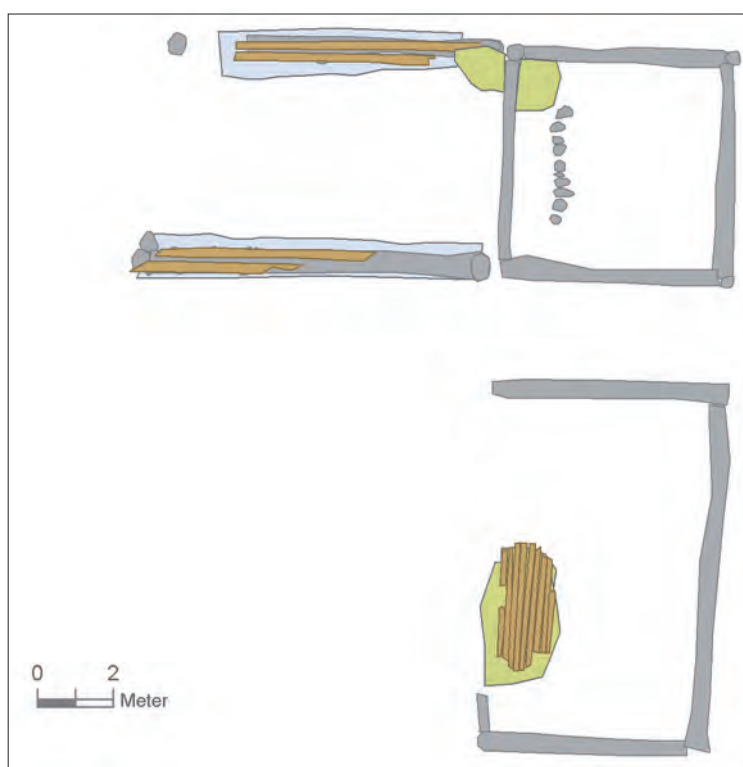
Hus 314 OCH 315

Bostad/verkstad

18 x >15 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 5-6

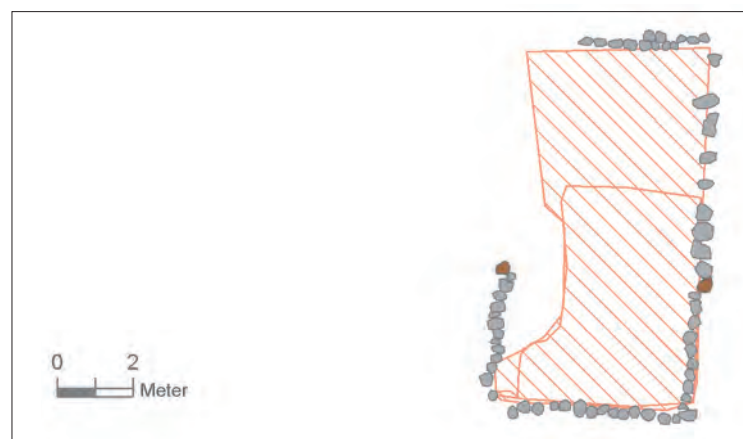
Hus 317

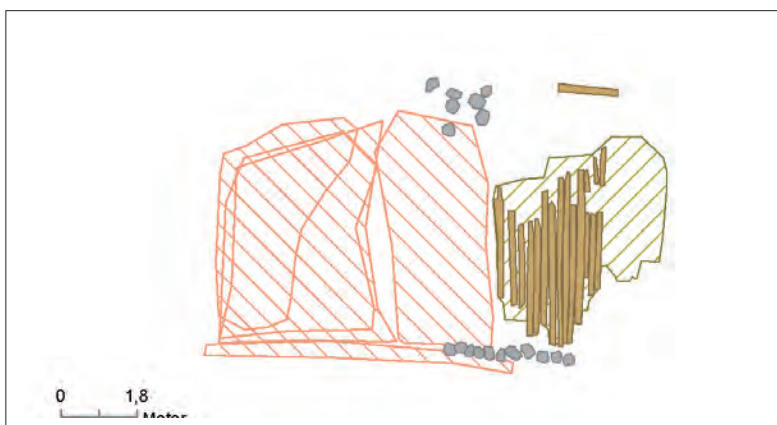
Bostad

6 x 4,5 meter nord-syd

Tomt 219/31

Fas: 5-6

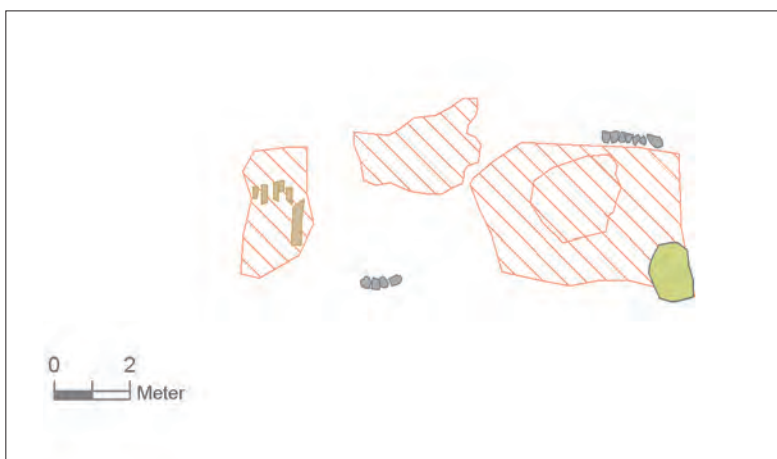
Hus 319

Verkstad

>10 x 6 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 6

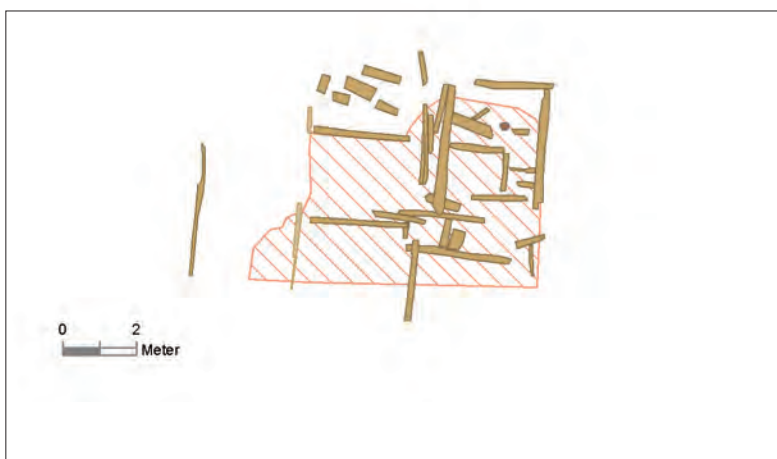
Hus 321

Verkstad

>11 x 6 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 6

Hus 323

Stall

>9 x 4 meter öst-väst

Tomt 209/23

Fas: 5

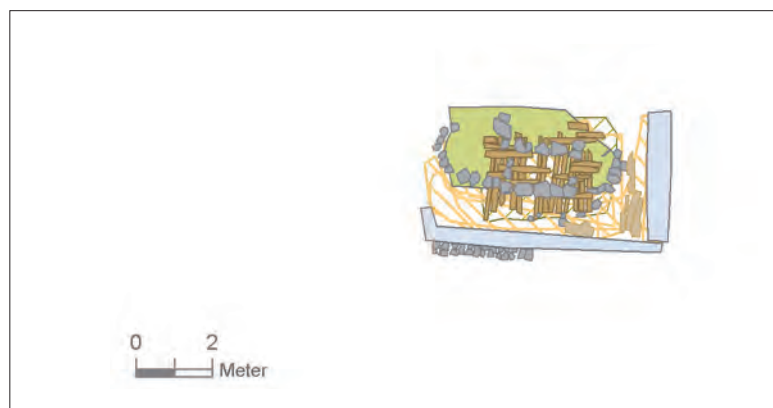
Hus 324

Verkstad

7 x 4 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 5

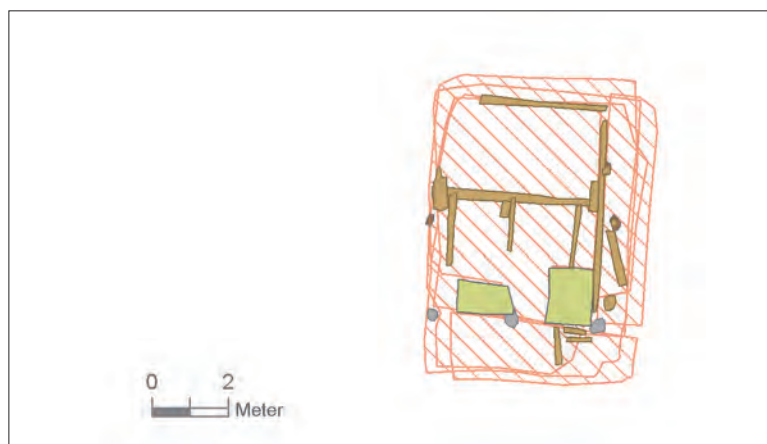
Hus 326

Förråd

>6 x 4 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 5

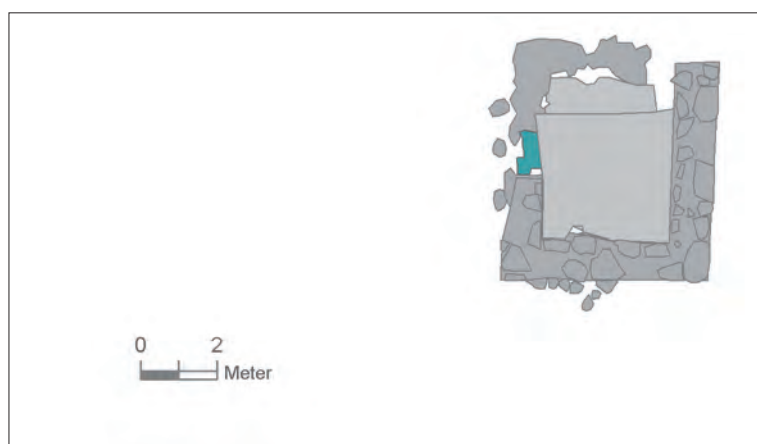
Hus 328

Källare

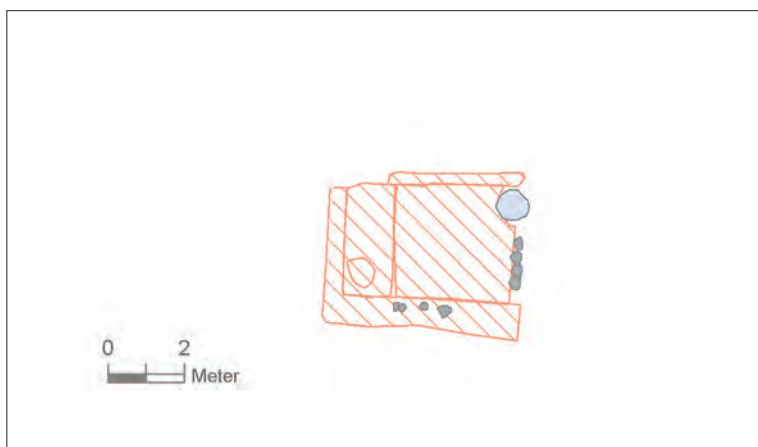
7,2 x 5,5 meter nord-syd

Tomt 212/26

Fas: 6

BILAGA I

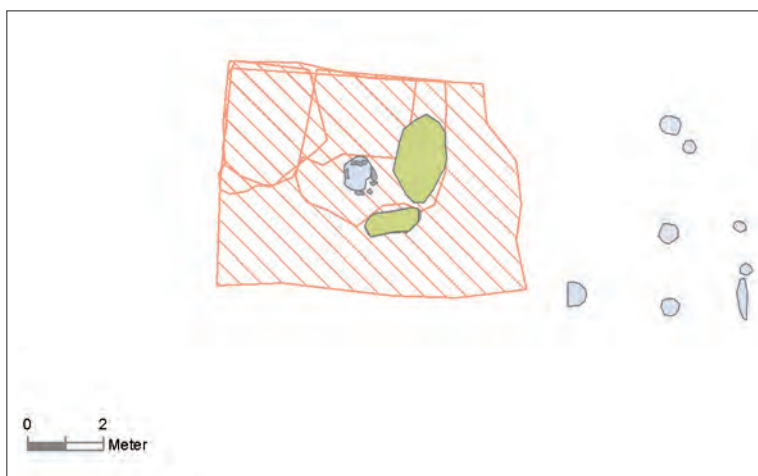
Hus 329

Verkstad

>5 x 4 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 5

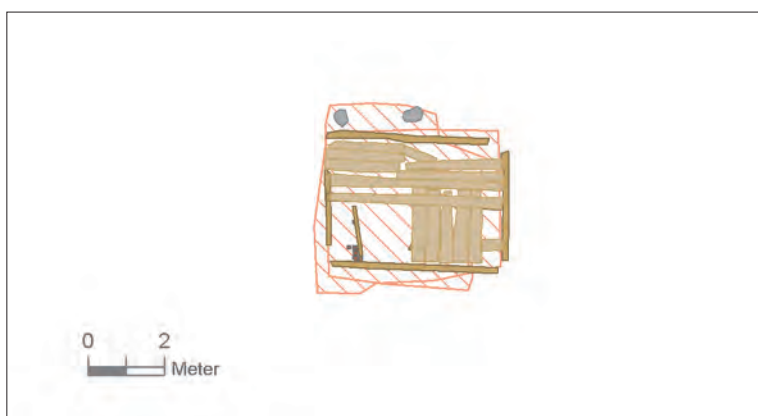
Hus 330

Verkstad

7,2 x 7,2 meter nord-syd

Tomt 219/31

Fas: 5

Hus 332

Förråd

5,3 x 4,3 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 5

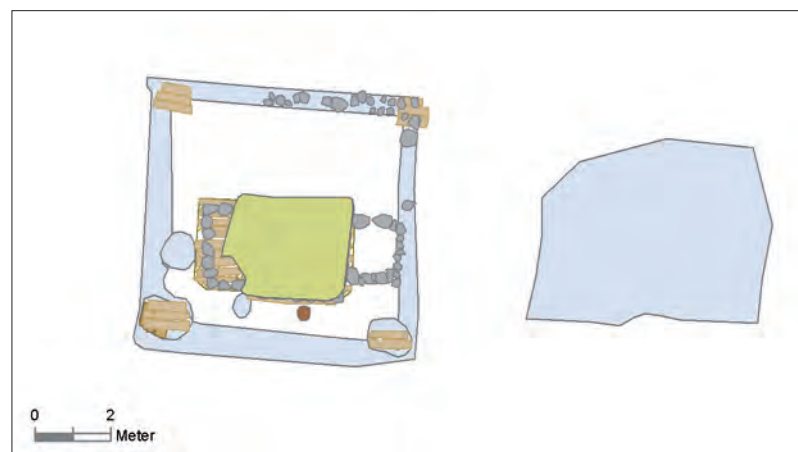
Hus 333

Gjuteri

7 x 7 meter nord-syd

Tomt 219/31

Fas: 4

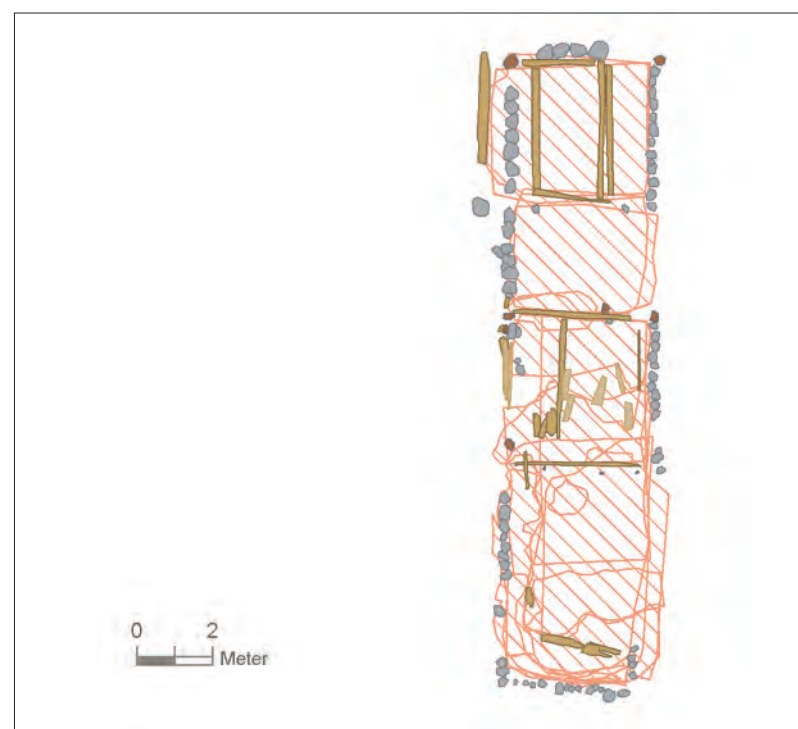
Hus 336

Förråd

17 x 4,5 meter nord-syd

Tomt 219/31

Fas: 4

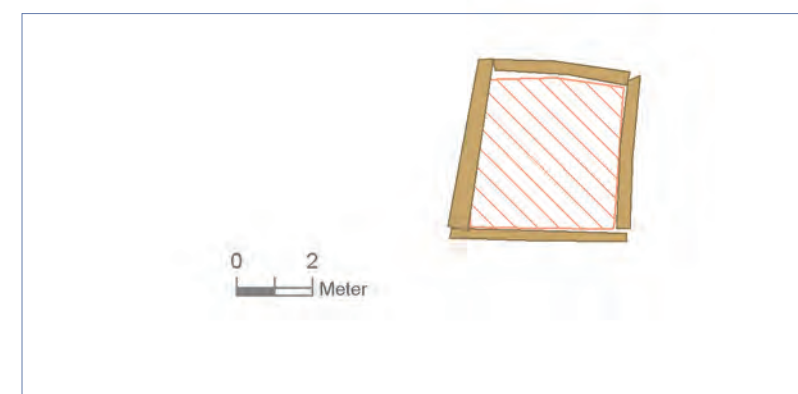
Hus 337

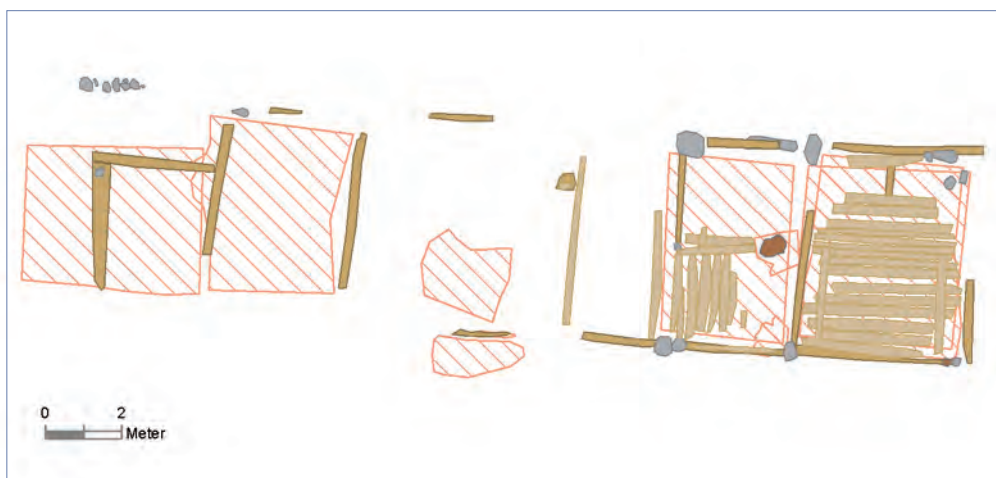
Stall

4,5 x 4 meter nord-syd

Tomt 209/23

Fas: 3-4

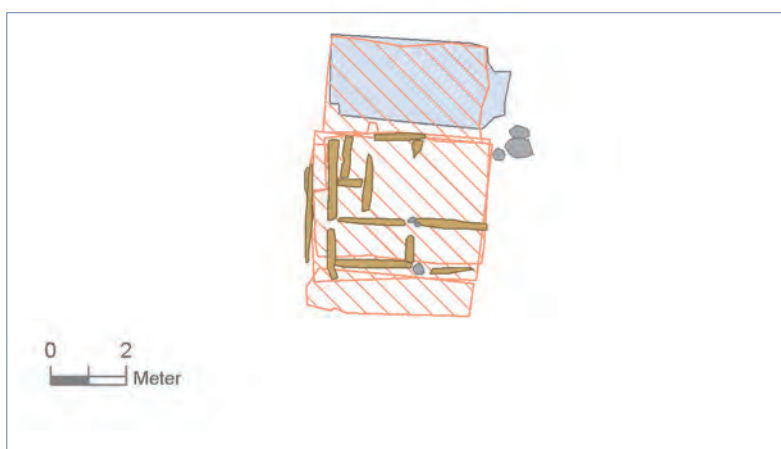
Hus 340

Verkstad/förråd

>15 x 5,5 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 2-3

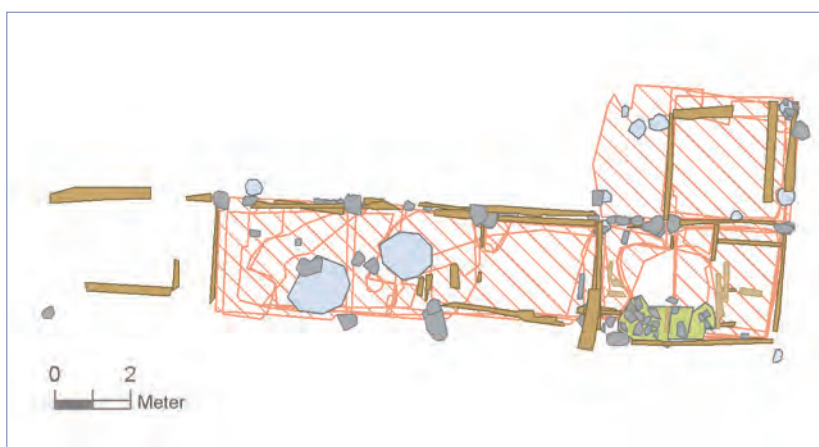
Hus 344

Skjul

>5,5 x 5 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 4-5

Hus 345

Förråd

>19 x 4 meter öst-väst

Tomt 217/29

Fas: 4-5

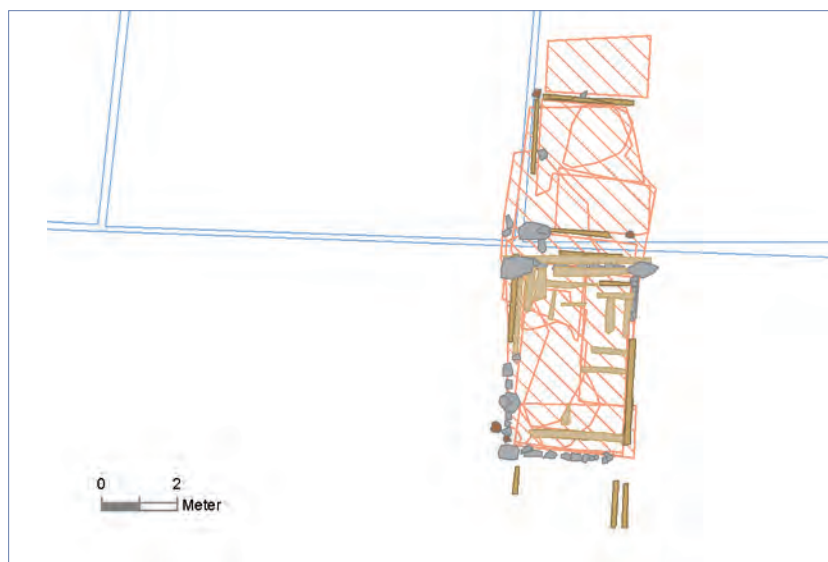
Hus 347

Kök/förråd

>13 x 3,5 meter nord-syd

Tomt 216/28

Fas: 4-5

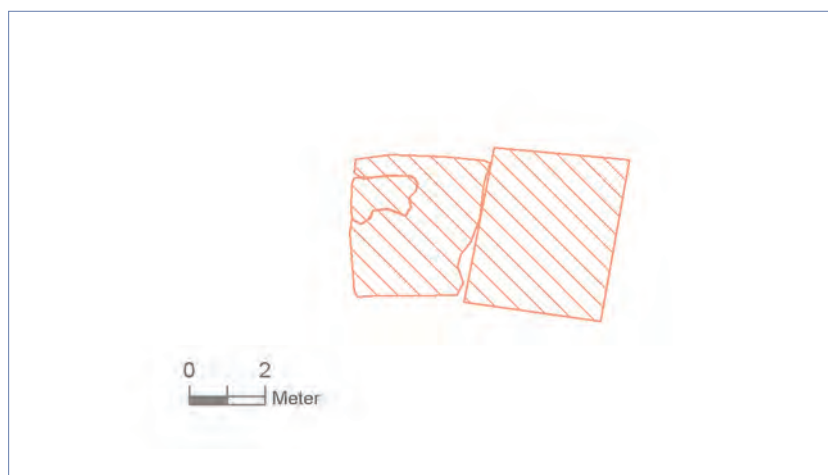
Hus 348

Okänd funktion

>7 x 4 meter öst-väst

Tomt 217/29

Fas: 5

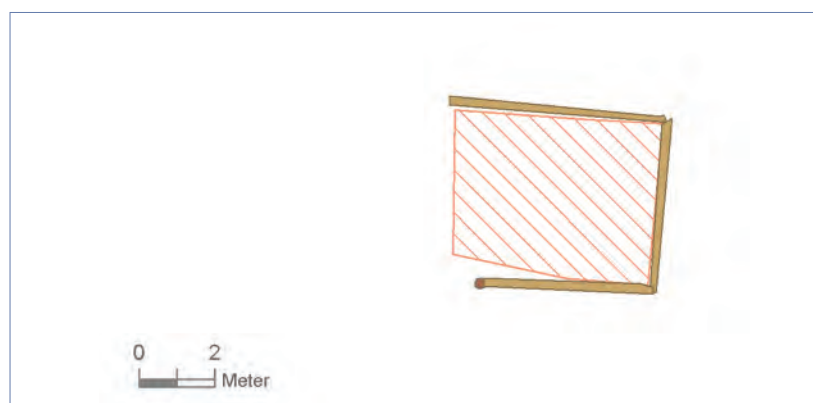
Hus 349

Stall

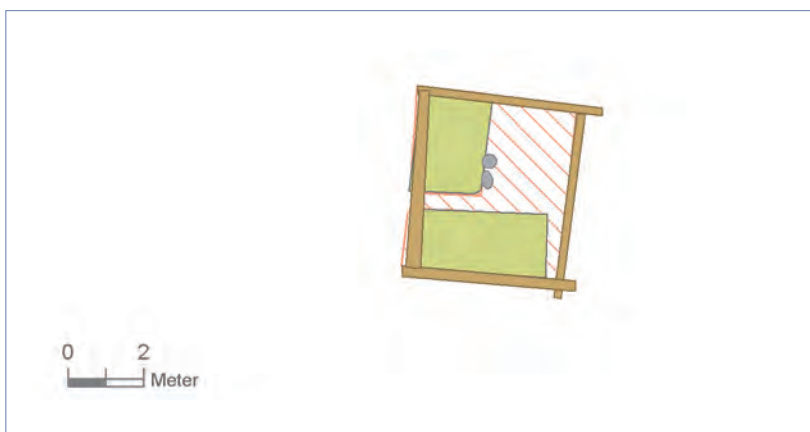
>6 x 4,4 meter öst-väst

Tomt 209/23

Fas: 1-2

BILAGA I

Hus 350

Bostad

4,8 x 4,6 meter nord-syd

Tomt 210/24

Fas: 1-2

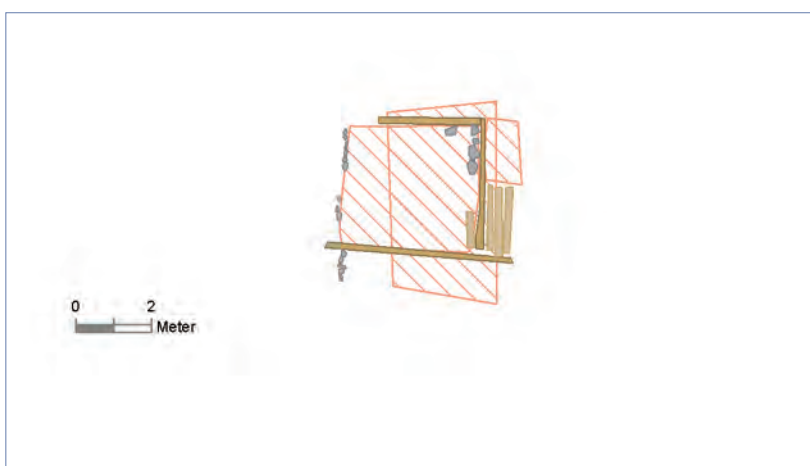
Hus 351

Stall

1 > 3,5 x 3 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 2

Hus 352

Stall/fähus

> 4 x 3,5 meter öst-väst

Tomt 220/32

Fas: 2

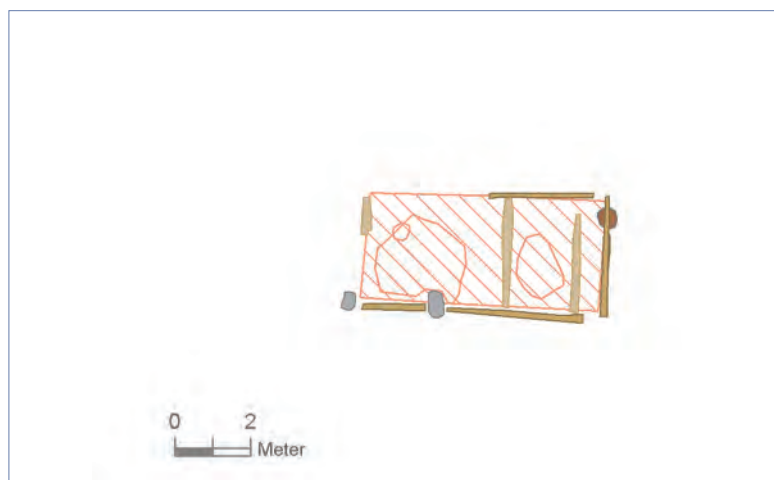
Hus 354

Verkstad?

>7 x 3 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 3

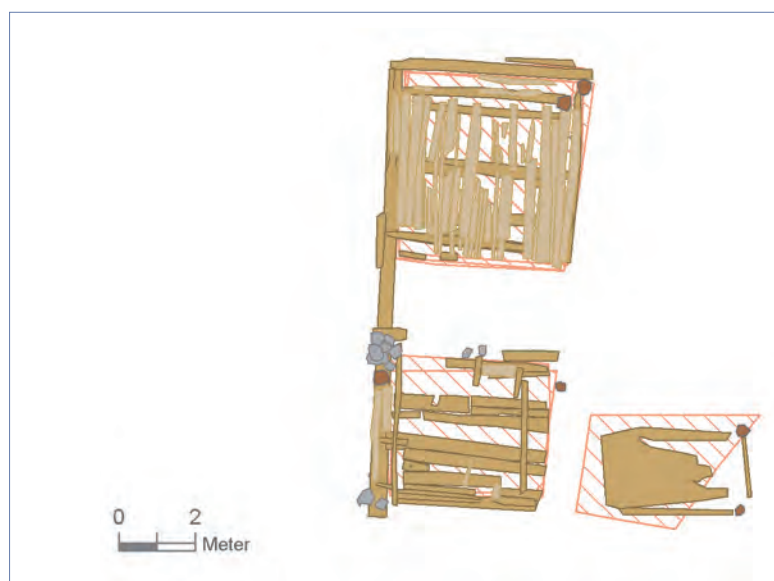
Hus 359

Stall/vagnslider

12 x 5 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 2-4

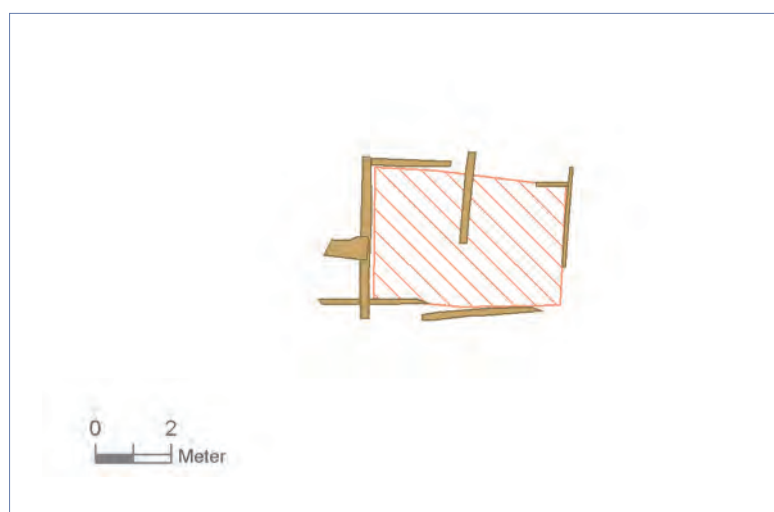
Hus 363

Stall

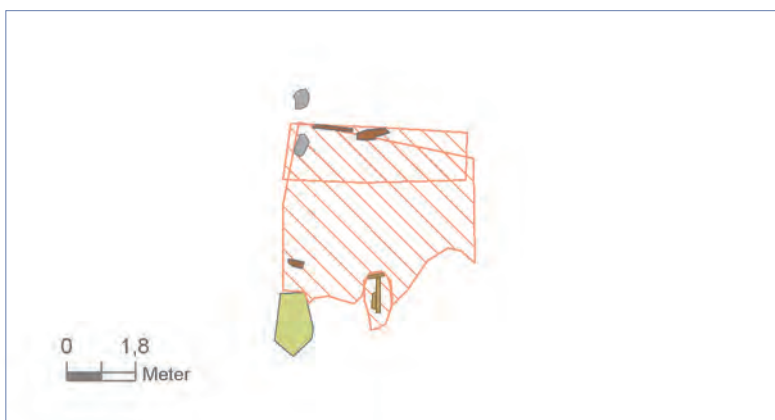
>6 x 4 meter öst-väst

Tomt 213/26

Fas: 1

BILAGA I

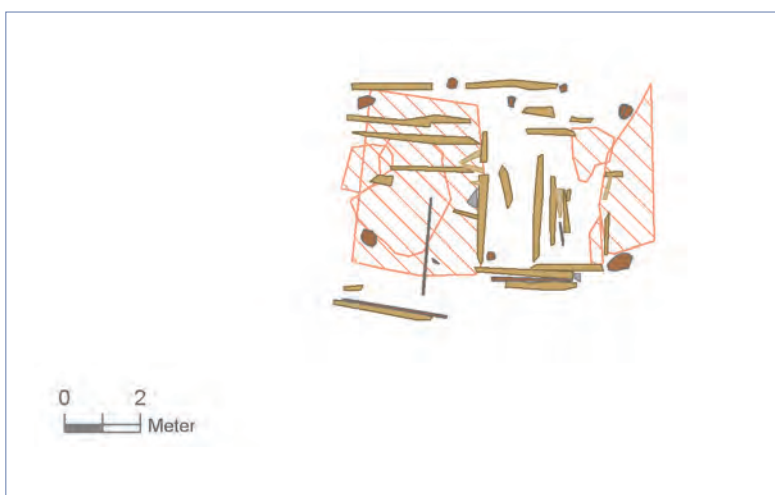
Hus 364

Förråd

>7 x 5 meter nord-syd

Tomt 217/29

Fas: 3-4

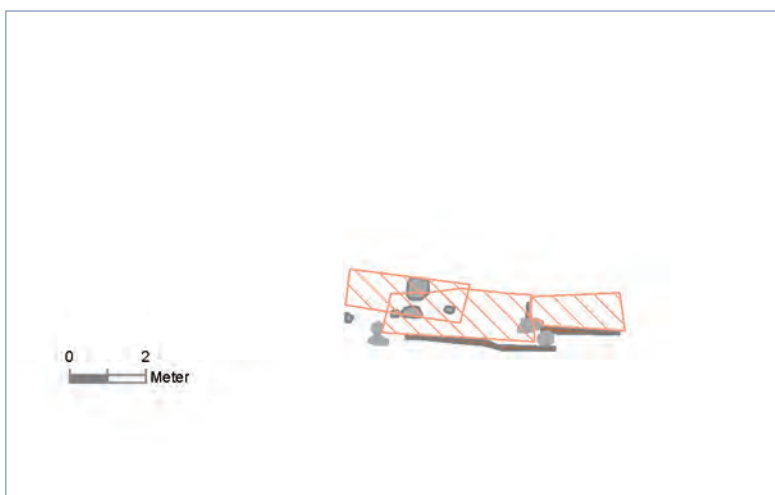
Hus 368

Stall

>8 x 5 meter nord-syd

Tomt 218/30

Fas: 2-4

Hus 376-377

Stall

> 5 meter bred öst-väst

Tomt 216

Fas:

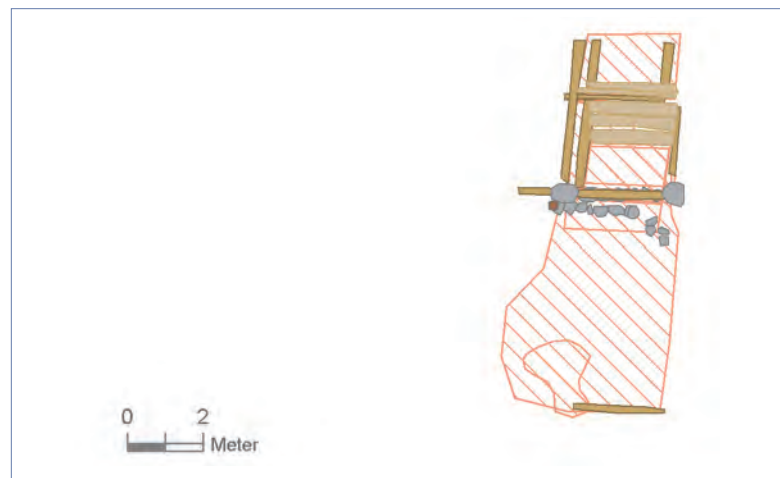
Hus 380

Förråd

>10 x 3 meter nord-syd

Tomt 214/28

Fas: 4-5

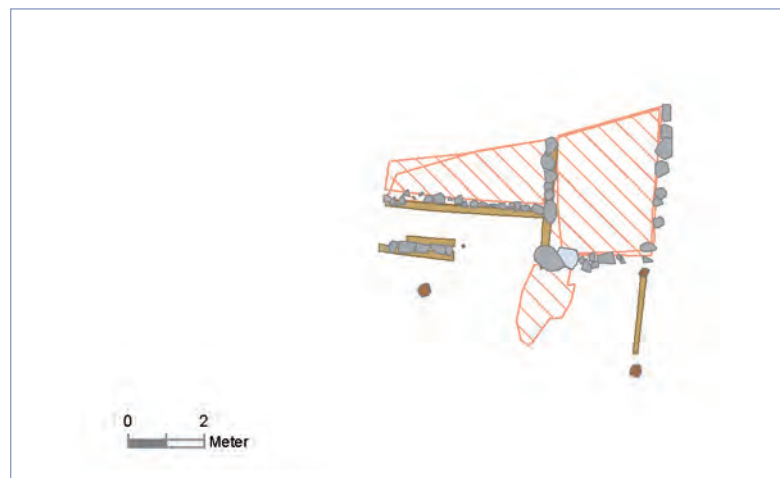
Hus 381

Stall

>8 x 7 meter nord-syd

Tomt 214/28

Fas: 4-5

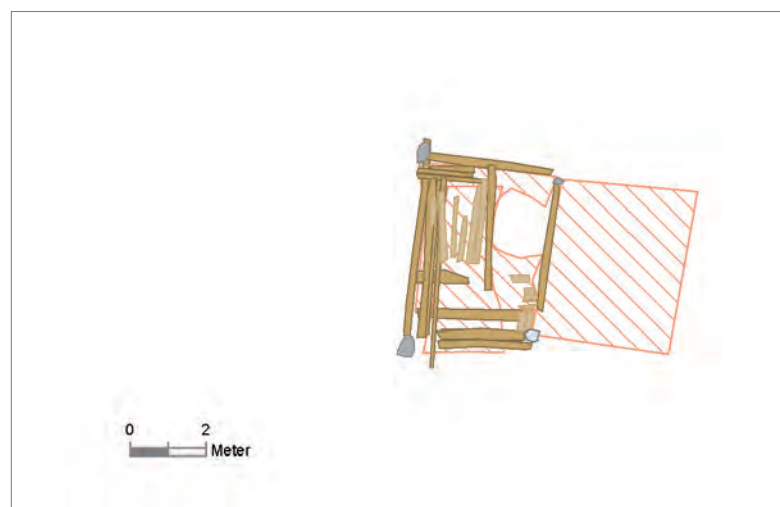
Hus 382

Förråd

>8 x 5 meter öst-väst

Tomt 217/29

Fas: 5

BILAGA I

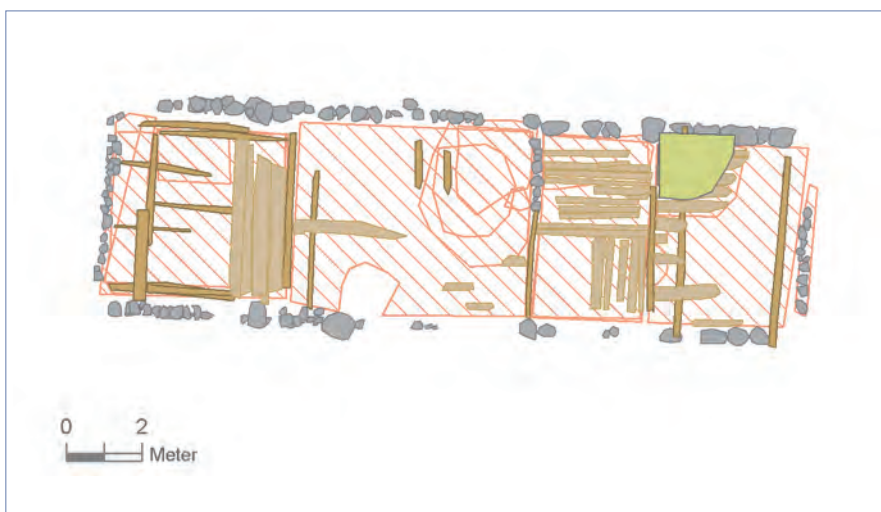
Hus 384

Bostad/kök/stall

20 x 5 meter öst-väst

Tomt 217/29

Fas: 2-4

Hus 400:1

Förråd/verkstad

18,5 x 6 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 2-4

Hus 400:2

Bostad/verkstad

>9 x 5,5 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 2-4

Hus 400:3

Bostad/kök

18 x 6 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 5

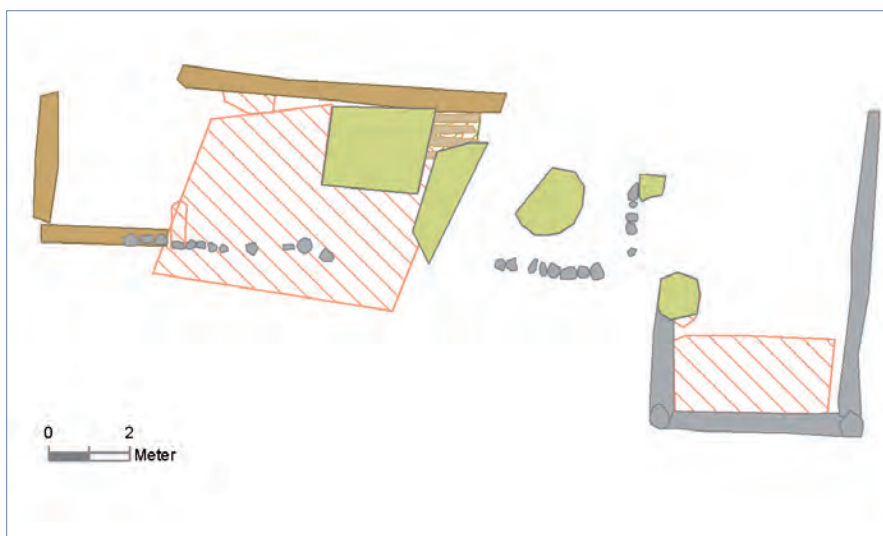
Hus 400:4

Bostad

20 x 8 meter öst-väst

Tomt 218/30

Fas: 6

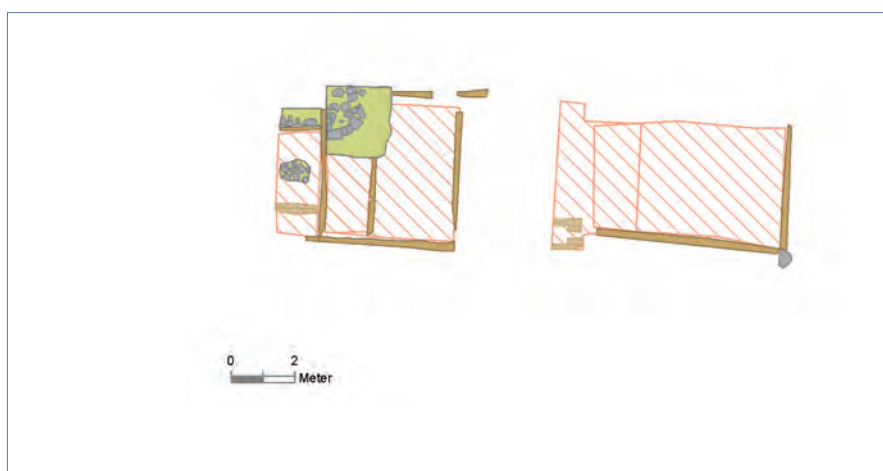
Hus 401:1

Bostad/skrädderi

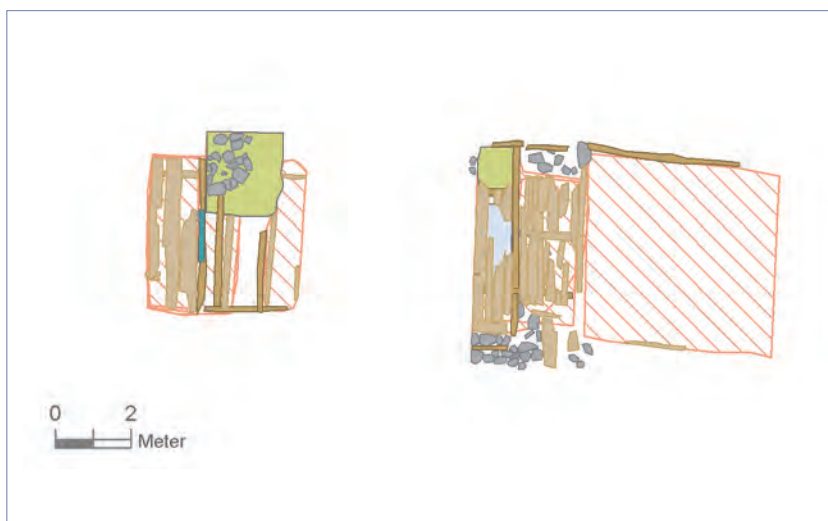
>16 x 5 meter öst-väst

Tomt 208/22

Fas: 1-2

BILAGA I

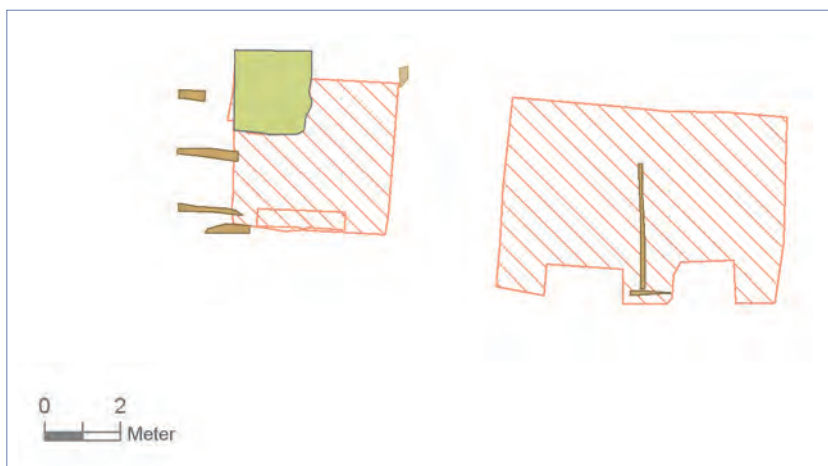
Hus 401:2

Bostad/skrädderi

>16 x 5 meter öst-väst

Tomt 208/22

Fas: 1-3

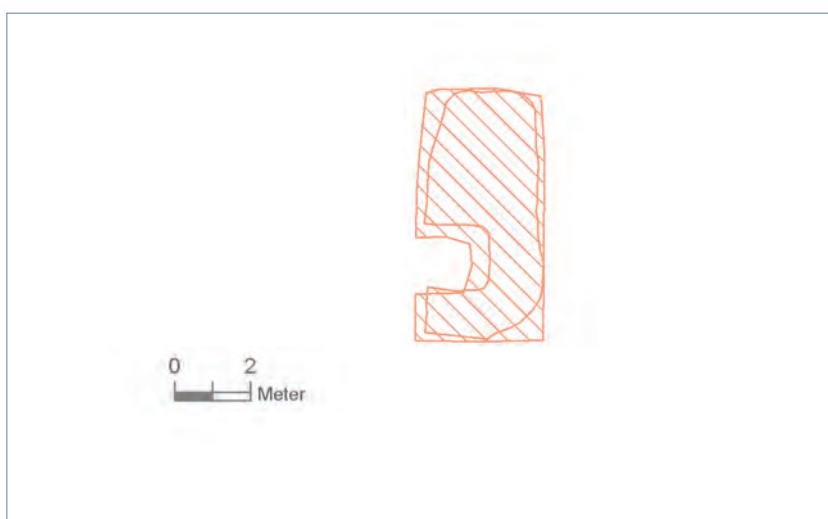
Hus 401:3

Bostad/skrädderi

>16 x 5 meter öst-väst

Tomt 208/22

Fas: 3-4

Hus 401:4

Skjul

>7 x 3 meter nord-syd

Tomt 208/22

Fas: 5

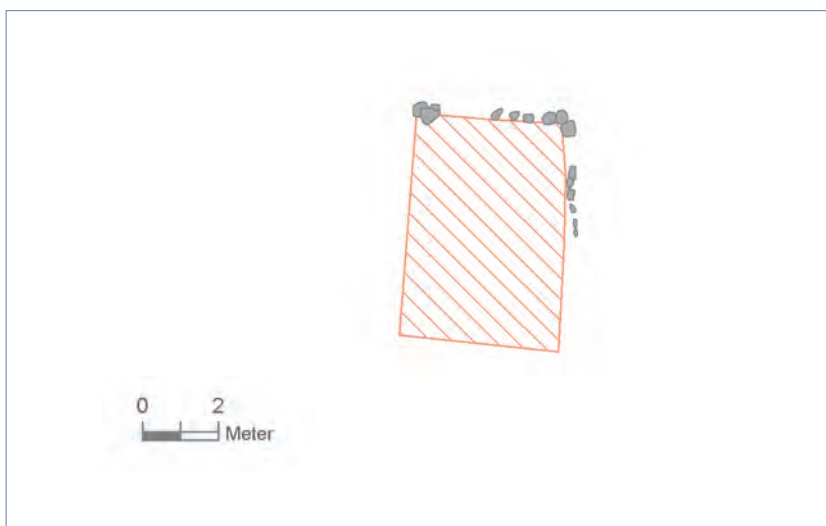
Hus 401:5

Funktion okänd

>6 x 4 meter nord-syd

Tomt 208/22

Fas: 5

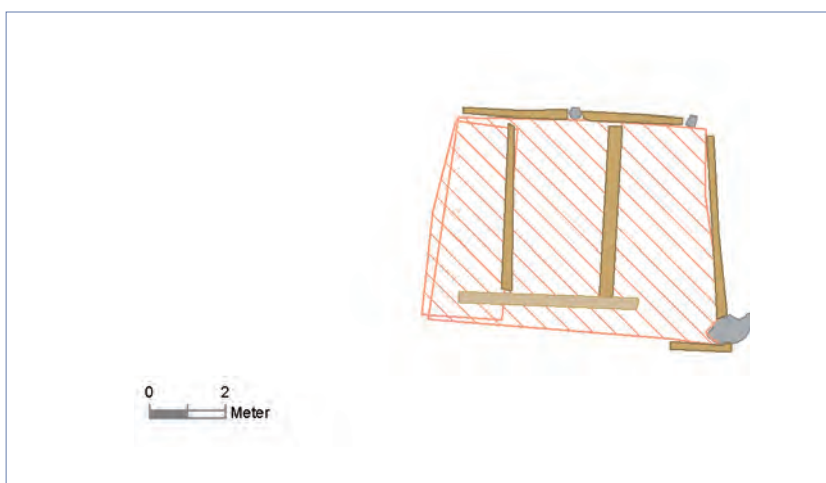
Hus 402:1

Verkstad

>8 x 5,5 meter öst-väst

Tomt 210/211

Fas: 1-2

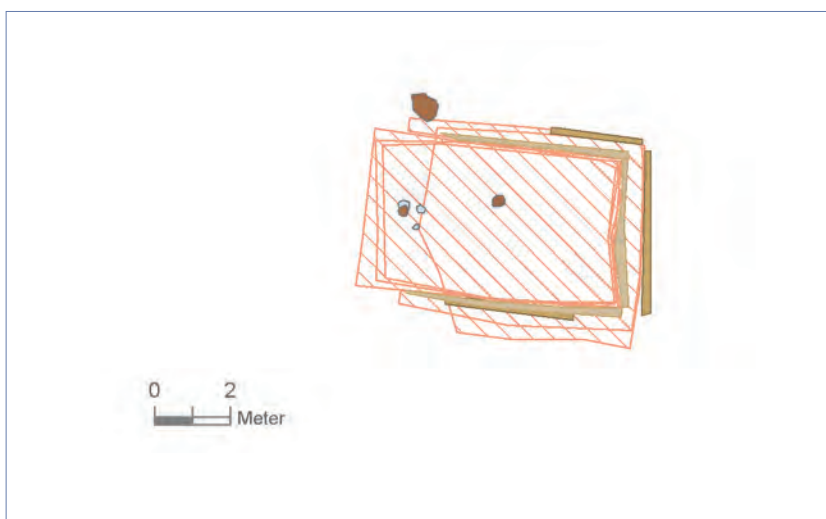
Hus 402:2

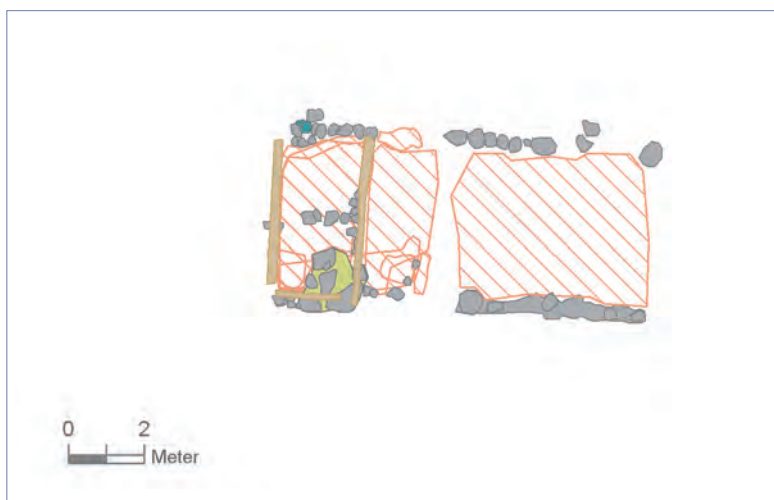
Verkstad

>7 x 5 meter öst-väst

Tomt 210/211

Fas: 3-5

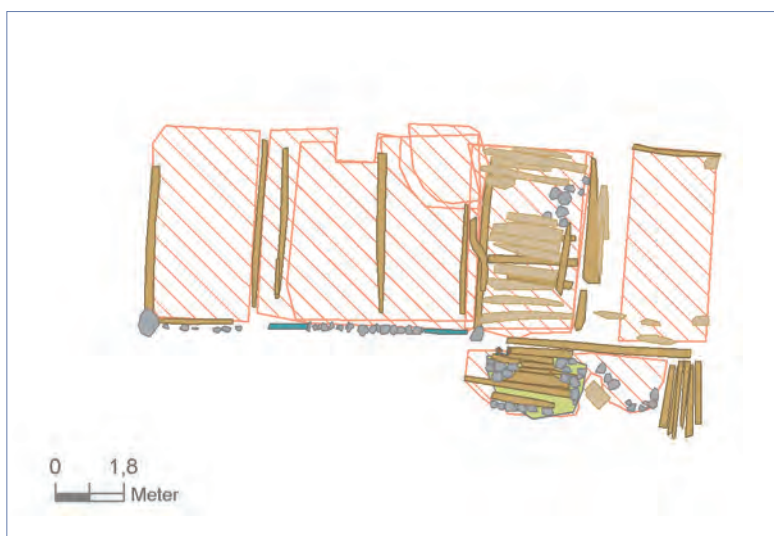
Hus 403

Bostad

>10 x 5 meter öst-västd

Tomt 210/24

Fas: 5-6

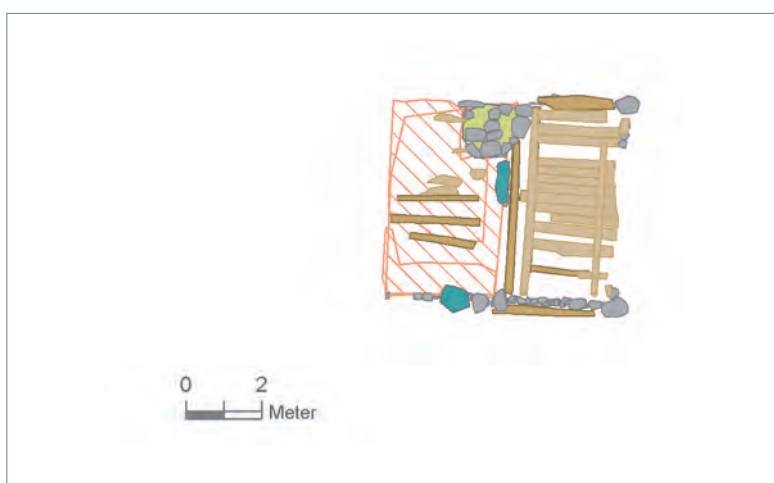
Hus 404:1

Verkstad?

>15 x 5 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 2-3

Hus 404:2

Verkstad

>6 x 5 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 3-4

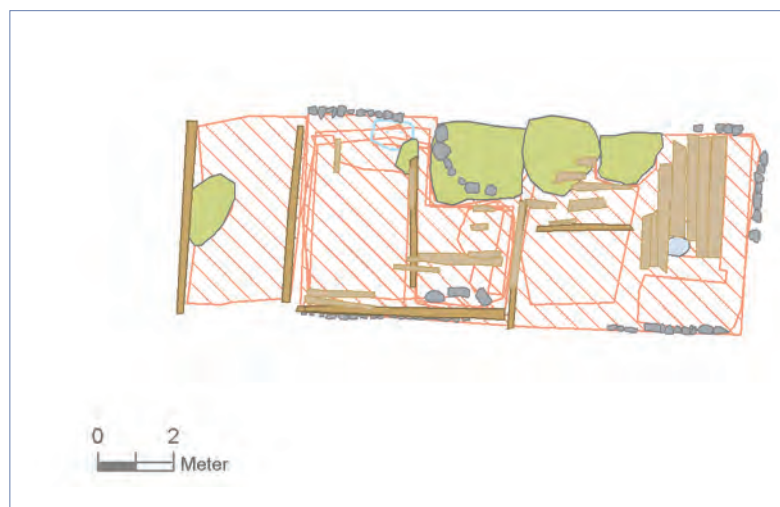
Hus 404:3

Verkstad

>15 x 5 meter öst-väst

Tomt 219/31

Fas: 4

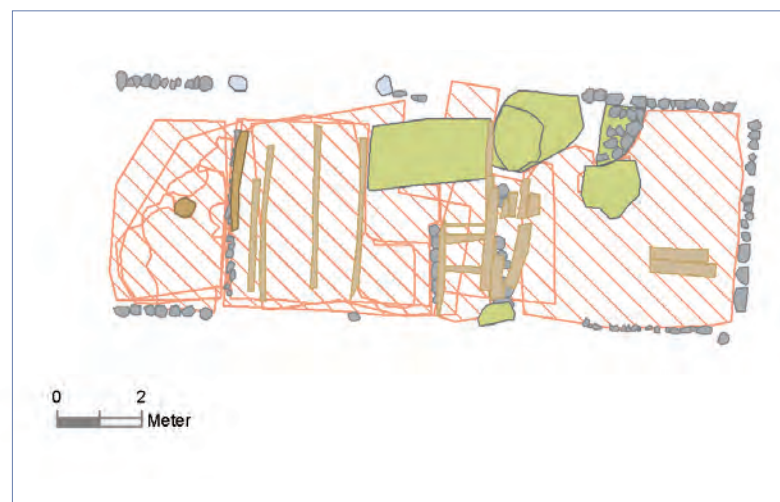
Hus 404:4

Verkstad/bostad

>15 x 5 meter öst-väst

Tomt 219/22

Fas: 5

Hus 405

Kök

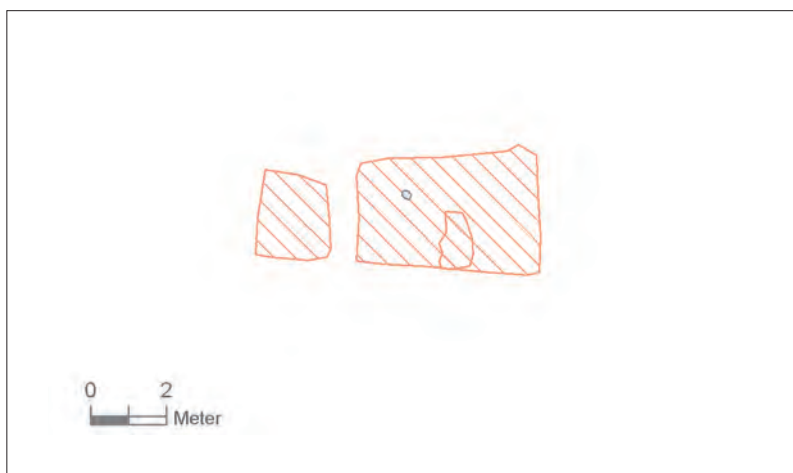
>5 x 4,5 meter nord-syd

Tomt 213/26

Fas: 1-4

BILAGA I

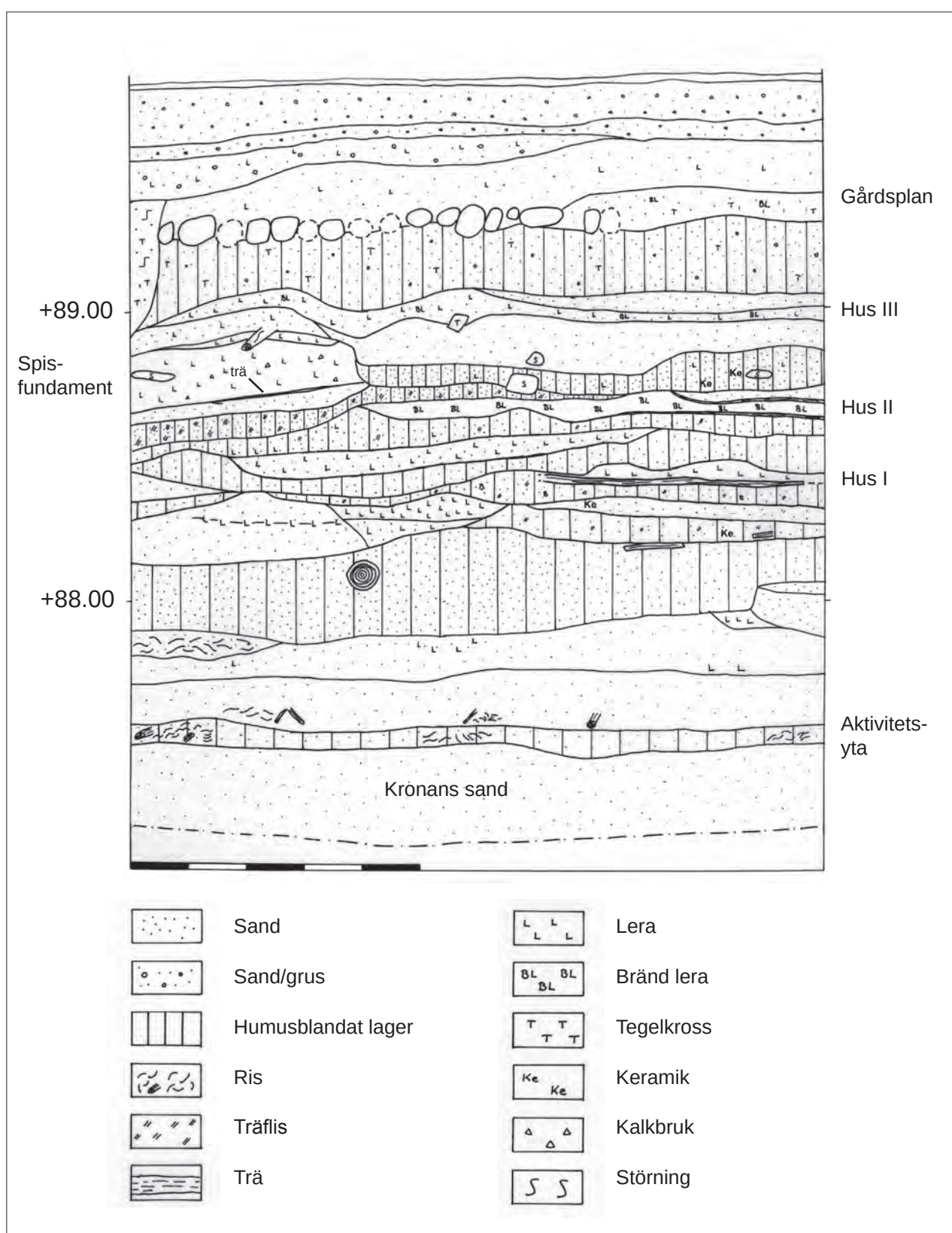
Hus 406

Skjul

4,8 x 3 meter öst-väst

Tomt 210/24

Fas: 5-6

Profil från transformatorschaktet i fältets nordöstra del. Mot väst. Renritning: Ann-Marie Nordman

BILAGA 2. ^{14}C -datering

Results of calibration of ^{14}C dates – order 2814/08.

Given are intervals of calendar age, where the true ages of the samples encompass with the probability of ca. 68% and ca. 95%. The calibration was made with the OxCal software.

INFORM : References - Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

Kv Diplomaten Tallstube : $1905 \pm 30\text{BP}$

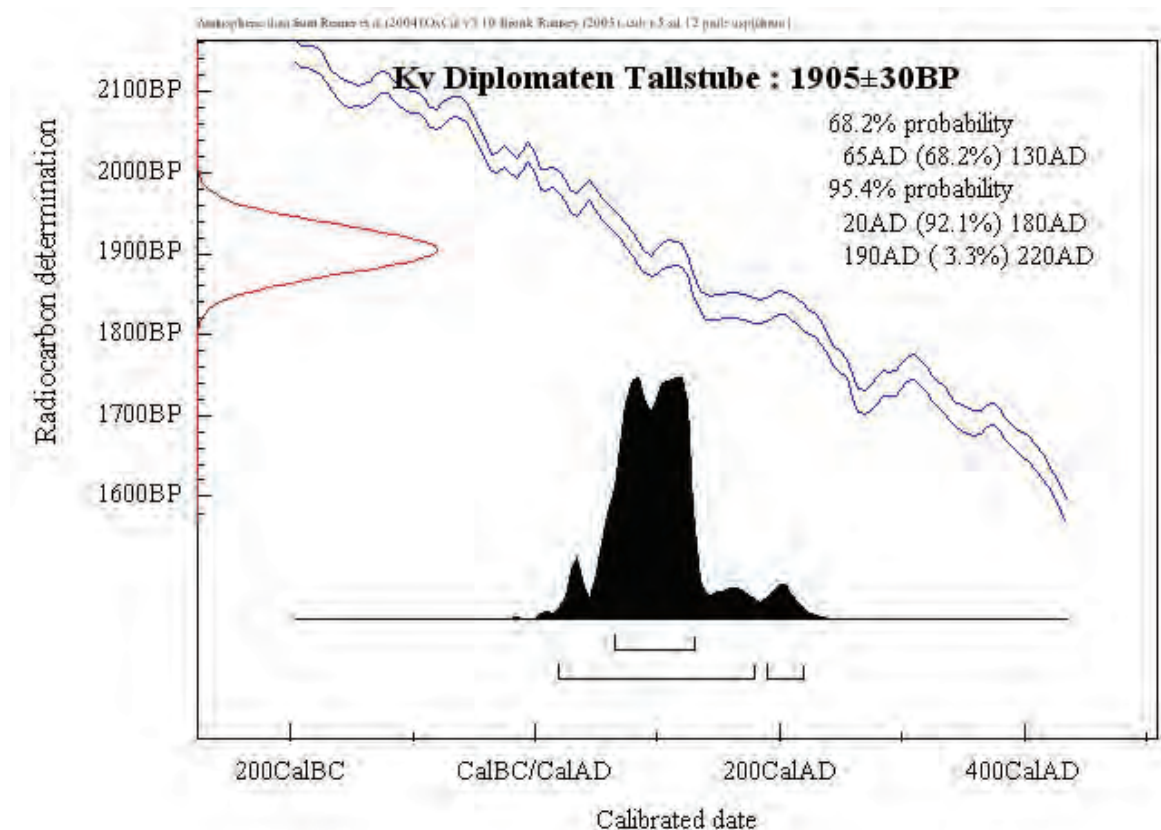
68.2% probability

65AD (68.2%) 130AD

95.4% probability

20AD (92.1%) 180AD

190AD (3.3%) 220AD

BILAGA 3. Dendrokronologiska dateringar

LUND UNIVERSITY

DEPARTMENT OF QUATERNARY GEOLOGY
KVARTÄRGEOLOGISKA AVDELNINGEN
HANS LINDERSON

14 Mars 2008

Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, rapport nr 2008:12
Hans Linderson

DENDROKRONOLOGISK ANALYS AV BYGGRESTER FRÅN KVARTERET DIPLOMATEN, JÖNKÖPING

Uppdragsgivare: Projekt A443/06, Claes Pettersson, Jönköpings läns museum , Dag
Hammar skjölds plats 2, Box 2133, 550 02 Jönköping. Organisationsnr: 826000-9322

Område: Jönköping **Prov nr:** enligt tabell **Antal sågskivor:** 44-2 (kasserad, rapport2007;33)

Dendrokronologiskt objekt: Material från Kv. Diplomaten.

Kommentarer till nedanstående resultattabell

- * 61009 mest sannolik datering 1630 ± 4
- * 61007 årsringssekvensen tyder på att trädet är självdött dvs trädet kan långt senare avverkas som torrfura
- * 61080 inte helt säker datering pga fåtal årsringar. Precisionen dock hög, juni $\pm \frac{1}{2}$ månad år 1625
- * Prov, 61086 (42504, nr 3 NS) och 61087 (42504, nr 3 VO) har bedömts som "ej daterade" de dendrokronologiska kriterierna för datering uppfylls inte helt, det är dock mest troligt att de är avverkade vinterhalvåret 1623/24.
- * 61083 beräknat fällningsår kan vara 1610 ± 10 men osäkert, flera kraftiga tillväxtnedgångar.
- * 61081 benämnt endast "tomt 219" var ett 15cm x 70cm(djup x diameter) stort prov

Resultat:

CATRAS Dendro nr:	Prov Nr :	Träd slag	Antal år	Splint (Sp) Bark (B) Vankant (W)	Datering av yttersta årsring i provet	Beräknat Fällningsår E(Efter) V(vinterhalv- året)	Trädets Egenålder uppskattn	Tillväxt-kollaps Årtal el årsringar i provet
61004	PM7678	Tall	2/153	Sp 60, W	1621	V 1621/22	160-180	(1571-1607)
61005	14885	Tall	20	Nära W	Ej daterad	-	30-40	
61006	14881	Tall			Kasserad	-		
61007	14882	Tall	79	Sp 72, W	1567	V1567/68*	90-110	
61008	14884	Tall	90	Sp52 nära W	1705	1710 ± 5	100-120	
61009	18561	Tall	245	Nära W	1626	*1641 ± 15	260-290	1501-17, 1583-1626
61010	18562	Tall	109	Sp 20	1564	1604±20	160-190	(1545-47)
61011	24978	Tall	53	W	1479	E 1540	60-80	
61012	24979	Tall	51	W	Ej daterad	-	60-80	
61013	21143	Ek	90	Sp 10, W	Ej daterad	-	100-120	
61014	25444	Gran	252	W	1623	V 1623/24	260-280	
61015	25445	Tall	231	Sp 82, W	1620	1620/21	240-260	
61053	34221	Tall	81	Sp54 nära W	1734	1740 ± 6	100-130	(1724-27)
61055	36566	Tall	75	Sp 35	Ej daterad	-	100-140	
61056	37712	Tall	207	Sp 63, W	Ej daterad	-	220-240	
61057	37715	Tall	50	Nära W	1637	V 1637/38	60-80	
61058	37863	Tall	43	Nära W	1624	1629 ± 5	50-80	
61059	37902	Tall	163	Sp 73, W	1634	V 1634/35	180-200	1562-65,1594-98
61060	37937	Tall	64	Sp 26	1627	V 1627/28	100-130	
61061	40051-3	Tall	30	W, B	Ej daterad	-	40-50	
61062	40095	Tall	43	Nära W	Ej daterad	-	60-100	
61063	41048	Tall	47	Sp 28	1626	1627 ± 1	90-120	
61064	41645	Tall	230	Sp74 nära W	1615	1620±5	250-270	(1584-1588)
61065	42504(1)	Tall	98	Sp50, nära W	1611	1615 ± 4	110-130	
61066	42506	Tall	87	Sp 50	1622	1625±2	110-140	
61067	43893	Tall	28	Sp 22	Ej daterad	-	50-80	
61070	44109	Tall	84	Sp 44, W	Ej daterad		100-120	
61071	44163	Tall	52	Nära W	1637	V 1618/38	70-100	
61072	44165	Tall	108	Sp 45, W	1637	V 1637/38	120-140	
61073	44532	Tall	46	Sp 32, W+B	1637	V 1637/38	50-70	
61074	45393	Tall	84	Sp 40, W+B	1720	V 1720/21	100-120	
61075	45455	Tall	80	Sp 41	1720	V 1720/21	100-140	
61076	52148	Tall	72	Sp 50, W+B	Ej daterad	-	90-110	
61077	52153	Tall	124	Sp 60, W+B	1637	V 1637/38	140-160	
61078	52188	Tall	226	Sp 86, W	1624	V 1624/25	240-260	1596-1597
61079	53561	Tall	74	Sp 47, W	1683	V 1683/84	90-110	
61080	54932	Tall	31	W, EW	1624	*Juni 1625	40-60	
61081	Tomt219*	Tall	137	Sp 68	1621	V 1621/22	150-180	
61082	40269	Tall	47	Sp 21	1637	V 1637/38	80-120	
61083	42504(2)	Tall	223+20	Sp 80	(1597 ?)*	-	240-260	okänd
61084	42504(3)	Tall	91	Sp 33, W	Ej daterad	-	110-130	
61085	42504(4)	Tall	116	Sp 74, W	1623	V 1623/24	130-150	1551-53
61086	42504(5)	Tall	110	Sp 58, W	Ej daterad	-	120-140	1550-57
61087	42504(6)	Gran	128	Sp 68, W	Ej daterad	-	140-160	

Kommentarer till dateringen:

Virket till prov 61004 avverkades **vinterhalvåret 1621/22**.

Den dendrokronologiska dateringen lyckades inte med de ordinarie dendrokronologiska serierna från regionen, utan med en dendrokronologisk serie från en stock från kvarteret Apeln med DENDRO-nummer 75769. Dessa träd har ett gemensamt särpräglat tillväxtmönster som visar att de har samma ståndort. Groddåret är bedömt för båda, omkring 1450-talet. En tillväxt kollaps under åren 1570-1576 är noterad, vilket tyder på en hastig grundvattenhöjning.

Text med kursiv stil tillhör en äldre undersökning som jämförs ovan.

Tre kronologier

Två kronologier som korrelerar mot ett flertal befintliga referenskronologier har sammanställt av material från kvarteret Diplomaten. Den mest omfattande av dessa är 20610852-kronologin som består av 15 prover (61004, 61010, 61015, 61058-59, 61063-66, 61072, 61077-78, 61081 och 61085). 20610840-kronologin består av 61074 och 61084 och korrelerar även den med andra referenskronologier.

Brand år 1569

Spår efter en brand går att finna i proverna med CATRAS-nr 61055, 61064 och 61071.

Brandtillfället har daterats till 1569 med hjälp av prov 61064. Om brandtillfället är det samma hos de tre proverna skulle 61055 och 61071 kunna daterats med hjälp av 61064. Tillväxtmönstren hos 61064 och 61071 överensstämmer så pass bra att det visuellt går att passa samman dem och datera provet. När det gäller tillväxtmönstret hos 61055 avviker det, vilket gör att provet inte med säkerhet kan dateras trots brandmärket.

Provenienser

De flesta stockar är av mer eller mindre lokal härkomst. Några tydliga undantag är komna från västergötlandsregionen, prov: 61008, 61053, 61074, 61075 och 61079

Kompletterande datering av förut odaterade prover: 75772 Y=1706 fällningsår 1707 ± 1

Diskussion

Kolumnen som beskriver tillväxtkollaps har vissa årtal angetts med parentes, dessa är något oklara i avseende på orsaken till tillväxtminskningen, den har exempelvis inte reducerats så mycket. Rimligen är det första året som är det viktigaste. Den senare avslutande gränsen kan visa när de hydrologiska förhållandena blir normala igen men kan även visa när träden har återhämtat sig, vilket kan ha skett flera år efter de hydrologiska förhållandena blivit normala.

Tolkningen grundar sig på att omgivningen på högre nivåer inom regionen inte uppvisar sådana tillväxtkollaps med i vissa fall kraftig återhämtning. Vidare så uppträder nedgången samtidigt på flera träd vid Jönköpingsområdet samtidigt som en förväntad årsringsbredd inte skulle vara tunnare. Orsakerna till de plötsligt (från ett år till ett annat) försämrade förhållandena och att de uppträder i just Jönköping förefaller var knutet till stadens unika placering. Vid södra delen av en stor långsträckt insjö med betydligt kraftigare landhöjning i sjöns norra del jämfört med den södra. Sjön "tippar" mot söder så att sjöns yta tillsammans med grundvattenytan höjs successivt. När ett flertal faktorer sedan samverkar som extremt (tillfälligt) högvatten och en nordlig storm kan större landområde ställas under vatten. Måhända tillåter inte marken/geologin att vattnet dräneras så snabbt utan att trädens rötter lider av syrebrist och stora delar av rotsystemet dör.

En annan möjlighet skulle kunna vara antropologen, till exempel invallning. Det som talar emot detta är att sällan uppträder i vårt stora dendrokronologiska material. Vi har sådana exempel från bergsbruksområde där man kan förvänta sig dämning av bäckar för vattenkraft etc.

BILAGA 3

Analyskostnad:

Objektskostnad erlagd enl rapport 2007:33	0:-
Provkostnad (40 * 900.-)	36000:-
Provkostnad P>40 (2*500)	1000:-
Förtur på ett prov(3900*0,25) erlagd enl rapport 2007:33	0:-

Belopp att betala (exklusive moms): 37000:-

Enligt överenskommelse skall nya prover från detta objekt inte erlägga ny objektsavgift.

Faktura framställs senare av Lunds Universitet.

Mätresultaten kommer att bevaras på laboratoriet och utnyttjas i universitetets forskning.

Proverna kommer att ingå i RAÄ's arkiv och förvaltas av laboratoriet

Med hälsning och önskan om fortsatt samarbete

Hans Linderson, Laboratorieföreståndare

Lunds Universitet

Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Sölvegatan 12, 223 62 Lund

E-post: Hans.Linderson@geol.lu.se

Tel: 046-2227891 , 0738-448812

BILAGA 4. Kritpipor

Arne Åkerhagen

Jönköpings läns museum. Kritpipor 4 mars 2008.

Kv. Diplomaten

990.

Holländsk pipa med simpel tudorrosdekor på sidorna. Betecknas av Friederich 6,0/6,0. Tillverkad ca 1620. H35. B17. O10. N12,3. R2,5.

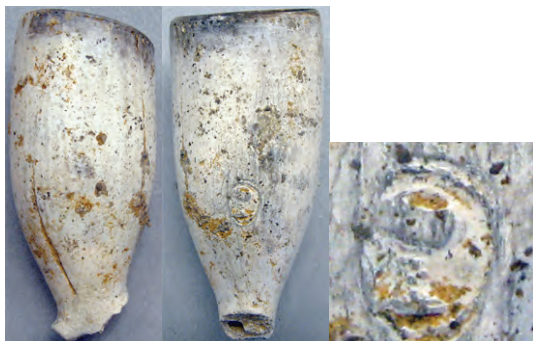
991.

Fragment av holländsk pipa med klackmärke krönt "Tudorros". Tillverkad ca 1625. Dia 10. R2,5.

1000.

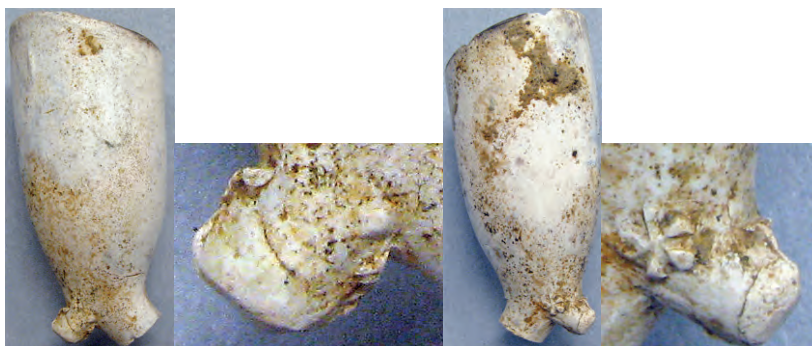
Troligen engelsk pipa glaserad i blå nyans. Klackmärke "I/A". Detta påminner om Jonas Alströmer i Alingså men han satte ut en krona över bokstäverna. Därför är det troligast att James Allen verksam i London 1716 tillverkat pipan.

1001.

Holländsk pipa med märke på framsidan "Remmare". Trolig tillverkare Pieter Fierens verksam i Gouda 1728-1756.

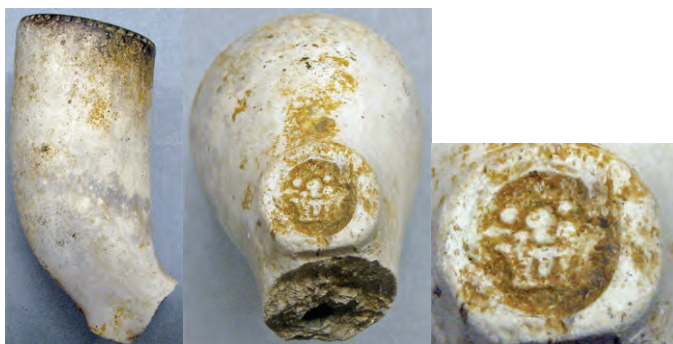
45x22x18. N11,2.

1004.

Holländsk pipa med stjärna på högra sidan av klacken. Den vänstra ej tydbar. Tillverkad ca 1710-1730.

39x20x17. N10,6. R2,3.

1005.

Holländsk pipa med klackmärke "Fruktkorg". Tillverkare Jan Nieuwveld verksam i Gouda 1725-1750. Ensam innehavare av detta klackmärke.

47x21x17. N13,7. R2,1.

1007.

Holländsk pipa från 1630-1640.
N14,1. R2,6.

1010.

Holländsk pipa med klackmärke krönt "IAN". Tillverkad av Jan Jooster Verbank verksam i Gouda 1699-1749. Efter honom användes märket av hans änka fram till 1753. Ingen annan har använt samma märke. Det ser ut som att märket skulle vara "KAN" som dock inte finns registrerat. Märket kan ha satts dit slarvigt. Vilket det dock är så är tidsperioden samma.
N10,3. R2.

1012.

Skaft från engelsk pipa med klackmärke på sidorna med krönt "W/M" som tyder på att tillverkaren var William Manby verksam i London 1719.
L53. Dia 9,6. R2,2.

1018.

Skaft från holländsk Jona-pipa. 1630-1640.

1020.

Fragment av engelsk pipa av Yorkshiretyp. 1750-1770.
N15,7. R2,4. Klack 9,1x10,5.

1021.

Holländsk pipa från ca 1640.
34x19x11. N13. R2,7.

1022.

Holländsk pipa från ca 1630-1640.
28x18x10. SKAFT 24. DIA 8,9. N12,5.

1023.

Fragment av holländsk pipa med märke på framsidan krönt bokstäver varav det första är E sedan kan det vara S, P eller B. Svårt att se. Pipan tillverkades första hälften 1700-talet.

N12. R2,2.

1028.

Grönglaserade skaftbitar som troligen kommer från senare hälften 1600-talet med reservation att rökkanalen endast är 1,8 vilket skulle tyda på att det kan vara 1700. Den vanligast förekommande färgen på svenska fynd är denna gröna nyans.

1030.

Fragment av holländsk pipa med simpel tudorrosdekor betecknad 5,0/?. Tillverkad ca 1610. Den grova dekoren tyder på detta.

N11,5.

1033.

En pipa av svensk typ från mitten 1700-talet. Dekoren på framsidan består av 3 kronor med monogram under, som ser ut att vara DL inflätat i varandra. På klackens vänstra sida finns ett N medan på högra sidan det ser ut att vara D slarvigt ditsatt. Kronorna och monogrammet har hittats i Stockholms Skärgård men med annan typ på huvudet och lång sporre i stf. klack. Se databasen sidan 250. Vi får tillsvidare nöja oss med denna datering tills fler liknande har hittats. 49x24x16. Något tillplattat huvud.

1036.

Engelsk pipa av londontyp 15. 1660-1680. Vänstra sidan av klacken ser ut att ha ett "W".
39x20x14. N13,5. Dia 9. R2,1.

1045.

Skaftfragment av engelsk pipa med "W" på vänstra sidan av klacken. På skaftet finns bitmärken som visar på att pipan användes flitigt trots det korta skaftet. Detta är ett bevis för att kritpipan inte var ett slit och släng föremål.

1046.

Engelsk pipa med klackmärket "HW". Tillverkad runt 1600.
31x18x10.

1052.

Fragmentarisk holländsk pipa med simpel tudorrosdekor benämnd 4,1/4,1. Tillverkad ca 1620.
N14. Skaft dia 10. R3..

1054.

Skaft från engelsk pipa med klack. Dekor häger sida "A". Trolig tillverkningsperiod 1680-1710. L79. Dia 9,6. R2,8.

1056.

Fragment av engelsk pipa från 1680-1710. Skaft L 27. R2,3.

1057.

Troligen svensk pipa med dekor på framsidan bestående av 3 kronor och under "FR" som skulle syfta på den svenske kungen Fredrik I som regerade 1720-1751. Klackmärkningen kan inte tydas. Pipan är för mig f.n. okänd.

47x20x12. N12,7. R2.

1058.

Fragment av svensk pipa tillverkad vid Jonas Alströmers pipbruk i Alingsås 1729-1761.

1070.

Skaftfragment från holländsk reliefpipa från 1630-1640.
L 55.

1071.

Fragment från en holländsk pipa med simpel tudorrosdekor benämnd 6,0/6,0. Formen visar på 1620.
N13,8.

1083.

Holländsk pipa med klackmärke "PCS" tillverkad av Pieter Cornelisz. Swart, verksam i Gouda.
1670-1691. Han var ensam användare av detta märke.
Skaft L 25. Dia 10,1. N13. R3.

1089.

Holländsk pipa med märke "Kung David" . Trolig tillverkare Pieter Girrebo verksam i Gouda
1682-1729.
45x22x18. N11,5. R2,2.

1091.

Svensk pipa tillverkad vid Jonas Alströmers pipfabrik i Alingsås 1729-1761.
40x19x15. N13.

1100.

Holländsk pipa med simpel tudorrosdekor benämnd 5,0/5,0. 1610-1620.
35x20x11. N13,1. R3.

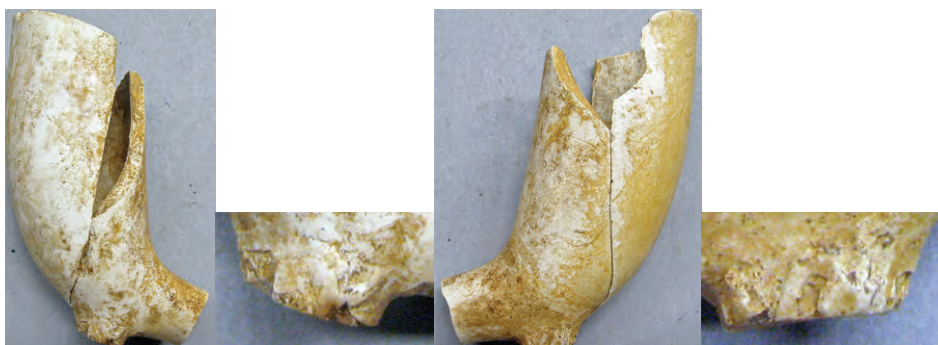
1104.

Fragment av holländsk pipa med simpel tudorrosdekor benämnd 4,1/4,1. Tillverkad 1620.
Total H 28.

1107.

Engelsk pipa av londontyp 18. Tillverkad 1660-1680. N17,8.

1109.

Fragmentarisk engelsk pipa av londontyp 25. Tillverkades 1700-1770.

1113.

Svensk pipa med dekor på framsidan med 3 kronor och "AFR" som visar på den svenske kungen Adolf Fredrik som regerade 1751-1771. Trolig tillverkare Anders Örnbeck verksam i Stockholm 1751-1760 eller Daniel Almqvist verksam 1752-1760. Eftersom klacken är borta kan exakt rätt tillverkare inte anges.

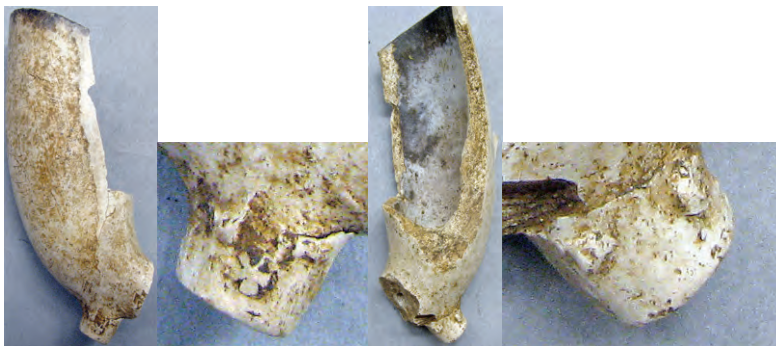
1115.

Holländsk pipa med simpel tudorrosdekor benämnd enligt Friederich 6,0/6,0. Tillverkad ca 1620-1630. Skaft L 27. Dia 10,1. R3. Huvudets form, rökkanalens diameter och dekorens utseende tyder på denna tidsperiod.

1116.

Holländsk pipa med sexspetsig "Stjärna" Trolig tillverkare Nanne Pietersz. Verksam i Gouda 1672-1684. B18. O11. N13,9. Huvudets form enligt Ducos typologi 1660-1680.

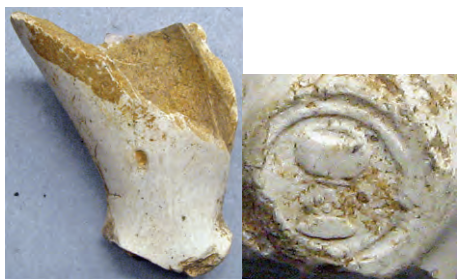
1120.

Fragment av svensk pipa från Alströmers pipbruk i Alingsås. 1729-1761. N13,9. R2,2.

1122.

Engelsk pipa av londontyp 25 med klackmärke på sidorna "F/S". Trolig tillverkare Francis Stray verksam ca 1732. 33x17x13. N11,5. R2.

1126.

Fragment av holländsk pipa med klackmärke "Remmare". Trolig tillverkare Pieter Schoonen verksam i Gouda 1699-1725. (Jämför 1001 ovan).
N14.

1137.

Fragment från holländsk pipa med klackmärke "Fruktkorg" Trolig tillverkare Jan Niuwveld verksam i Gouda 1725-1730.

1138.

Svensk pipa med dekoren på framsidan bestående av 3 kronor och "IA". Klacken saknar dekor. Detta kan vara en slarvigt tillverkad pipa vid Jonas Alströmers pipfabrik i Alingsås. 1729-1761. 49x21x16. N13. R2.

1140.

Engelsk pipa av londontyp 25 med klackmärke "A/I". Tillverkad 1700-1770.
N13,5. R2. Dia 9.

1153.

Holländsk pipa med klackmärke långbent "Fågel". Trolig tillverkare Jan Lunenburg verksam i Gouda 1675-1700.
N14,5. Rca3.

1162.

Holländsk pipa med klackmärke 5-bladig Tudorros. Tillverkad ca 1640.
36x21x11. Skaft L24. Dia 10,8. N12,9. R2,8.

1164.

Svensk pipa tillverkad vid Jonas Alströmers bruk i Alingsås 1729-1761. Dekoren på framsida är 3 kronor och "AFR"..

Detta är första fyndet av denna piptyp i Sverige. (Se även fynd 1167 nedan).

1165.

Holländsk fragmentarisk pipa med klackmärke "Ankare". Trolig tillverkare Jacobus de Mol verksam 1686-1687. N14.

1167.

Svensk pipa tillverkad vid Jonas Alströmers pipbruk i Alingsås 1729-1761. På detta fynd framträder tydligare att det är "AFR" än på fynd 1164. Stjärnan på klacken kan möjligen vara ditsatt av Alströmers efterträdare Ludvig von Norrman som verkade på bruket från 1762 fram till 1788. Men hans verksamhet vid bruket är inte helt klarlagt. Mycket intressanta fynd. 49x22x19.N14. R2,3.

1169.

Skaftfragment troligen från en alingsåspipa. L49. Dia 8,5. R2,2.

1173.

Holländsk pipa från 1635-1640. B18,5. O10.

1181.

Holländsk pipa från 1635-1640. (Se även 1173 ovan).
B18. O11.

1187.

Engelsk pipa med krönt klackmärke "W/M". Tillverkare William Manby verksam i London 1719.
40x18x14. N12,8. R1,7.

1188.

Engelsk pipa lika ovan 1187.
Denna piptyp hittas mycket ofta både på land och vid vrak.

Vendelsö den 25 mars 2008.

Arne Åkerhagen
Tobaks- & Tändsticksmuseum

[illegible]

I en arkeologisk undersökning som i hög grad präglats av samarbete över gränserna har stormakten Sverige och dess efterföljare under frihetstiden speglats. Jönköping är en stad med ett spännande men ofta förbisett förflutet!